कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2133 विषय

नांव चिकीत्सा परिक्षन

लेखक / लिपीकार डॉ. केशव. लक्ष्मण दप्तरी

पृठ ~~1-202~~ काळ ______ पूर्ण / अपूर्ण
1-202

Checked 2012

चिकित्सा परीक्षा:

१ ते ५ पानांतील मजकूर

आज ह्या भारतखंडात आयुर्वेद, युनानी, ॲलोपथी, होमिओपॅथी, बायोकेमिस्ट्री, क्रोमोपॅथी, सायकोपॅथी, हायड्रोपॅथी इत्यादि अनेक चिकित्सापद्धती प्रचलित (प्रचारांत) आहेत आणि प्रत्येक पद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करणारे अनेक वैद्यही आहेत. या प्रत्येक पद्धतीला पुरस्कर्ते आमचीच पद्धती उत्तम ~~वा~~ आणि इतर कुचकामाच्या व निरुपयोगी आहेत असे म्हणत असतात. रोग्यांच्या दृष्टीने पाहिल्यास प्रत्येक पद्धतीने ह्या बरे झालेले व बरे न झालेले असे अनेक रोगी दिसून येतात. याशिवाय, एका चिकित्सा पद्धतीने दुरुस्त न झालेले परंतु कोणत्या तरी दुसऱ्या पद्धतीने दुरुस्त झालेले असेही अनेक रोगी दिसून येतात. ह्या अशा परिस्थितीमुळे रोग्यांची व त्यांच्या हितचिंतकांची मनःस्थिती फार भांबावल्यासारखी होते. आपण कोणत्या वैद्यांचा आश्रय करावा हे त्यांना सुचेनासे होते. त्या प्रश्नाचा विचार कोणत्या रीतीने करावा ~~हेही त्यांस समजत नाही~~ ~~त्यांस सुचेनासे होते~~ हेही त्यांस समजत नाही. बहुतकरून अमक्या वैद्याने अनेक रोगी दुरुस्त केले म्हणून, किंवा अमका वैद्य मोठ्या पदवीने अलंकृत आहे म्हणून किंवा अमक्याला प्रसिद्धि आहे म्हणून त्याचेकडे जावे अशा किंवा इतर कोणत्या तरी गौण रीतीने विचार होत असतो. परंतु वास्तविक पाहता या विषयाचे दोन भाग केले पाहिजेत.

गौणरीतीने *

खरी — खरोखर आरोग्यकारक चिकित्सा कोणती, या खऱ्या पद्धतीप्रमाणे कुशलपणे ~~[illegible]~~ निर्भयपणे चिकित्सा करणारा कोण? ~~हा दुसरा विचार~~. असा विभागशः विचार केला तरच आपल्या प्रश्नाचे उत्तर ~~बरोबर~~ येऊन रोग्याला सुख होईल.

ह्या वरील प्रश्नाच्या दोन भागांपैकी, दुसऱ्या भागाचा विचार फारसा कठीण नाही. किंवा तो युक्तीने सोडविला गेल्यास त्याचे मोठासा धोकाही नाही. कारण, प्रश्नाच्या पहिल्या भागाचे उत्तर ठरविल्यानंतर पसंत पडलेल्या चिकित्सापद्धतीच्या ज्या वैद्याने पद्धतीत पुरस्कर्त्या मनुष्याकडून पुरेसा कालपर्यंत त्या पद्धतीचे अध्ययन केले आहे व अनुभव घेतला आहे व जो साधारण बुद्धिमान आहे असा कोणताही मनुष्य त्या पद्धतीप्रमाणे बिनचूक चिकित्सा करू शकेल, असे मानण्यास काही हरकत ना तसेच त्या पद्धतीचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणारा जरी असला परंतु ज्याने त्या पद्धतीचा अनुभव पुष्कळ दिवस घेतला व त्याचे ताब्यात बरे झालेल्या रोग्यांचे प्रमाण बरेच मोठे असेल, तरीही तो त्या पद्धतीप्रमाणे बिनचूक चिकित्सा

२ ~~३~~ २

शकेल असे मानण्यास हरकत नाही. कदाचित् त्या पद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करणाऱ्या चिकित्सकाच्या ठिकाणी असावी तितकी कुशलता नसली तरी त्या चिकित्सकाच्या आशयामुळे अशा चिकित्सेत विषयात असलेल्या मनुष्याकडे गाफीलपणा जितका धोका आहे त्यापेक्षा त्या पद्धतीत असलेल्या चिकित्सापद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करणाराकडे गाफीलपणा अधिक होणे धोका आहे — एकंदरीत वरील प्रश्नाच्या दुसऱ्या भागाचा विचार कठीण नाही असे स्पष्ट दिसते.

वरील प्रश्नाच्या पहिल्या भागाचे मात्र तसे नाही. तो विचार करण्याकरिता चालू असलेल्या सर्व चिकित्सा पद्धतींचे पूर्णपणे अध्ययन करावे लागेल; व त्या सर्व चिकित्सा पद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करण्याइतके कौशल्य मिळविण्याची जरी गरजी नसली तरी तुलनात्मक दृष्टीने त्यांचा विचार करता येईल इतके अध्ययन प्रत्येक चिकित्सा पद्धतीचे केले पाहिजे. हे काम फारच कठीण आहे खरे. तरी प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा व जिव्हाळ्याचा (जो प्रश्न सोडविण्यावर मनुष्याचे जीवित अवलंबून आहे असा) असल्यामुळे त्याचा विचार प्रत्येकाने केला पाहिजे हे ही खरे. म्हणून, या प्रश्नाचा विचार करणे सोपे जावे या उद्देशाने हा प्रश्न सोडविण्याकरिता आम्ही जो काय स्वल्प कोटीचा विचार केला तो सर्व लोकांपुढे 'चिकित्सा परीक्षण' ह्या ~~निबंध~~ निबंधाच्या रूपाने ठेवणे आम्हाला अवश्य दिसते.

भांबावलेल्या रोग्यांना किंवा त्यांच्या हितचिंतकांना त्यांनीच खरी चिकित्सा पद्धती कोणती हे ठरविणे जरूर आहे असे नाही तर कोणत्याही पद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करणाराला ही ते अवश्य आहे. लोकांचे प्राण हातांत घेणाऱ्या प्रत्येक ~~मनुष्याने~~ चिकित्सकाने आपण खऱ्याच पद्धतीने चिकित्सा करीत असतो अशी आपली खात्री करून घ्यावी हे त्याचे कर्तव्य आहे. अशी खात्री करून घेण्याकरिता त्याने चालू असलेल्या सर्व चिकित्सा पद्धतींचा तुलनात्मक दृष्टीने विचार करणे जरूर आहे. कारण प्रत्येक चिकित्सा पद्धतीने काहीनाकाही तरी रोगी दुरुस्त होतात. अर्थात्, त्या प्रत्येक चिकित्सा पद्धतीत चिकित्सेच्या सत्यत्वाचा काहीतरी आशय असला पाहिजे. तो सत्यांश तुलनात्मक विचार केल्याने जसा स्पष्टपणे दिसून येईल तसा तो एकाच पद्धतीच्या अभ्यासाने स्पष्टपणे दिसणार नाही — कदाचित् दिसूनही येणार नाही हे उघड आहे. आणि म्हणूनच, सर्व चिकित्सा पद्धतींच्या चिकित्सकांच्या प्रीत्य

म्हणजेच प्रत्येक
व्यवहारावर
~~[illegible]~~
वाटत नाही

यांच्या सूक्ष्म व शास्त्रीय विचारांकरिता हे योके सायन्टीफिक ठेवणें आम्हाला जरूर दिसते. आणि त्यांनीही "भिषग्बुद्धिमान् अतः स्वगुणसंपदि परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणां" (श्लो० १३२, सू० स्था० अध्याय ९, चरकसंहिता)

या चरकोक्त वचनास अनुसरून या निबंधांतील मुद्यांचा सूक्ष्मपणें, अनुभवाच्या दृष्टीने सर्व विकाररहित मनाने विचार करावा. आणि त्या विचारांतें जो काही त्यांच्या मनाचा निर्णय होईल त्याप्रमाणे वागावें, व तो निर्णय लोककल्याणार्थ साधक बाधक प्रमाणांसहित सर्व लोकांपुढे ठेवावा अशी त्यांना आम्ही विनंती करतो.

आतां प्रचलित चिकित्सापद्धतींचें निरीक्षण योग्य रीतीनें करण्याकरिता प्रथमतः रोगचिकित्सा करण्याची निसर्गसिद्ध रीति कोणती याचा विचार करूं.

जी गोष्ट सर्व मनुष्यांच्या शरीरांत नसते किंवा एखाद्या मनुष्याच्या शरीरांत हमेशा नसते आणि ज्या गोष्टीमुळे मनुष्यास दुःख होतें अथवा असामर्थ्य उत्पन्न होतें किंवा शरीराच्या आंतील किंवा बाहेर वैरूप्य उत्पन्न होतें त्या गोष्टीस रोगचिन्ह म्हणतात. आणि अशा एक किंवा अनेक गोष्टी मनुष्यास झाल्यास त्याला रोग झाला असे आपण म्हणतो. उदा०- खोकला हा सर्व मनुष्यांत नसतो किंवा एखाद्या मनुष्यांत हमेशा नसतो व त्याने मनुष्यास दुःख होतें म्हणून खोकला हे एक रोगचिन्ह आहे. डोळ्यांत टीक पडणें दुःखकारक नसले तरी डोळ्याचे पाहण्याचे सामर्थ्य ~~नाहींसे~~ नाहींसे ~~करणारे आहे~~ करणारे आहे, म्हणून ते रोगचिन्ह होय — पांढरा कोड वैरूप्य करणारा म्हणून तो रोगचिन्ह होय.

त्यामुळे ~~नाहींसे होते~~

रोगचिन्हांशिवाय रोग आहे असे समजू शकत नाही अर्थात् रोगचिन्हें नाहींशी झाल्यास रोगही गेला हे मानले पाहिजे. म्हणून, रोगचिन्हें नाहींशी करण्याची जी क्रिया तीच चिकित्सा होय.

रोगचिन्हें नाहींशी करण्याचा एक उपाय फार उघड आहे. ज्या कारणामुळे रोगचिन्हें उत्पन्न झालेली दिसतात तें कारण नाहींसे करणें, हाच तो उपाय होय. उदा० बाण किंवा बंदुकीची गोळी शरीरांत घुसल्यामुळे दुःख, ताप, सूज व पू झाला असल्यास बाण किंवा गोळी काढून टाकणें ही

चिकित्साच आहे. तितक्याच पुष्कळदा रोग बरा होतो. दररोज जास्त अन्न खाल्ल्याने पोट दुखत असल्यास जास्त अन्न खाणे बंद करणे, इस्मार्च धमनी किंवा शीर कापली गेल्यास ती बांधून टाकणे, घशांत घास रुतून बसून श्वासोच्छ्वासमार्ग बंद झाल्याने गुदमरून मरण्याची वेळ आल्यास श्वासनलिकेस घशाखाली भोक पाडून श्वासोच्छ्वासमार्ग (घास रुतून बसल्या ठिकाणी नव्हे तर श्वासनिरोधाने होणारे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी) खुला करणे वगैरे क्रिया म्हणजे रोगाचे कारण नाहीसे करणेच होय. एकंदरीत, कोणत्याही रोगाचे कारण नाहीसे करणे हे चिकित्सेचे एक अंग आहे हे निर्विवाद आहे.

= परंतु रोगाचे कारण काढून टाकल्यानेच सर्व रोग बरे ~~होत~~ होतात असे नाहीत. आणि कित्येक रोगांचे तर कारणच समजत नाही. आंबट फार खाल्ल्याने खोकला येतो, तरी आंबट न खाल्ल्यानेच खोकला बसतो असें नेहमी घडून येत नाही. रक्तार्बुदाचें (Cancer) कारण वैद्यशास्त्रांत देखील अजून ठरले नाही. राजयक्ष्मा (Tuberculosis), महाकुष्ठ (Leprosy), भूतोन्माद (Hysteria) वगैरे रोगांचे कारण आनुवंशिकत्व हें होय. अशी कारणें समजली तरी अपरिहार्य असतात. अशा प्रसंगी चिकित्सा कशी करावी हाच मुख्य प्रश्न आपणास सोडवावयाचा आहे.

अशावेळी रोगचिन्हांच्या उलट (व्याधिविपरीत) किंवा रोगचिन्हांच्या कारणांच्या उलट (हेतुविपरीत) क्रिया करावी अशा दोन कल्पना प्रथमतः कोणासही येतात. त्यांपैकी रोगचिन्हाच्या कारणाच्या उलट (हेतुविपरीत) क्रियेचा प्रथमतः विचार करू. या प्रकारची चिकित्सा करण्यांत बऱ्याच अडचणी आहेत. त्यांपैकी रोगाचे कारण वैद्यशास्त्रासही माहीत नसणे ही एक. आणि दुसरी, रोगाचे कारण माहीत असले तरी, त्या कारणाच्या विपरीत गोष्ट कोणती हे न समजणे! उदा० आंबट

खोकला उत्पन्न होतो हे खरे; तरी आंबटाच्या विपरीत काय हे आपणाला सांगता येत नाही. गोड किंवा तिखट किंवा खारट वगैरेपैकी आंबटाच्या विरुद्ध कोणते ते आपण निश्चयपूर्वक सांगू शकत नाही. तिसरी अडचण — रोगाची कारणे वैद्यशास्त्राला माहीत असली तरी त्यांपैकी ज्याची चिकित्सा करावयाची असेल त्या बिमाराच्या बिमारीत कोणते कारण घडले हे, बिमार आपली हकीकत बरोबर सांगू शकत नसल्याने; किंवा त्या रोगाची अनेक कारणे संभवत असल्याने; हेतुविपरीत चिकित्सा करता येणार नाही. या अडचणींमुळे हेतुविपरीत चिकित्सा ही फार कमी दर्जाची ठरते.

तथापि, या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून; हेतुविपरीत चिकित्सेचा विचार करू.

हेतुविपरीत चिकित्सा म्हणजे ज्या कारणाने रोग उत्पन्न झाला त्याच्या उलट अशा परिस्थितीचा रोग्यावर प्रयोग करणे. उदा० उष्णतेने ताप आला असल्यास त्यावर शीतजल स्नानाचा प्रयोग करणे किंवा जास्त खाल्ल्याने झालेल्या रोगावर लंघनाचा प्रयोग करणे. या हेतुविपरीत चिकित्सेच्या ठिकाणी दोन प्रकारची शक्ती आहे. रोगाचे जे कारण त्याला नाहीसे करण्याची शक्ती. जसे थंडी ही उष्णतेला नाहीसे करू शकते. ह्या शक्तीचा चिकित्सेत काहीच उपयोग नाही. कारण, हिने रोगाचे कारणच फक्त नाहीसे करता येते. पण ते रोगाचे कारण तर आपले रोगरूपी कार्य करून [~~पूर्वीच नाहीसे झालेले~~] — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — —

करून पूर्वीच नाहीसे झालेले असल्यास व चिकित्सेच्या वेळीं अस्तित्वांत नसते. आतां हेतुविपरीत चिकित्सेच्या ठिकाणी दुसरी शक्ती म्हणजे रोग उत्पन्न करण्याची आहे, ही गोष्ट पुढील वचनांत सांगितलेली आहे:—

शक्ती

कालार्थकर्मणां योगो हीन मिथ्याति मात्रकः
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैक कारणं॥१॥ वाग्भट सु.सा.अध्याय १

[अर्थ:— काल इंद्रियांचे विषय आणि कर्म यांचा वाजवी पेक्षां कमी अगर जास्त किंवा अयोग्य संबंध हेंच एकंदर रोगांचे कारण आहे. आणि यांचा वाजवी उपयोग करणें हें आरोग्याचे मुख्य कारण आहे.] म्हणजे जास्त खाणें ~~हे~~ जसे रोगोत्पादक आहे तसेंच कमी खाणेंही रोगोत्पादक होते. ~~वाज~~ वाजवी पेक्षां जास्त उष्णता, ज्याप्रमाणें रोगोत्पादक आहे त्याचप्रमाणें ~~वाजवी पेक्षां~~ कमी उष्णता म्हणजेच थंडी, हीही रोगोत्पादकच आहे. तसेंच अतिनिद्रा किंवा जागरणही दोन्ही किंवा अति मेहनत किंवा आळस ही दोन्ही रोगोत्पादकच आहे. असा वरील वचनाचा अर्थ आहे, व तो अनुभवसिद्धही आहे.

एकंदरीत, हेतुविपरीत चिकित्सेची दुसरी शक्ती म्हणजे रोगोत्पादक शक्ती; व तिने उत्पन्न होणारा रोग चिकित्स्य रोगाच्या सारखाच किंवा चिकित्स्य रोगाहून भिन्न असा असेल. म्हणजे हेतुविपरीत चिकित्सा दरवील, पुढें ज्याचें विवेचन केलें आहे त्या समचिकित्सा (विपरितार्थकारी चिकित्सा) ~~विपरीत~~ विपरीत चिकित्सा व अन्य रोगोत्पादी चिकित्सा यांपैकी कोणती तरी एका चिकित्सेंत अंतर्भूत होईल. अर्थात, हेतुविपरीत चिकित्सेचा स्वतंत्र विचार करण्याची जरूरी नाही.

(प्यारा)

आता व्याधि विपरीत चिकित्सेचा विचार करूं. ताप आला असता ~~गार शेक~~ थंड पाण्याने स्नान करणे, किंवा अंग थंड गार ~~करणे~~ पडले असता त्यास शेकून उष्ण करणे, मलबद्धतेवर रेचक औषधे देणे ही या चिकित्सेची उदाहरणे होत. हीच चिकित्सा खरी असली पाहिजे असेच प्रथम दर्शनी कोणासही वाटते. परंतु, शरीर हे केवळ निर्जीव यंत्र नाही. ते जीवंत यंत्र आहे, त्यामुळे कोणतीही क्रिया स्वस्थपणे सहन करण्या ऐवजी त्या क्रियेनंतर शरीर प्रतिक्रिया करीत असते. ~~हे~~ या गोष्टीचा विचार केल्यास, प्रथमदर्शनी विपरीत चिकित्सा हीच खरी चिकित्सा असे जे वाटते ते चूक आहे असेच कोणाही समंजस मनुष्यास दिसून येईल. म्हणून, शरीराच्या प्रतिक्रिये संबंधी जे नियम दिसून येतात त्यांचे ज्ञान करून घेणे जरूर आहे. म्हणून आता आम्ही तिकडेच वळतो:

~~शरीर क्रिया~~ शरीर प्रतिक्रिये संबंधी पुढील नियम दिसून येतात:—

(१) शरीराच्या सहनशक्ती पेक्षा कमी जोराची अशी कोणतीही क्रिया थोडा वेळ करून ती बंद केली तर क्रियेइतकीच विपरीत क्रिया म्हणजे प्रतिक्रिया करून शरीर पूर्व स्थितीवर येते. (Organon; para 66)

(२) शरीराच्या सहनशक्तीपेक्षा जास्त जोराची कोणतीही क्रिया थोडा वेळ करून बंद केल्यास क्रियेपेक्षाही जास्त जोराची प्रतिक्रिया होते आणि ती मुळे क्रियेच्या अंती ~~जी~~ शरीराची जी स्थिती होती तिच्या विपरीत अशी स्थिती शरीरास प्राप्त होते.

(३) शरीरावर कोणतीही क्रिया एकसारखी फार वेळ करीतच गेले किंवा ती क्रिया फारच तीक्ष्ण असली तर प्रतिक्रिया फार उशीरा सुरू होते; किंवा क्रियेच्या जोरामुळे, ~~जोर~~, क्रियेच्या तीक्ष्णतेमुळे किंवा अवधीमुळे प्रतिक्रियाच होऊं शकत नाही.

पहिल्या नियमाची सत्यता कोणासही सहज पटेल. शरीरावर शीत, उष्ण, पाणी, हवा, ~~[illegible]~~ तीक्ष्णता इत्यादि ~~[illegible]~~ (तीक्ष्णादि) गुणकारक पदार्थ यांची जेव्हा क्रिया

होत असुनही शरीर क्वचितच रोगी होते. आणि बहुतेक निरोगीच असते. क्वचित म्हणण्याचे कारण उघड आहे. प्रत्येक मनुष्याची जी सहन शक्ति आहे त्यापेक्षां जास्त अशी रोगकारक क्रिया झाल्यास तो रोगी होतो. परंतु या मर्यादेचे जो पर्यंत उल्लंघन होत नाही तोपर्यंत तो निरोगीच राहतो. उदा० शरीराची निरोगी स्थितीतील उष्णता जरी ९८° आहे, तरी असा मनुष्य दहा-पाच तास शंभर किंवा आधीक अंश उष्णतेच्या हवेतून सहज फिरून येतो, व त्यामुळे त्यास परिणामी कोणताच विकार होत नाही. हिवाळ्यामध्ये, अग्नीचे परिमित सेवन करणाऱ्यास थंडी वाजत नाही. ह्यावरून, अल्प क्रियेनंतर शरीर तितकीच प्रतिक्रिया करून पूर्व स्थितीवर येते हे उघड आहे. ही प्रतिक्रिया शक्ती शरीराच्या ठिकाणी नसती तर शरीर घटकाभर देखील जीवंत राहू शकणार नाही हेही पण उघडच आहे.

दुसरा नियम पुढील उदाहरणांनी सिद्ध होतो.

(१) शरीरावर बराच वेळ थंडीचा असर केल्यास पुढे पहिल्या नियमाप्रमाणे शरीर केवळ स्वास्थ्य-स्थितीवर न येतां ताप येतो (२) मद्यपानाने शरीरास पहिल्याने फार उत्साह येतो परंतु पुढे लवकरच पहिल्या नियमाप्रमाणे शरीर स्वस्थस्थितीवर न येतां शरीरास थकवा येतो (३) रेचक औषधाने पहिल्याने रेच होतात पण पुढे मलावष्टंभ होतो. (४) उष्णतेचा शरीरावर असर केल्यास, प्रथम शरीर उष्ण होते पण पुढे लवकरच फार थंड होते. (५) अफूने प्रथमतः मलावष्टंभ होतो पण पुढे हागवण लागते. अशी अनेक ~~उघड~~ उदाहरणें ~~देता येतील~~ देता येतील. ~~दिली आहेत.~~ ~~ह्यावर दिलेल्या उदाहरणां संबंधाने ग्रंथोक्त पुरावाही आहे. तो पुढे दिला आहे.~~

P. 544

~~परंतु~~

~~१. पुढें हेंसंबंधें लागतें.~~

अशी ~~अनेक उदाहरणें देतां~~ येतील पण येथें साधारण जनतेच्या अनुभवांत असलेलींच उदाहरणें दिलीं आहेत. हीं वर दिलेल्या उदाहरणांसंबंधानें ग्रंथांत पुरावाही आहे, व तो पुढें दिला आहे:

plete

"The direct or primary effect of cold is to depress, cool, and deplete the part concerned. If its exhibition is brief, reaction (an important factor in hydropathic practice) quickly establishes an opposite condition, stimulating the part and determining an increased flow of blood to it, with increase of its temperature and vital activity. If it is continuous, the primary depression is maintained and the revulsive or secondary effect delayed or averted. The direct effect of heat is to increase the amount of blood present; but if the exhibition is brief, and evaporation is permitted, the contrary effect is produced viz., depression, coolness, and depletion. If it is continuous the primary effect is preserved. Thus with truth it may be said that cold heats and heat cools, while the converse holds good, and that by simple variations of detail." ~~From the intermediate temperature (80° to 100°) simple sedative effects are obtained with absence of secondary or revulsive effects in proportion as the temperature of the part is approximated to.~~

Folds

*||

~~("Encyclo-Brit.", Hydropathy 544)~~
~~9th edition.~~

("Encyclopaedia Britanica", 9th Edition, Hydrop. P. 574)

अर्थ :- थंडीचा प्रत्यक्ष किंवा प्राथमिक परिणाम असा आहे की, ज्या भागांस थंडी लावावी तो भाग थंड होतो, तेथील प्राणक्रिया कमी होते आणि तेथील रक्तवाहिन्यांतील रक्तही कमी होते. थंडी जर थोडा वेळच लावण्यांत आली तर परिणामानंतर ~~प्राथमिक [illegible]~~ प्रतिक्रिया

थंडीच्या क्रियेनंतर प्रतिक्रिया होऊन विरुद्ध स्थिती प्राप्त होते. म्हणजे, ज्या भागा-

से. उत्तेजित करून तेथील ~~[illegible]~~ प्रतिक्रिया ~~जोराने होते~~ जास्त आणविते, तेथें रक्तही जास्त ~~येते~~ आणते आणते तेथील उष्णताही वाढविते. ≠ ही प्रतिक्रिया (हैड्रोपॅथिक) जलचिकित्सा पद्धतीमध्यें ~~आ~~ ~~हे प्रतिक्रिया~~ अत्यंत महत्वाची आहे) म्हणजे जलचिकित्सा करतांना या प्रतिक्रियेचा विचार करावा लागतो. ≠ थंडी जर एकसारखी पुष्कळ वेळपर्यंत ~~लावलेच गेली~~ लावल्या गेली तर प्राथमिक परिणाम पुष्कळ वेळ कायम ~~[illegible]~~ राहतो आणि प्रतिक्रिया फार उशीरा सुरु होते किंवा मुळींच होत नाहीं. उष्णतेचा प्रत्यक्ष परिणाम ज्या भागास उष्णता लावली असेल तेथील रक्त वाढविणें हा आहे; परंतु उष्णता थोडाच वेळ लावली तर ~~व त्या भागांतील~~ शरीराच्या पाण्याची वाफ होऊं दिली तर विरुद्ध परिणाम होतो. म्हणजे त्या भागांतील प्राण-क्रिया कमी होऊन तो भाग थंड होतो व ते ~~तेथील~~ रक्त ही देखील कमी होते. उष्णता एकसारखी पुष्कळ वेळपर्यंत लावली तर प्राथमिक परिणामच कायम राहतो. या प्रमाणें, थंडीनें उष्णता उत्पन्न होते व उष्णतेनें थंडी उत्पन्न होते ~~आणि हे खरेंच आ~~ असें जर कोणी म्हणेल तर ते खरें आहे. आणि तसेंच उष्णतेनें उष्णता वाढते व थंडीनें थंडी वाढते, हेंही ~~म्हणणेंहि~~ खरें आहे. आणि ते उष्णता आणि थंडी लावण्याच्या प्रकारांत फरक केल्यानें होते.

*||

- After absorption ~~its~~ its (i.e. of alcohol) action is marked on heart + circulation. The pulse become fuller + stronger + beats quicker. As a result of this activity the mind becomes exhilarated, muscular power increased, more urine is passed + the skin perspires more freely.

this stimulant action does not last long and is soon followed by depression which is rather persistant. ~~It is therefore a mistake~~ to suppose that alcohol can help a person to perform more bodily work without bodily fatigue. ~~(Materia Medica & therapeutics, by R. Ghosh, L.M.S. edited by C. P. Lukis M.D. F.R.C.S. page 215)~~

not Cancelled

अर्थः- मद्य शरीरांत गेल्यानंतर त्याचा परिणाम हृदय आणि रक्ता-
भिसरण ह्यावर जोरदार असा होतो. धमनी (नाडी) जास्त भरीव व
जोरदार होते आणि जलद चालते. ह्या मुळें मनही अत्यानंदित
होते. स्नायूंची शक्ती वाढते. मूत्र जास्त होते. आणि घामही जास्त
येतो. परंतु ही उत्तेजन क्रिया फार वेळ राहत नाहीं. आणि ति-
च्यानंतर लवकरच थकवा येतो व तो उत्तेजनाचे मानानें
बराच वेळ राहतो.

याप्रमाणें शरीर सुस्थितींत असतां त्यावर क्रिया केल्यास तें
प्रतिक्रिया करतें हें उघड आहे. शरीर रोगी असतें तरी
क्रियेवर अशीच म्हणजे सुस्थितींत असल्याप्रमाणेंच प्रतिक्रिया
करतें. उदा० १०४° ताप असलेल्या मनुष्याचा ताप शीत-
जल स्नानानें उतरविला तर तो ताप पुनः १०४° पर्यंत किंवा
जास्त देखील चढतो.

"By ~~these~~ such means (i.e. by cold baths for 20 or 30 minutes), no doubt, the temperature can often be reduced two or three degrees F. Fahrenheit; but it is very apt to rise again and the bath must then be repeated (Encyclo Brit. ~~Encyclopedia~~, Typhoid, 680)

अर्थः- ह्या उपायानींहि. २० अगर ३० मिनिटें शीतजलस्ना
दिल्यानें) ताप दोन-तीन अंश निःसंशय कमी होतो
परंतु तो बहुतकरून पुनः चढतोच. आणि तेव्हां पुनः
शीत जलस्नान दिलें पाहिजे.

"The influence of a single bath upon the immediate condition of the patient is generally pronounced. Headache, delirium, stupor are at once diminished; the tongue becomes clea pulse slower and firmer, and the patient feels altogether relieved. But this effect is only temporary and by the next observation the temperature may be as high as before." (~~Taylor's Typhoid 54~~) (Taylor's Practice of Medicine, Typhoid, P. 91, Edition of 1925)

अर्थ :— विषमाच्या तत्कालीन स्थितीवर (शीतस्नानाचा परिणाम स्पष्ट दिसून येण्यासारखा होतो. डोके दुखणे, बडबड, मूर्च्छा हे एकदम ~~ते~~ कमी होतात. जीभ स्वच्छ होते, नाडी मंद आणि जोरदार होते आणि विषमाला, आगदी आराम वाटतो. परंतु हा परिणाम ~~क्षणिक~~ तात्पुरता असतो आणि नंतर पुन: ~~पाहण्याच्या वेळीं~~ ~~पाहिले असतां~~ स्नानापूर्वी जितका ताप होता तितकाच ताप असूं शकतो.+

पाहिले असतां

ताप प्रथमत: कमी करणाऱ्या औषधांच्या परिणामीही असाच होतो.

* Stronger antipyretic drugs :— These are sometimes given in single doses when the temperature reaches a certain height such as 102° or 103°. The result is that the temp. falls within two or three hours & remaining low for a time, rises again in six or seven hours to a height not much different if at all from what it would have reached had no antipyretic been given. (Taylor's 'Practice of Medicine', ~~on~~ Pyrexia, 29 page)

— जास्त जोरदार ज्वरहारक औषधा~~बद्दल असें म्हणतां येईल कीं~~ विषयीं :—— ज्वर काहीं एका मर्यादेला — जसें १०२° किंवा १०३° ला — पोहोंचला म्हणजे अशा औषधांची एकच मात्रा केव्हां केव्हां देतात. त्याचा परिणाम असा होतो कीं, दोन तीन तासांत ज्वर कमी होतो आणि कांहीं वेळ कमीच राहून सहा-सात तासानंतर ज्वरहारक औषध दिले ~~नसते~~ नसतां ~~[illegible]~~ त्यावेळीं जितक्या अंशावर राहिला असता त्यापेक्षां फार भिन्न नाहीं इतक्या अंशापर्यंत तो चढतो.+

— वरील तीन उतारे पहिला नियम सिद्ध करितात.

After the introduction of the new synthetic antipyretics antifebrin, antipyrine, phenacetin and their allies this method of treatment was tried on a very exicusive ~~excessive~~ extensive scale. As a routine plan of treating typhoid fever it has been universally abandoned owing to the depressing action of the drugs on the heart when administered for any length of time and also from the fact that the pyrexia returns in greater force almost immediately after their ~~suppression~~ suspension— (Whitla's Dictionary of treatment, ~~on~~ Typhoid, page 1107)

अर्थः— रासायनिक संयोगाने बनविलेल्या ॲंटिफेब्रिन, ॲंटिपिरीन, आणि फेन्यासिटीन वगैरे नवीन ज्वरहारकांची माहिती आल्यानंतर ~~त्यांना~~ औषधींनी ज्वर कमी करण्याच्या पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रयोग करून पाहण्यांत आला. ~~मुदती~~ ~~च्याज्वरावर~~ [illegible] या रीतीनें उपचार करण्याची ग्राविक ~~[illegible]~~ पद्धती आतां सर्वत्र टाकून देण्यांत आली आहे. कारण ~~त्याने~~ ती औषधें बराच वेळ दिल्यास त्यांनीं हृदयास थकवा येतो आणि दुसरें एक कारण असें आहे कीं, तीं औषधें देणें थांबविल्यावर बहुतेक लागलीच ज्वर पूर्वीपेक्षांही जास्त जोरानें परत येतो.

मलष्टंभावर रेचक औषधींचाही असाच परिणाम होतो.

As a rule, very active ~~active~~ or drastic purgatives must be avoided; They produce very abundant liquid motions from the effects of which the intestinal muscle is completely exhausted & consequently no further evacuation takes place for days afterwards (Taylor's 'Practice of medicine', Constipation, page 711)

अर्थः— मलष्टंभासंबंधी असा नियम आहे कीं, या रोगावर

कार जोराची रेचके देण्याचे टाळले पाहिजे. अशा रेचकांनी पुष्कळ व पातळ दाल होतात व त्यामुळे आंतड्याचे स्नायू अगदी थकून जातात; आणि याचा परिणाम असा होतो की, पुढे बरेच दिवसपर्यंत परसाकडेस होत नाही.

डॉक्टर R. Hutchinson याच्या 'Diseases of Children' ह्या पुस्तकाच्या ८०-८३ ह्या पानांत हगवणीवर मलस्तंभक औषधें निरुपयोगी आहेत असें सांगितलें आहे. याचा अर्थ हाच की, मलस्तंभक औषधांनी प्रथमतः मळाचें स्तंभन होतें, तरी नंतर पुनः हगवण सुरु होते. चरकसंहितेंत अतिसार-चिकित्सेंत हगवणीवर बाळहिरडा देण्यास सांगितलें आहे आणि 'तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः" म्हणजे बाळहिरड्यानें दोष वाहून गेल्यावर रोग बसतो म्हणजे बाळहिरड्यानें प्रथमतः हगवण जास्त होते तरी पण पुढें ती बंद होते. अंडकोशांतील किंवा पोटांतील पाणी शस्त्रक्रियेनें काढल्यानें तें पूर्वीपेक्षांही फार जोरानें भरून येतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे व पुष्कळांच्या अनुभवाचीही आहे. नाकांतील किंवा गुदद्वारांतील अर्श (कोंब) कापून काढले तरी ते पुनः फार जोरानें वाढून येतात. नाकांतील अर्शाबद्दल प्रसिद्ध उदाहरण पाहिजे असल्यास, नागपूरचे पेन्शनर इ. ए. सी. श्रीयुत शिरोळे हे होत. हे नासार्श वीस वर्षांपासून कितीने काढवीत आहेत तरी ते पुनः पुनः वाढून येतात. आरंभीं आरंभीं ही क्रिया दोन दोन वर्षांनी करावी लागे पण अलीकडे तर ही ~~[illegible]~~ क्रिया फारच वारंवार म्हणजे दोन तीन महिन्यांनी देखील करावी लागते. पुढील वचनाकडे देखील वाचकांनी लक्ष द्यावें.

आमें पडले आहे.

But polipii (नासार्श) show a great tendency to recur however thoroughly they are removed.
(Diseases of throat, nose & ears by W. G. Porter page 137) ([illegible] पहा)

अर्थ :- नासार्श कितीही पूर्णपणे ~~[illegible]~~ काढले तरी पुनः वाढण्याचा स्वभाव यांच्यांत दिसून येतो.

पुढें पाहूं :—

Tapping through the lateral angle of the fontanelle is a much more reliable method of removing fluid from the lateral ventricles, and if the hydrocephalic brain were merely a closed tank with no inlet, no doubt this would be an efficient procedure; but, as it is, experience shows that the brain fills up again within a day or two after the removal of the fluid.

('Common disorders and diseases
of Childhood.' by Still,
'~~Fr~~ Hydrocephalus, Page 691.)

अर्थः— जलशीर्षकरोगांत मागील रीतीपेक्षां जास्त भरवशाची रीति अशी आहे की, टाळूच्या बाजूच्या कोपऱ्याच्या ठिकाणी टोंचून ~~[illegible]~~ मेंदूच्या बाजूच्या भागांतील पाणी काढून ~~घेणें~~ घ्यावें. आणि ~~[illegible]~~ ह्या जलशीर्षक रोग्यांचा मेंदू ज्याला पाणी आंत येण्यास झरा नाही अशा टाक्यासारखा असता तर ही रीति निःसंशय यशस्वी झाली असती. परंतु अनुभवावरून असें दिसून येतें की, पाणी काढून घेतल्यानंतर एक दोन दिवसांतच मेंदू पाण्यानें पुनः भरून येतो.

माझ्या चुलत आजिच्या स्तनांवर भागामुळें ~~एक~~ गोट्यासारखी एक कठीण गांठ आली होती. ती शस्त्रक्रिया करून मेयो हॉस्पिटल नागपूर येथील शस्त्रवैद्यानें काढली तरी तेथून जवळच अशी दुसरी गांठ फारच लवकर उत्पन्न झाली.

ॲलोपॅथिक शल्यशास्त्रांत सध्यां असें मत प्रचलित आहे कीं, ग्रंथी पूर्णपणें काढून टाकल्यास त्या पुनः उत्पन्न होत नाहींत. परंतु त्या काढतांना त्यांच्या कांहीं अंश राहून गेल्यास त्या पुनः वाढतात. ('Manual of surgery' by Rose and Carless, page 186)

हें मत आमच्या प्रतिक्रिया मताला ~~विरुद्ध~~ पोषकच आहे खरें, पण तें चूक आहे. कारण त्यानें ~~त्या~~ काढलेल्या ज्या ग्रंथी वाढून येतात त्या पूर्वीपेक्षां जास्त जोरानें वाढून येतात ह्याची उपपत्ती लागत नाहीं. आतां, ज्या ग्रंथी वाढत नाहींत त्या न वाढण्याचें कारणही वरील प्रतिक्रिया सिद्धान्ताच्या दृष्टीनें उघड आहे. प्रतिक्रियेच्या तिसऱ्या नियमाप्रमाणें अतिशय जोराची क्रिया झाल्यास शरीर प्रतिक्रिया करूं शकत नाहीं; आणि प्रतिक्रिया करतां न येणें हा रोग त्या शरीराच्या ठिकाणीं जडतो. आणि त्या रोगाचा परिणाम शरीरांत झालेल्या दुसऱ्या कोणत्या तरी रोगाच्या रूपानें दिसून पडतो. अशी पुष्कळ उदाहरणें 'Allen's Chronic Miasm, Vol I' यांत दिलीं आहेत. परंतु शस्त्रवैद्य बहुधा ह्या गोष्टीकडे लक्ष्य देत नाहींत. ए[illegible]रीत, ग्रंथी शस्त्रक्रियेनें काढल्या असतां जी प्रतिक्रिया होते ती दुसऱ्या नियमाप्रमाणें फार जोराची होते.

आम्लपित्ताची बिमारी पुष्कळांना असते. या बिमारीत जेवणानंतर दोन तीन तासांनी पोटांत आंबट पदार्थ उत्पन्न

व त्यामुळे आंबट ढेंकर व पोटदुखी होते. हा आंबट पदार्थ नाहींसा करण्याकरितां ~~हा आंबट पदार्थ नाहींसा करणा~~ची ~~क्रि~~या ह्या आंबटपदार्थाशीं संयोग पावून त्याला नाहींसे करणारा पापडखार (सोडा-Sodium Carbonate) देतात. यानें तत्काळ फायदा वाटला तरी पुढें आंबट पदार्थ उत्पन्न होण्याची क्रिया प्रारंभ जोरावते, असें म्हणावें लागतें. ~~का~~ कारण बिमारास सोड्याची खुराक वाढती ठेवावी लागते.

~~चरक~~संहितेत आमज्वरास म्हणजे फार जोराच्या ज्वरास पक्व करण्याकरितां. म्हणजेच कमी करण्याकरितां स्वेदन-क्रिया सांगितली आहे. (चरकसंहिता, चि. स्था. अध्याय श्लो. ३, १३८)

'स्वेदन क्रिया' म्हणजे शरीराची उष्णता वाढविणें.
(च. सं. सू. स्था. अ. १४ श्लो. १२

हगवण किंवा निद्रानाश ह्यावर अफू दिल्यानें तत्काळ फायदा दिसतो परंतु पुढें ते रोग फार जोरानें परत येतात.

(त्यारी) II ह्या व इतर अनेक उदाहरणांवरून दिसून येईल कीं, शरीराच्या ला अस्वस्थ स्थितींतही मागें दिलेल्या दोन नियमांप्रमाणें प्रतिक्रिया होते.

(त्यारी) I शरीर स्वस्थ असो किंवा अस्वस्थ असो त्याची प्रतिक्रिया शक्ती त्याला सोडून जात नाहीं

~~प्रतिक्रियेचा तिसरा नियम सहज सिध्द होतो कारण क्रिया. थांबल्यानंतर कांहीं वेळानीं प्रतिक्रिया होते आणि क्रिये प्रतिक्रियेमधील वेळ~~ ~~प्रतिक्रिये~~ ~~क्रियेच्या जोरावर अवलंबून राहील हे साहजीक आहे आणि तसा अनुभवही येतो. म्हणजे क्रियेचा जोर जसजसा वाढवला जातो तसतसा क्रियेच्या आणि प्रतिक्रिया या मधील वेळही वाढत जातो. अर्थात क्रिया अतीच जोराची झाल्यास क्रिया प्रतिक्रिये-मधील वेळ अनंत होईल. म्हणजे~~

MD ASK

क्रियेचा तिसरा नियम साहजिक आहे. क्रिया जितकी जोराची तितक्या उशीरा प्रतिक्रिया सुरू व्हावी हें साहजिक दिसते आणि अनुभवासही येते. अर्थात्, क्रिया अतीच जोराची असल्यास प्रतिक्रिया अनंत काळाच्या उशीरानें होईल म्हणजे केव्हांच होणार नाहीं हेंही उघड आहे. आणि हाच अनुभव मागें दिलेल्या Encyclopedia मधील उताऱ्यांतही सांगितलेला आहे.

आतां, शरीराच्या प्रतिक्रियेचें ज्ञान ह्याप्रमाणें करून घेतल्यानंतर खरी चिकित्सापद्धती कोणती हे समजणें फार सोपें आहे. रोग नाहींसा करण्याकरितां शरीरावर कोणती क्रिया केली पाहिजे तें ठरविण्याकरितां फक्त क्रियेकडेच लक्ष देऊन चालावयाचें नाहीं. त्या क्रियेनंतर होणाऱ्या प्रतिक्रियेकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. रोगचिन्हांच्या विपरीत क्रिया करून त्या चिन्हांस आपण जिंकू अशी कल्पना प्रथमतःच कोणासही येते हें खरें; पण, ही रोगचिन्हें जिंकण्याची खरी रीत नव्हे. कारण (१) विपरीत क्रिया थोडाच वेळ करून बंद केल्यास तिची प्रतिक्रिया होऊन रोगचिन्ह पुनः परत येईल. उ० तापावर शीतजलस्नान केल्यास ताप पहिल्यानें कमी होईल. परंतु थोड्याच वेळानें पहिल्या इतका किंवा जास्तही होईल. अशा चिकित्सेने रोग दुरुस्त होत नाहींत हें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल. ≠

(२) विपरीत क्रिया एकसारखी केल्यास प्रतिक्रिया नष्ट होईपर्यंत ती करावी लागेल. व स्वभावतःच असलेली प्रतिक्रिया शक्ती नष्ट होणे म्हणजे शरीर रोगी होणेंच होय. उ० ज्वरावर शीतजलस्नान एकसारखेंच करीत गेल्यास शरीराची प्रतिक्रिया न झाल्यामुळें शक्ती नष्ट होऊन शरीराची उष्णता अत्यंत कमी होत जाऊन मृत्यु येतो. आणि म्हणूनच, अॅलोपॅथिक ग्रन्थांत जेथें जेथें ज्वरावर शीतजलस्नानाची चिकित्सा सांगितली आहे तेथें तेथें शीतजलस्नान फक्त पंधरा वीस मिनिटेंच ~~देऊन~~ द्यावें आणि त्यानें शरीराची उष्णता कांहीं एका मर्यादेपेक्षां जास्त कमी होऊं देऊं नये असें स्पष्ट

+. Taylor's practice of Medicine page 28

In some cases of pyrexia, the temperature may be directly dealt with by methods known as antipyretic. It must be distinctly understood that such treatment will not lessen the duration of the illness; ~~that in many instances~~ illnesses, ~~the temperature will of itself fall in a few hours that is, in the early morning; and that there is very rarely (except in rheumatic hyperpyrexia) any danger that it will rise to a height which can be directly fatal~~. But efficient antipyretic treatment increases the comfort of the patient during the time that each successive dose or application is in operation and possibly in some diseases, diminishes the risk of damage to the viscera.

अर्थ: — ~~ज्वर~~ कांहीं कांहीं ज्वररोग्यांचे ज्वर ज्यांना ज्वरहारक उपाय त्यांनी प्रत्यक्षपणें कमी करण्यास हरकत नांहीं. ~~परंतु~~. अशा उपायांनीं रोगाची मुदत कमी होत नांहीं ही गोष्ट स्पष्टपणें समजून घेतली पाहिजे. तथापि परिणामकारक अशा ह्या ~~[illegible]~~ ज्वरहारक उपायांनी, प्रत्येक मात्रेची किंवा प्रयोगाची क्रिया चालू असते तोपर्यंत बिमारास आराम वाटतो आणि असें ही संभवनीय आहे कीं अंतस्थ इंद्रियांना अतिज्वरापासून होणाऱ्या नुकसानीचा धोका ~~[illegible]~~ कमी होतो.

(असें सांगून तेथेंच पुढें (१) मृदुज्वरहारक (२) जोरदार ज्वरहारक आणि (३) शीतजलस्नान हे ~~[illegible]~~, आपण जिचा विचार करीत आहो त्या पद्धतीचे तीन उपाय सांगितले आहेत.)

गुलकंद, त्रिफळा वगैरे मृदुसारक औषधांनीं मलावष्टंभाचा रोग हमेशा करितां कधींच बसत नसून, त्या रोग्यास हीं औषधें नेहमीं अन्नाप्रमाणें सेवनीय ठेवावीं लागतात असें दिसून येते.

सांगितलेलें असते. ह्याचा उद्देश हाच आहे की, प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~
नष्ट होईपर्यंत क्रिया ~~[illegible]~~ केली जाऊं नये. ~~परंतु~~ हा उद्देश
रास्त असला तरी क्रिया अर्धवटच झाल्यामुळें तिच्यानंतर प्रतिक्रिया
होऊन ताप पुनः चढतो; (हें मागें दिलेल्या उताऱ्यांत सांगितलेलेंच
आहे.) आणि अशावेळीं पुनः शीतजलस्नान देत जावें असेंही
ॲलोपॅथीच्या ग्रन्थांत सांगितलेलें असते. म्हणजे खरोखर ज्वर
शीतजलस्नानानें न बसतां आपोआपच किंवा त्यावेळीं
चालू असलेल्या इतर उपायांनीं बसतो. शीतजलस्नानानें फक्त
शरीराची उष्णता अतिशय वाढूं देत नाहीं म्हणजे ती ~~[illegible]~~च्या
प्रकृतीकडे उष्णता आल्यास मारक चिन्हें उत्पन्न होतील अशा
मर्यादेच्या वर जाऊं देत नाहीं. ह्या संबंधानें आम्हीं विशेष
~~खुलासा पुढें लिहिणारच आहे.~~ २ एक उतारा आताच दिला आहे.

तसेंच एकसारखें शीत जलांत बुडून ठेवण्याची चिकित्सा
जी सांगितलेली आहे तीमध्यें वापरावयाचें पाणी पूर्वी
सांगितलेल्या चिकित्सेइतकें थंड नसून ९०ं ते ९५ं अंशांचें
असावें म्हणजे शरीराच्या मानानें उष्णतेपेक्षा फार
थंड असूं नये असें सांगितलें असतें. ह्याचाही उद्देश
प्रतिक्रिया शक्ति ~~[illegible]~~ नष्ट ~~होईल~~ ~~हा~~ होऊं नये असाच
उघड दिसतो. एकंदरींत, क्रिया एकसारखी करून
प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट करणें हें कोणासच इष्ट नाहीं.
~~प्रतिक्रिया [illegible] नष्ट झाल्यानें शरीरास तत्काळ मरण~~
~~चिकित्सेविरुद्ध [illegible] किंवा [illegible]~~
~~येईल किंवा [illegible] दिसून येणारा दुसरा कोणता~~
~~तरी रोग होईल~~ असल्यास

येईल किंवा ~~चिकित्सेत रोग अकर्मे, आपल्यामांसी~~
~~वगैरे सारखा स्थानिक असल्यास तत्काळ~~ तत्काळ स्पष्टपणें
दिसून येणारा किंवा त्यानंतर बरेच दिवसांनीं ~~दिसून~~
~~येणारा~~ (म्हणजे काहीं कारणांनीं माहीत न झाल्यास)
दिसून येणारा दुसरा कोणता तरी रोग होईल. एकंदरीत
शरीराची प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट होणें ज्या अर्थी इष्ट

सांगितलेले असते. ह्याचा उद्देश हाच आहे की, प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट होईपर्यंत क्रिया ~~[illegible]~~ केली जाऊं नये. ~~परंतु~~ [हा] उद्देश रास्त असला तरी क्रिया अर्धवटच झाल्यामुळे तिच्यानंतर प्रतिक्रिया होऊन ताप पुनः चढतो; (हे मागें दिलेल्या उताऱ्यांत सांगितलेलेच आहे.) आणि अशावेळी पुनः शीतजलस्नान देत जावें असेंही ॲलोपॅथीच्या ग्रन्थांत सांगितलेले असते. म्हणजे खरोखर ज्वर शीतजलस्नानानें न बसतां आपोआपच किंवा त्यावेळीं चालू असलेल्या इतर उपायांनीं बसतो. शीतजलस्नानानें फक्त शरीराची उष्णता अतिशय वाढूं देत नाहीं म्हणजे तिच्या पलीकडे उष्णता आल्यास मारक चिन्हें उत्पन्न होतील अशा मर्यादेच्या वर जाऊं देत नाहीं. ह्या संबंधानें आम्हीं विशेष ~~खुलासा पुढें लिहिणारच आहे.~~ २ एक उतारा आताच दिला आहे.

तसेंच एकसारखे शीत जलांत बुडून ठेवण्याची चिकित्सा जी सांगितलेली आहे तीमध्यें वापरावयाचें पाणी पूर्वी सांगितलेल्या चिकित्सेइतकें थंड नसून ९०ं ते ९५ं अंशांचें असावें म्हणजे शरीराच्या मानानें उष्णतेपेक्षां फार थंड असूं नये असें सांगितलें असतें. ह्याचाही उद्देश प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ ~~नष्ट होईल इ~~ होऊं नये असाच उघड दिसतो. ⊕ एकंदरीत, क्रिया एकसारखी करून प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट करणें हें कोणासच इष्ट नाहीं. प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट झाल्यानें शरीरास तत्काळ मरण ~~येईल किंवा [illegible] दिसून येणारा दुसरा कोणता तरी रोग होईल~~ ~~असल्यास~~ येईल किंवा ~~चिकित्सेत रोग अंकुर, आपले सांधे वगैरे सारखा स्थानिक असल्यास तत्काळ~~ तत्काळ स्पष्टपणें दिसून येणारा किंवा त्यानंतर कांहीं दिवसांनी ~~दिसून येणारा~~ (म्हणजे ती कांहीं कारणांनी नाहींसा न झाल्यास) दिसून येणारा दुसरा कोणता तरी रोग होईल. एकंदरीत शरीराची प्रतिक्रिया शक्ती ~~[illegible]~~ नष्ट होणें ज्या अर्थी इष्ट

* टिप :– शरिराची प्रतिक्रियाशक्ती नष्ट झाल्यापासून काय परिणाम होतात त्याबद्दल जें हें आम्हीं लिहिलें आहे त्या त्याचा अनुभव जर कोणास आला नसेल तरी हरकत नाहीं एकसारख्या विपरीत चिकित्सेनें शरीराच्या स्वाभाविक प्रतिक्रियाशक्तीशीं झगडावें लागते व ती नाहींशी करावी लागते व त्यापासून शरीरावर कोणते तरी अनिष्ट परिणाम झाले पाहिजेत ~~हें कोणासही पटलें पाहिजे.~~ एवढें पटलें म्हणजे पुरें आहे व तें कोणासही पटलेंच पाहिजे.

~~१* तरी त्यासंबधानें पुढील उतारा पहावा.~~

⊕ अशा वेळीं प्रतिक्रियाशक्ती नष्ट झाल्यास काय होतें ह्याविषयी पुढील उतारा पहा. (Jousset's P. of medicine 231.)
This treatment (cold bath) reduces fever stops delirium and gives a certain degree of appetite (?) but it has grave disadvantage. The principal ones are the causation of broncho-pneumonia, syncope & especially hemorrhages

अर्थ:— ह्या शीतजलस्नानचिकित्सेनें ज्वर कमी होतो, बडबड थांबते व भूक लागते (?) परंतु तीमध्यें फार दोष आहेत. त्यांपैकीं मुख्य हेंच कीं तिनें फुफ्फुसप्रतिश्याय, हृन्मांद्य (ह्यांत नाडी मंद व अंग थंड होऊन रोगी मरतो) आणि विशेषतः रक्तस्राव होतो.

आणि म्हणूनच हे तीन विकार रोग्यांत असल्यास त्यास शीतजलस्नान रोग्यास देऊं नये असे Allopathic ग्रंथांत सांगितलें असतें. ह्यासंबधानें पुढील उतारा पहा.
The Contraindications are the extreme collapse of the patient, hemorrhage already established & severe condition of pulmonary congestion (Taylor's "practice of medicine": page 53)

अर्थ:— शीतजलस्नान जेव्हां देणे इष्ट नसतें तेव्हांचीं चिन्हें अशीं :– मेंदूच्या क्षीणतेमुळें शक्तिपात (ह्यांत ही हृन्मांद्याचींच चिन्हें होतात) रक्तस्राव आणि फुफ्फुसांत ~~तीक्ष्ण~~ तीक्ष्ण रक्तसंचय.

नाहीं ~~नहीं~~ (या अर्थी क्रिया एकसारखी करून रोग दुरुस्त करावयाची ~~घ्यायची~~ हाव धरणें ~~[illegible]~~ हितावह नाहीं. अर्थात्, ~~वि~~ विपरीत चिकित्सा ही खरी रोगहारक चिकित्साच होऊं शकत नाहीं हे स्पष्ट आहे.

आतां सम~~प्रकृतीच्या~~ क्रियेचा विचार करूं. समक्रिया म्हणजे ~~ज्या~~ ~~क्रियेनें~~ रोगी मनुष्याच्या ज्यो रोग घालवावयाचा आहे तोच रोग निरोगी मनुष्यामध्यें ज्या क्रियेनें उत्पन्न होईल ती क्रिया सौम्यपणें ~~[illegible]~~ करणें ----

उ. तापावर स्वेदन क्रिया करणें, (स्वेदन = शेकून शरीराची उष्णता वाढविणें) अशा क्रियें~~नंतर~~ ~~होणाऱ्या~~ प्रथमतः रोग जास्त होईल, हें खरें, पण त्या क्रियेनंतर होणाऱ्या जोराच्या प्रतिक्रियेनें रोग नाहींसा होईल. वरील ज्वराच्या उदाहरणांतच स्वेदन क्रियेनें ज्वर प्रथमतः जास्त होतो पण पुढें प्रतिक्रियेनें कमी होतो ही गोष्ट, आयुर्वेदांत तापावर स्वेदन क्रिया सांगितली आहे या वरूनही, उघड आहे. याप्रमाणें या रीतीनें शरीराच्या प्रतिक्रियेचा ~~[illegible]~~ उपयोग करून घेतला जातो. विपरीत क्रियापद्धतीप्रमाणें ह्या चिकित्सेंत शरीराच्या स्वाभाविक प्रतिक्रियाशक्ती विरुद्ध जावें लागत नाहीं. अर्थात्, रोगचिन्हें मिटण्याची खरी शास्त्रीय पद्धती समक्रिया हीच होते. हिलाच 'समचिकित्सा' असें कोणी म्हणतात. आयुर्वेदांत हिलाच 'विपरीतार्थकारी चिकित्सा' असें म्हटलें आहे आणि ती रोग दुरुस्त करण्याची एक पद्धती म्हणून मान्य केली आहे. [(च. सं. वि. स्था. ~~[illegible]~~ अध्याय २ श्लो. १९) 'यथा सं सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधं मिच्छन्ति कुशलाः । तदर्थकारि वा ।' अर्थ :- कुशल वैद्य सर्व रोगांत हेतु विपरीत किंवा व्याधिविपरीत किंवा हेतु ~~[illegible]~~

या ~~केत~~ व्याधिविपरीतार्थकारि यांपैकीं ज्यावेळेस जी चिकित्सा करणें योग्य असेल ती चिकित्सा करावी असें ~~म्हणणे लोक~~ म्हणतात. ~~त्यांचा (व. संपादित) ग्रंथ. अध्याय भागे ९० धातुवसनां तरी तेंच सांगितले आहे. व तेथें त्या वचनाच्या टीकेंत टीकाकाराने विपरीतार्थकारि चिकित्सेचीं उदाहरणेंही दिलीं आहेत. तीं पहावीं.~~]

पुष्कळ रोगचिन्हांवर विपरीतक्रिया करणेंच शक्य नसते. कारण त्या रोगचिन्हाच्या विपरीत चिन्हाची कल्पना करतां येत नाहीं. उदा०- खोकला, किंवा उलटी ह्यांच्या उलट चिन्हांची कल्पना करतां येत नाहीं. उष्णतेच्या विपरीत शैत्य, किंवा शैत्याच्या विपरीत उष्णता. मलावष्टंभाच्या विपरीत हगवण किंवा हगवणीच्या विरुद्ध मलावष्टंभ. ऊर शोष येणें याच्या विपरीत ऊर्ध्व शोष येणें. प्रश्नातले खोकला, उचकी किंवा पोटदुखी ह्यांच्या विपरीत काय याची कल्पना करतां येत नाहीं. खोकला, उचकी किंवा पोटदुखी नसणें हें विपरीत नव्हे, हा केवळ ~~अ~~ अभाव होय हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अशा चिन्हांच्या विपरीत चिन्हांची कल्पना ज्याअर्थी करतां येत नाहीं त्याअर्थी त्यावर विपरीत क्रियाही करतां येणें शक्य नाहीं. अशा चिन्हांवर समक्रियाच करणें म्हणजे खोकला, उचकी किंवा पोटदुखी ह्यावर खोकला, उचकी, किंवा पोटदुखीच उत्पन्न करणारेंच औषध शक्य आहे. आणि अशा समक्रियेनें आतांनी रोग [illegible] आला [illegible]

असा अनुमान येतोच. ~~[illegible]~~ ज्याप्रमाणे उलटी ~~बस~~ होते व त्यानें ~~उपकेंद्र~~ उलटी बसतेही ~~असें~~ ही गोष्ट (भ. सं. स्. स्था. अ. ४ श्लो. ३० व ३४) ध्वनित सांगितली आहे. ह्याचें रहस्य समचिकित्सेनें रोग बसतो हेंच आहे.

येथें एका शंकेचें समाधान करणें जरूर दिसतें. ज्या चिन्हांच्या विपरीत चिन्हांची कल्पनाच करवत नाहीं ~~असें~~ अशा चिकित्सेनें उत्पन्न केलेल्या चिन्हांवर शरीर प्रतिक्रिया कसें करूं शकतें ही शंका कित्येकांना येईल. तिचें एक समाधान असें कीं, समक्रियेनें रोग अशीं चिन्हें दुरुस्त झालेलीं ज्या अर्थी दिसतात त्या अर्थी आपणांस अकल्पनीय अशा कोणत्यातरी रीतीनें शरीर अशा चिन्हांवर प्रतिक्रिया करीत असलें पाहिजे; किंवा अशा चिन्हांच्या विपरीत चिन्हांची आपणांस जरी कल्पना करतां येत नाहीं तरी शारीरिक चैतन्य शक्तीला ~~[illegible]~~ ती कल्पना असली पाहिजे; किंवा, ~~अकल्पनीय [illegible]~~ अवास्तव अशा गोष्टीपासूनही वास्तव परिणाम साधलेले गणितांत जसे दिसून येतात त्यासारखी ही गोष्ट असली पाहिजे. ऋणसंख्येचें एक अकल्पनीय ~~आहे~~ (imaginary) आहे तरी त्याचा वर्ग कल्पनीय व खरा आहे. आणि ऋण एकाच्या (-1) वर्गमूळाच्या साहाय्यानें गणिती ~~[illegible]~~ वास्तव असे सिद्धान्त सिद्ध करून दाखवितात. तिकडे लक्ष दिलें तरी ही गोष्ट पटण्याजोगी आहे. स्वप्नांत दिसलेला वाघ जरी खोटा असला तरी त्यामुळें हृदयांत भरलेली धडकी खरी असते, त्यासारखेंच हें आहे.

[illegible] दुरीत, समचिकित्सेनें अशी चिन्हें दुरुस्त होतात हे प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर ही शंका कोणास राहूं नये.

आतां दुसऱ्याही एका शंकेचे समाधान करणें जरूर आहे ती शंका अशी: ज्या कारणानें रोग उत्पन्न केला गेला असेल, त्याच कारणानें केव्हां ही तोच रोग ज्या अर्थी उत्पन्न होतो त्या अर्थी त्या कारणांचीच समचिकित्सातत्वाप्रमाणे, त्या रोगावर योजना केली असतां, म्हणजेच हेतुविपरीतार्थकारी चिकित्सेनें रोग दुरुस्त होईल का? व होत असल्यास कां व कोणत्या रीतीनें होतो? उदाहरणार्थ, कोणा एकाच्या ~~चे~~ डोक्यावर लाठीचा मार बसला व त्यामुळें तो बिमार झाला तर त्याला पुनः तेथेंच तेवढ्याच जोराचा मार दिल्यानें तो दुरुस्त होईल कां? किंवा कोणा एकाचें अंग भाजलें तर तेथे पुनः भाजल्यानेंच तो दुरुस्त होईल का? होत असल्यास मागें रोगाचें कारण नाहीसें करणें हें चिकित्सेचें एक अंग सांगितलें आहे तें चूक ठरणार नाहीं काय? अशा प्रकारची ही शंका आहे.

हिचें उत्तर असें की, रोगाचें जें कारण झालें असेल तें अगदी तसेंच रोगावर योजीलें गेलें तर त्या पासून रोगच उत्पन्न होईल हेंच खरें. परंतु, त्याच कारणाच्या अवधीत किंवा तीक्ष्णतेत किंवा दोहोंतही फरक करून ते रोगावर योजिलें तर रोग हारक होते. उदाहरणार्थ, डोक्यावर जेथें लाठीचा मार बसला असेल तेथेंच पुनः तितक्याच जोराचा मार ~~देण्या ऐवजीं~~ न देतां, फक्त जोरानें दाबल्यास तेथील दुःख व सूज फार लवकर दुरुस्त होते. अंग भाजल्यास ते अंग पुनः न भाजतां विस्तवाजवळ साधारण चटका झोंबेपर्यंत धरल्यास तें फार लवकर दुरुस्त होतें (See organon of medicine: Introduction page (2, 43 note) आणि ~~बर्फानें~~ थंडीनें जकलेल्या (Frostbitten) अंगावर बर्फच

घा पान ५ – 23

सावा असें Allopathic ग्रंथांत ही सांगितले आहे. ('Manual of Surgery' by Rose & Carless page 115 पहा)

अग्निदग्धावर अग्नीचा ताप द्यावा व उष्णक्रिया करावी असें आयुर्वेदांत ही सांगितले आहे. (योगरत्नाकर, अग्निदग्ध-चिकित्सा पहा "प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम्")

मद्यात्ययचिकित्सेंत तर मद्यानें झालेल्या विकारांवर मद्य हेंच योग्य (अल्प) प्रमाणांत घेतले असतां त्यानें ते विकार बसतात असें आयुर्वेदांत सांगितले आहे. "मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकं" ६१॥ मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥२६॥ (चरक, मद्यात्ययचिकित्सा) Dr Noack ह्यांनी सर्पदंश Lachesis 6X. लॅचेसिसच्या सहाव्या मर्दनानें दुरुस्त केला असें Jousset च्या 'Practice of Medicine' च्या ८९३ पानांत सांगितले आहे. लॅचेसिस हें औषध अमेरिकेतील एका अत्यंत विषारी सर्पाच्या विषापासूनच तयार करतात. एकंदरीत, ज्या कारणानें रोग उत्पन्न झाला असेल त्याच्याच मंदरूपाच्या प्रयोगानें रोग बसतो हें स्पष्टपणें दिसून येते.

– आणि ह्याची उपपत्तीही लावतां येते. रोगाचें कारण फारच जोरदार असल्यामुळें त्यावर होणारी प्रतिक्रिया, प्रतिक्रियेच्या तिसऱ्या नियमाप्रमाणें, फार उशीरा होईल ~~अशा~~ परंतु अशा ह्या रोगी स्थितींतही शरीराची प्रतिक्रियाशक्ती त्यास सोडून जात नाहीं म्हणून तेंच कारण मंदप्रकारचें योजल्यास त्यावर लगेच दुसऱ्या नियमाप्रमाणें प्रतिक्रिया होऊन रोग लवकर दुरुस्त होईल. एकंदरीत, समचिकित्सेचा प्रयोग इतक्या कमी जोराचा पाहिजे कीं त्यानें दुसऱ्या नियमाप्रमाणे प्रतिक्रिया उत्पन्न होईल. तो चिकित्स्य रोगापेक्षां जास्त तीव्र रोग उत्पन्न करील इतका जोरदार असण्याची जरूर नाहीं, आणि खरोखर पाहतां तितका जोरदार असणें इष्टही

ना
हीं.

आतां एका संशयाचा खुलासा करणें जरूर आहे. एकच रोगचिह्न ज्याला आहे असा बिमार फारच क्वचित आढळतो. बहुधा बिमारांत अनेक रोगचिह्नें दिसून येतात. उदाहरणार्थ, पुढील सर्व बिमार खोकल्याकरितांच म्हणून वैद्याकडे जातील तरी त्यांची इतर रोगचिह्नें भिन्न भिन्न आहेत.

अ :— (१) खोकला (२) खोकतांना डोळ्यास पाणी येणें (३) जीभ पाण्यानें डबडबलेली, स्वच्छ व फेसाळ (४) ठसे फेसाळ, पातळ व खारट (५) धमनी रुंद व स्पर्शास कठीण (६) छातीतून कुरकुर असा आवाज ऐकू येतो (७) ज्वर येतो व त्यावेळीं डोळ्यांची, तळपायांची व तळहातांची आग होते.

ब :— (१) खोकला (२) जिभेवर पांढरा थर (३) ठसे घट्ट व पांढरे (४) छातीतून कूंकूं असा आवाज ऐकू येतो. (५) ज्वर येतो पण त्यावेळी डोळ्यांची, तळपायांची किंवा तळहाताची आग होत नाहीं किंवा ज्वर येतच नाहीं.

क :— (१) खोकला (२) जिभेवर नारिंगी रंगाचा थर (३) ठसे फेसाळ, घट्ट व खारट (४) धमनी बारीक व स्पर्शास मऊ (५) छातीतून आवाज ऐकू येत नाहीं (६) ज्वर येत नाहीं पण डोळ्यांची आणि तळपायांची आग होते.

ड :— (१) खोकला (२) ठसे बिलकुल येत नाहींत (३) जीभ स्वच्छ किंवा पिवळी (४) खोकल्याची उबळ येते व उबळीच्या शेवटी शीटी वाजल्या सारखी होते.

ह्या चारही बिमारांत खोकला हें सामान्य चिह्न आहे. म्हणून, ह्या चौघांचाही खोकला, निरोगी मनुष्यांत खोकला उत्पन्न करणाऱ्या कोणत्याही एका

औषधानें ~~[illegible]~~ दुरुस्त होईल की काय हा संशय आहे. ह्याचें निराकरण सोपें आहे. प्रत्येकाच्या खोकल्याबरोबर असलेली इतर चिन्हें ज्या अर्थी भिन्न भिन्न आहेत त्या अर्थी ते रोगच भिन्न असले पाहिजेत, आणि प्रत्येक बिमारास भिन्न भिन्नच औषध — ज्यानें निरोगी मनुष्यांत त्या त्या रोग्याची सर्व चिन्हें उत्पन्न होतात तेंच — पाहिजे हें उघड आहे. एका मनुष्याचा खोकला किंवा इतर रोग एखाद्या औषधानें बसला म्हणजे तो तेंच औषध दुसऱ्यास मोठ्या कळकळीनें सांगतो; पण दुसऱ्याचा तोच रोग त्या औषधानें दुरुस्त होत नाहीं असें हमेशा घडतें. असा अनुभव पुष्कळांस येतो ह्यावरून ही हीच गोष्ट सिद्ध होते.

एकंदरीत, शरीरावर समचिकित्सा करतांना रोग्याच्या सर्व चिन्हांचा विचार करावा लागतो, हें उघड आहे.

~~येथपर्यंत~~ व्याधिविपरीतार्थकारी चिकित्सा म्हणजेच समचिकित्सा हीच खरी रोगहारक चिकित्सा होय ~~[illegible]~~ हेंच येथपर्यंत केलेल्या विचारांवरून ठरतें. असें आहे तरी व्याधिविपरीत चिकित्सेचा कांहींच उपयोग नाहीं असें मात्र नाहीं. कित्येक रोगचिन्हें फार जोराचीं झाल्यास तीं अत्यंत मारक अशा दुसऱ्या रोगचिन्हांस उत्पन्न करतात. म्हणजे ~~[illegible]~~ एक रोगचिन्ह दुसऱ्या मारक रोगचिन्हांचें कारण होतें. अशा वेळीं ह्या दुसऱ्या मारक रोगचिन्हांचें कारण (म्हणजे पहिलें रोगचिन्ह) नाहींसें करण्याकरितां शरीराच्या सहनशक्तीपेक्षां कमी जोराच्या विपरीतक्रियेचा उपयोग करितां येईल. उदाहरणार्थ, ज्वर १०४ अंशांच्या वर बराच वेळ राहिल्यास तो बडबड, भ्रम वगैरे वातचिन्हें उत्पन्न करतो व हीं चिन्हें फारच लवकर मारक होतात. ह्या मारक चिन्हांचें कारण १०४ अंशांवर असलेला ताप होय. हें कारण तत्काळ नाहींसें करणें फार जरूर आहे. ह्या अशा तापावर शीतजलस्नानाची क्रिया फार थोडा वेळ करून तो ज्वर १०२° पर्यंत हटविला

तर प्रतिक्रियेच्या पहिल्या नियमाप्रमाणें तो सुमारें १०४° पर्यंतच चढेल, व तेव्हां पुनः शीतजलस्नान देतां येईल. असें करीत गेल्यास तो ज्वर, बडबड, भ्रम वगैरे मारक चिह्नें उत्पन्न करूं शकणार नांहीं आणि नुसता तापच स्वतंत्रपणें मारक होणारा नसून आपोआपच कमी होणारा असेल तर तो कांहीं दिवसांनीं आपोआपच कमी होईल. म्हणजे ह्या उदाहरणांत तापावर केलेली विपरीत क्रिया ही वातप्रतिबंधक होईल. समचिकित्सेशिवाय रोग दुरुस्त होत नांहींत हें जरी खरें आहे तरी अशा वेळीं, ती प्रथमतः तापाला वाढविणारीच असल्यामुळें, कदाचित मारक ही होईल. अशा आणीबाणीच्या वेळीं विपरीतक्रियेनें ताप थोडा कमी करून मारकचिह्नें टाळणें जरूर आहे हें उघड आहे. ही विपरीतक्रिया, प्रतिक्रियेच्या दुसऱ्या नियमाप्रमाणें फार जोराची प्रतिक्रिया करील इतक्या जोराची नसावी. कारण, तिनें ही कारणभूत रोगचिह्न वाढून मारक रोगचिह्न उत्पन्न होईल. किंवा ही विपरीतक्रिया, प्रतिक्रियेच्या तिसऱ्या नियमाप्रमाणें, मारक होईल इतक्या जोराची नसावी - ह्या गोष्टी उघड आहेत. तसेच रोग (येथें उदाहरणांत ताप) हटविण्याकरितां केवळ विपरीतक्रियेवरच अवलंबून न राहतां, विपरीतक्रियेनें समक्रियेकरितां अवसर मिळवून समक्रिया ही केलीच पाहिजे हें लक्षांत ठेवावें. ह्याप्रमाणें समक्रियेसाठीं अवसर मिळविण्यास आणि मारक रोगचिह्नांचें कारण नांहींसें करण्यास विपरीत क्रियेचा परिमित उपयोग केला पाहिजे, असें ठरतें. ह्या अशा विपरीतक्रियेनें आपोआप दुरुस्त होणार रोग दुरुस्त झाल्याचा भ्रम होतो आणि ती नित्य ~~चालू~~ (सेवनीय) ठेवल्यास रोग दुरुस्त करणार नाहीं तरी त्यापासून दुसरा रोग होऊं देणार नांहीं हें मागें आलेल्या उदाहरणांवरून उघड आहे.

2 प्रसंग दुसऱ्याही एका प्रसंगी परिमित विपरीत क्रिया करतां येईल. रोग्यास जर अत्यंत असह्य वेदना होत असतील व त्या नाहीशा व्हाव्या अशी त्याची इच्छा असेल तर ती क्रिया (परिमित विपरीत क्रिया) करण्यास हरकत नाही. उदा.- आम्लपित्ताने बिमार असलेल्या बिमाराच्या पोटांत जेवणानंतर दोन तीन तासांनी आम्ल उत्पन्न होऊन त्याचें पोट फार दुखतें. हे दुःख असह्य झाल्यास तें कमी करण्यासाठीं पापडखाराचा (Sodium Carbonate) परिमित उपयोग करण्यास हरकत नाही. (पापडखाराच्या आम्लनाशक धर्माबद्दल मागें सांगितलेंच आहे.)

वर जे परिमित विपरीत क्रियेचे दोन प्रसंग सांगितले तशा प्रसंगी रोगचिन्हांच्या विपरीत चिन्हांची कल्पना होऊं शकत नसल्यास काय करावें असा एक प्रश्न येथें उपस्थित होतो. अशा वेळीं अन्य रोगोत्पत्ति चिकित्सा कामीं पडते. म्हणून, अन्य रोगोत्पत्ति चिकित्सा म्हणजे काय व तिचें तत्व काय तें सांगतो.

शरीरांत दोन किंवा अनेक रोग असल्यास व त्यांपैकीं एकच सर्वांत जास्त जोरदार असल्यास त्या अत्यंत जोरदार रोगाचीच चिन्हें दिसून पडतात व इतर रोगाचीं चिन्हें अव्यक्त स्थितींत राहतात. त्या अत्यंत जोरदार रोगाचा जोर कांहीं कारणामुळें हटून गेल्यावर दुसराच रोग जर अत्यंत जोरदार झाला तर हा दुसऱ्या रोगाचीं पूर्वीं अव्यक्त असलेलीं चिन्हें व्यक्त होतात. 3

हा सिद्धान्त पुढील अनुभवावरून सिद्ध होईल.

[illegible]

दीर्घकालीन रोग्यांना बहुतकरून ऋतूच्या फरकामुळें ज्या होणारे सर्दी, खोकला, हगवण वगैरे हलक्या बिमाऱ्या किंवा सांथीच्या बिमाऱ्या होत नाहींत. पण जर झाल्या तर दीर्घकालीन बिमारी तितकावेळपर्यंत बंद होते, व नवीन बिमारी हटल्यावर पुनः सुरू होते. बिमारांत चिकित्सेच्या वेळीं असलेलीं रोगचिन्हें योग्य चिकित्सेनें दुरुस्त किंवा कमजोर झालीं असतां त्या बिमारास पूर्वी असलेलीं रोगचिन्हें पुनः प्रगट होतात. हा असा अनुभव नेहमी येतो. एक मनुष्य मलबद्धतेच्या विकाराकरितां मजकडे आला. औषधानें त्याची मलबद्धता थोडी कमी झाल्याबरोबर त्याला तिडिकप्रमेहाची (Gonorrhoea) चिन्हें उत्पन्न झालीं; तेव्हां चौकशी करतां असें दिसून आलें की, त्यानें हा रोग ज्यानें व्हावें असें कोणतेंच कृत्य (तिडिकप्रमेहानें बिमार असलेल्या स्त्रियेशीं मैथुन) त्यावेळीं केलें नव्हतें. परंतु त्याला पूर्वी हा रोग झाला होता. दुसरा एक मनुष्य डोकें दुखण्याकरितां माझ्याकडे आला. त्याचें डोकें दुखणें औषधीनें कमी झाल्याबरोबर त्याला रक्तस्रावाची मूळव्याध सुरू झाली. चौकशी करतां असें दिसून आलें की, त्याला प्रथमतः मूळव्याध हाच रोग होता, व त्याकरितां औषधें घेऊन, तो कमी झाल्यावरच डोकें दुखणें सुरू झालें. तिसरे एक गृहस्थ क्षयरोगानें बिमार ~~[illegible]~~ होते. कांहीं उपचारांनी त्यांचा क्षयरोग कमी झाला पण त्यांस वेड लागलें त्यावेळीं ते मजकडे आले. माझ्या [illegible] जसजसे [illegible] त्यांचें वेड कमी झालें तसतसे [illegible]

क्षयाचीं चिन्हें पूर्ववत् प्रगट झालीं. कांहीं दिवस
तर असा चमत्कार दिसून आला की, त्यांना एक दिवस
वेडाचीं चिन्हें राहत व एक दिवस क्षयाचीं राहत.
आमचे फार बुद्धिमान स्नेही अण्णाजी वझलवार
यांचेकडे एक बिमार आला होता. तो हगवण, अत्यंत
अशक्ती व कुष्ठरोग ह्यांनी बिमार होता. तो त्यांच्या
उपचारानें फारच लवकर दुरुस्त होत गेला. पण
लवकरच वेडा झाला. चौकशी करतां असें दिसून
आलें कीं, तो पूर्वी वेडा झाला होता. अशीं अनेक
उदाहरणें देतां येतील. वरील सर्व उदाहरणांत चि-
कित्सा समचिकित्सा पद्धतीनें करण्यांत आली होती.

□ (प्यारा) आतां दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणें पहा; चिकित्सेच्या
वेळीं चिकित्सेनें बिमारास कधींच नसलेलें नवीन
चिन्ह उत्पन्न झाल्यास मूळ बिमारीचीं चिन्हें कम-
जोर होतात किंवा नाहींशीं होतात आणि नवीन
चिन्हांचा जोर हटल्याबरोबर मूळ बिमारी (ती
आपोआप कमी होणारी नसल्यास किंवा तिला
इतर योग्य औषध मिळालें नसल्यास) पूर्ववत् प्रगट होते.
उदा०-ज्वरावर किंवा खरजेवर रेचक औषध दिल्यास
ज्वर किंवा खरूज बसते; परंतु रेच कमी झाल्यावर
पुनः परत येते. रसशोथ (Dropsy) रेचक
औषधानें कमी होतो पण रेच बंद झाल्यावर पुनः
परत येतो. हे अनुभव पुष्कळांना आले असतील. कांहीं
बिमार असे पाहण्यांत येतात कीं, त्यांच्यांत अनेक
रोग [illegible] होतात. आमचे वर निर्दिष्ट

कुळेतरे स्नेही ह्यांस पोटदुखी व डोकेदुखी ह्या दोन बिमा-
(प. पैकी एक बरी होऊन दुसरी नसे.
ऱ्यां काही वर्षे होत्या, दुसऱ्या एका बिमारांत खरुज
? व ताप आळीपाळीने असत. ह्या सर्व प्रमाणांवरून आम्ही
वर सांगितलेला सिद्धान्त निस्संशय सिद्ध होतो.

या सिद्धान्तावरून असे दिसून येईल की, कोणत्याही बिमारांची कोणतीही बिमारी, औषधाने दुसरी कोणतीही ~~बिमारी~~ जास्त जोरदार बिमारी उत्पन्न करून, काही वेळाकरितां हटविता येईल. हिलाच आम्ही 'अन्यरोगोत्पत्तिचिकित्सा' असे म्हटले आहे. रसायनाने कोणताही रोग दुरुस्त होतो पण रसायन उतरले म्हणजे परत येतो. समक्रियेला मार्गे जे दोन अपवाद सांगितले त्यांच्याप्रसंगी विपरीत-क्रिया शक्य नसल्यास अन्यरोगोत्पत्तिचिकित्साही करण्यास हरकत नाही; मात्र हा उत्पन्न ~~होणारा~~ करावयाचा अन्य रोग असाध्य होईल किंवा मूळच्या रोगाइतकाच रोग्यास त्रासदायक होईल इतका जोराचा नसावा हे उघड आहे.

एकंदरीत, समचिकित्सा हीच ~~खरा~~ रोग दुरुस्त करणारी खरी चिकित्सा होय, आणि केवळ अपवादात्मक अशा दोनच प्रसंगी म्हणजे तत्काळ येणारा मृत्यु टाळण्याकरितां किंवा असह्य वेदना शमविण्याकरितां परिमित विपरीत क्रिया किंवा अन्यरोगोत्पत्ति करावी असे ठरते. ~~D K L Doctor 1011 अ~~

ह्याप्रमाणे रोगहरणाच्या नैसर्गिक नियम ठरविल्यानंतर आतां ~~प्र~~चलित चिकित्सा पद्धतींचे निरीक्षण [illegible]

ॲलोपॅथीक किंवा डॉक्टरीपध्दतीचेंच परिशीलन हातीं
घेतो घेऊं.

~~ॲलोपथीक किंवा डॉक्टरीपद्धतीचेंच निरीक्षण हातीं घेऊं.~~

स्वतंत्र पानावर सुरूं करावे.

ॲलोपॅथी - परीक्षण १० थी

~~ॲलोपॅथी [illegible] परीक्षण~~

कोणत्याही चिकित्सापद्धतीचे मुख्यत: दोन भाग असले पाहिजेत: रोग ओळखणें, म्हणजे निदान; आणि त्यावर योग्य उपाय करणें, म्हणजे चिकित्सा. अर्थात् कोणत्याही चिकित्सापद्धतीचें निरीक्षण करणें म्हणजे ह्या दोन भागांचें पृथक् पृथक् निरीक्षण ~~केलें पाहिजे~~. करणें होय.

ॲलोपॅथीच्या ग्रंथांतील निदानभाग फारच उत्तम आहे. शरीराच्या कोणत्या भागांत कोणते रोग होतात आणि त्यांचीं चिह्नें प्रथमपासून अखेरपर्यंत कोणकोणती असतात ह्यां संबंधीं प्रशंसनीय अशी भरपूर माहिती ह्या शास्त्राच्या ग्रंथांत दिलेली असते. तिचा रोग्याचें भविष्य (=prognosis) ~~म्हणजे~~ (ह्यांत साध्यासाध्यतेचा ही अंतर्भाव होतो च) समजण्याकडे फार उपयोग होतो. आणि रोग्याचें भविष्य समजल्यानें वैद्य व परिचारक ह्या दोघांसही रोग्याची काळजी किती दक्षतेनें घेतली पाहिजे हें समजतें. ह्या शिवाय, हीं चिह्नें पाहण्याकरितां अनेक रीती व यंत्रें ह्या शास्त्रांत दिलीं आहेत त्यांची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. पण, अशा ह्या बहुतेक परिपूर्ण निदानपद्धतीनें रोग ठरविल्यानंतर; रोगाची चिकित्सा करणें फारच सोपें व निश्चितस्वरूपाचें होत असलें पाहिजे अशी जर कोणाची समज असेल तर ती मात्र अजीबात चूक आहे. ~~कारण रोगाचीं चिह्नें आणि त्यावर हितकारक औषधि~~ कारण, निदान म्हणजे कोणत्याही रोगांत अथपासून इतिपर्यंत होणाऱ्या चिह्नांची माहिती, आणि ह्या ~~अशा~~ ह्याच माहितीनें त्या रोगावर हितकारक औषध कोणतें हें समजणें शक्यच नाहीं! हें समजण्यास, रोगचिह्नें आणि औषधिचिह्नें ह्यांच्या संबंधीं कशा प्रकारचा ~~असावा~~ (विपरीत - विपरीतार्थकारी किंवा इतर कोणत्यातरी प्रकारचा

असल्यास रोग दुरुस्त होतो ह्या संबंधी सामान्य-तत्व माहीत पाहिजे आणि औषधि चिह्नें ही रोगचिह्नां इतक्याच पूर्णतेनें माहीत पाहिजेत. ह्या दोनही गोष्टींचा ॲलोपथीशास्त्रांत अभावच असल्यामुळें ॲलोपॅथीची चिकित्सा नेहमीं अनिश्चित आणि अर्थातच जाणत्यांस ही कठीण असली पाहिजे हें उघड आहे. ॲलोपथीच्या शत्रूंचेंच असें मत आहे असें नाहीं तर ॲलोपथीच्या आचार्यांचें ही असेंच मत आहे. 'Encyclopoedia Britannica' मधील पुढील उतारा पहा:- "The adaptation of remedies to diseases is however greatly wanting in precision & continues to be in a large part empirical & traditional" (Medicine page 796) अर्थ:— "तथापि रोगांवरील औषधियोजनेंत निश्चितपणाचा फारच अभाव आहे; आणि ~~ह~~ औषधियोजनेचा बराच भाग अजूनही अशास्त्रीय आणि (पूर्वीचे लोक करीत आले तसा) परंपरागत ~~रूढीचा~~ असा आहे." ह्या वाक्याचा अर्थ चांगला समजण्यास Webster-च्या प्रचंड डिक्शनरींतील 'Empiricism'-ची पुढील व्याख्या पहावी:- "a practice of medicine founded on mere experience without the aid of science or ~~general principles~~ a knowledge of principles; hence ignorant and un-scientific practice". अर्थ:— "शास्त्राच्या मदतीशिवाय म्हणजेच सामान्यतत्वाच्या ~~मद~~ ज्ञानाशिवाय केवळ अनुभवावर जी बसविलेली असते ती औषधिक्रिया म्हणजेच अजाण व अशास्त्रीय औषधिक्रिया."

उदा वरील वचनाचा खुलासा करतो: कुईनाईनने हिंवताप बसतो, पाऱ्याने फिरंगोपदंश बसतो- ह्या व इतर पृथक् पृथक् अनुभवांच्या बुडाशी कोणतें सामान्यतत्व आहे,

(Quinine)

(Science is the discovery of a general law underlying apparently stray experiences).

तें समजवून घेतल्याशिवाय त्या त्या पृथक् पृथक् अनुभवां
वरच अवलंबून राहून चिकित्सा करणें ~~ही~~ ही Empiricism
म्हणजे अशास्त्रीय चिकित्सा होय. परंतु, त्या सर्व पृथक् पृथक्
अनुभवांचे एकीकरण करून व त्यांच्या बुडाशी कोणतें सामान्य
तत्व आहे तें ठरवून त्या तत्वाच्या साहाय्यानें चिकित्सा
करणें ~~ही~~ ही शास्त्रीय चिकित्सा होय. अशा सामान्य-
तत्वाच्या साहाय्यानें ज्या ज्या रोगांची चिकित्सा माहीत
आहे त्या त्या रोगांची ती चिकित्सा बिनचूक व निश्चितपणें
तर करतां येईल, ~~आणि~~ पण ज्या ज्या रोगांची चिकित्सा माहीत नाहीं
त्या त्या रोगांचीही चिकित्सा शोधून काढतां येईल.

उदाहरणार्थ, हिंवताप कधीं कुइनाईननें बसतो परंतु कधीं
कधीं कुईनाईननें न बसतां सोमलानें बसतो. असा अनुभव
आहे (हें पुढें दिसेल). परंतु कोणतीं चिन्हें असतां कुईनाईन
नेंच बसेल, व कोणतीं चिन्हें असतां सोमलानेंच बसेल
हें निश्चित ज्ञान नाहीं. तें सामान्य तत्वाच्या साहाय्यानें
होईल आणि त्यामुळें ~~त्यामुळें~~ चिकित्सा बिनचूक आणि
निश्चित होईल. तसेंच, पटकीवर (Asiatic Cholera)
चिकित्सा माहीत नाहीं ती शोधून काढतां येईल.

फेंकलेल्या गोट्याची गति आणि चंद्राची गति
ह्यांवरून न्यूटननें आकर्षणाचा नियम शोधून काढला,
व त्या नियमाच्या साहाय्यानें चंद्राचीच गति अत्यंत
सूक्ष्मपणें काढतां आली, इतकेंच नव्हे, तर इतर ग्रहांच्या गतीही सूक्ष्मपणें
काढतां आल्या; आणि नवीन ग्रह (Uranus) देखील
शोधून काढतां आला त्या सारखेंच हें आहे.

प्यारे ☐ थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे सामान्यतत्व म्हणजेच
शास्त्र. सामान्यतत्वाचें महत्व एवढें मोठें आहे.
असें असले तरी ~~असें आहे~~ तरी ॲलोपथीत सामान्यतत्वाचा ~~ह्या शास्त्रांत~~ कोठेंच
विचार आणि निर्णय केलेला नाहीं. Encyclopaedia
Britannica'च्या २३ व्या व्हॉल्युममध्यें 'Therapeutics'
(चिकित्साशास्त्र) ~~[illegible]~~ वर एक लेख आहे पण त्यांतही
चिकित्सेच्या सामान्यतत्वाचा विचार नसून फक्त
[illegible] सर्व रोगांच्या [illegible] वेगळ्या

वेगळ्या चिकित्सा थोडक्यांत एकत्र सांगितल्या आहेत.

चिकित्साशास्त्राचा उद्देश काय हें पुढील वचनावरून दिसेल:

“The Therapeutics has been defined as the discovery of the means by which ~~the which~~ a system of forces competent to eliminate any given perturbation may be introduced into economy (Enc. Bri. Vol. 15, 'Medicine' page 796)

अर्थ:— शरीरांतील रोग नाहींसा करण्यास समर्थ अशी शक्ती ज्या साधनांनी शरीरांत घालतां येईल त्या साधनांचा (म्हणजेच आम्ही वर उघड करून दाखविलेल्या सामान्य तत्वाचा) शोध करणें हा चिकित्साशास्त्राचा विषय होय. हा शोध करण्याचा वर निर्दिष्ट केलेल्या 'थिराप्युटिक्सच्या लेखांत' किंवा इतरत्र कोणेंही प्रयत्न केला नाहीं- ~~नाही~~ प्रयत्न केला आहे असें म्हणावयाचेंच असल्यास त्याला आधारभूत असें वचन मागच्या वचनाच्या जवळच सांपडतें. तें असें:-

“The physiological actions of drugs is the key ~~for~~ to their therapeutical action.”

अर्थ:— औषधींची निरोगी शरीरावर होणारी क्रियाच औषधाची रोगहारक क्रिया (म्ह० कोणतें औषध कोणत्या रोगांचें हरण करील तें) समजण्याची युक्ती म्हणजे किल्ली होय. परंतु ह्या वचनांतही चिकित्सेच्या सामान्य-तत्वाचा शोध पूर्णपणें झालेला नाहीं. कारण, औषधींचीं चिन्हें व रोगाचीं चिन्हें समान असल्यास किंवा विपरीत असल्यास किंवा या दोहोंमध्यें दुसऱ्या कोणत्या प्रकारचा संबंध असल्यास त्या रोगाचें हरण त्या ~~सेवनानें~~ औषधानें होईल तें ठरविणेंहें [illegible] अभावीच, होऊं-

(आरा ४)

[illegible]रीवाय समुद्रांत इतस्ततः भटकणाऱ्या जहाजासारखी या शास्त्राची गती अनिश्चित व कुंठित अशी झाले की आहे. आणि ही गोष्ट मागील वचनांत स्पष्टपणे सांगितलेलीही आहे. तथापि, त्याच गोष्टीच्या स्पष्टीकरणार्थ या शास्त्राच्या चिकित्सेतील ~~[illegible]~~ दोन भागांचे वर्गीकरण करून त्यांची उदाहरणे आतां देतो:-

१.-पुष्कळ रोगांवर औषधच सांगितलेले नाही. उदा० ~~Sprue:-~~

Sprue:- "In this obstinate catarrhal condition, which affects the entire intestinal tract of Europeans residing in hot climates, drugs are of little value" (Whitla's Dictionary of Treatment; ~~(Whit. Dic. 1003~~ P. 920, VII Edn. 1923)

अर्थ:— उष्ण देशांत राहणाऱ्या युरोपियन लोकांच्या सबंध अन्न नलिकेंत होणाऱ्या या हट्टी स्वरूपाच्या ~~[illegible]~~ रोगावर ~~कोणत्याहि~~ औषधांचा काहीं उपयोग होत नाही.

[illegible] \# **Rickets**:— "Whatever view be accepted regarding the pathology or etiology of rickets, all authorities are agreed that the treatment must be mainly dietetic." (Whit. Dic., Page 960)

अर्थ:— अस्थिमार्दव (हाडें वाकडे होणें):— ह्या रोगाचें कारण किंवा शारीर विकृती कोणतीही असो, ~~सर्व तज्ज्ञांचें मत असें आहे की~~, ह्या रोगाची चिकित्सा मुख्यत्वें करून निरनिराळ्या प्रकारचें अन्न देऊनच केली पाहिजे या-विषयीं सर्व तज्ज्ञांचें एकमत आहे.

अन्नाचे योके तेसामर्थ्यही अमक्याच अन्नानें रोग दुरुस्त होईल असें निश्चितपणे सांगितलेले नाही. यासंबंधानें तेथील [illegible] दुर्दीत

उतारा पहा: "The physician must bear in mind that sometimes marked peculiarities, which exist in young children, and any hard and fast lines for feeding must be considerably relaxed. One infant will thrive upon the milk of a cow which will be poisonous to another, and apparently a stronger child."

~~Pate~~ अर्थ:— चिकित्सकाने हें लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, लहान मुलांच्याप्रकृतींत ~~मध्ये~~ कधीं कधीं ~~फार स्पष्ट दिसून येणारा नव्हेवाईकपणा दिसून येतो.~~ (विलक्षण ~~अनेक~~) तऱ्हा फार स्पष्टपणे दिसून येतात. आणि त्यामुळें अन्न देण्यासंबंधींचे कडक नियम ~~कडकपणें अयवांत न आण~~ नेहमीं फार ढिले करावे लागतात. एक मूल गाईच्या दुधावर पुष्ट होतें परंतु त्यानेंच, दिसावयास जास्त सुदृढ असलेलें मूल बिघडतें.

Plague:— "Since this dread disease, whose mortality in some epidemics exceeds 90 p.c. is little influenced by treatment, prevention becomes of enormous importance and of world wide interest" (Pa. W. D. ८२२)

अर्थ:— ~~ज्या अर्थी~~ प्लेग या भयंकर रोगाच्या कांहीं कांहीं सांथींमध्ये मृत्यु-संख्या शेंकडा ९० च्या वर ~~[illegible]~~ असते. तथापि, चिकित्सेनें ह्या रोगावर कांहींच परिणाम होत नाहीं - म्हणून, ह्या रोगाचा प्रतिबंध करणें हेंच अत्यंत महत्वाचें आणि सर्व जगाला कल्याणकारक झालें आहे.

Pneumonia:— "The treatment of this common and serious disease still remains in a very

unsatisfactory Condition." (W D page 835)

अर्थ:- ~~निमोनिया~~ फुफ्फुसदाह — हा हमेशा होणाऱ्या भयंकर रोगाची चिकित्सा अद्यापि देखील अत्यन्त असमाधानकारक स्थितीत आहे.

Typhoid fever:— Notwithstanding the innumerable plans of treatment - by antiseptics which have been in vogue from time to time, no one seriously believes that the course of the disease can be cut short or its mortality sensibly diminished by any such routine. Whilst the complications arising during the attack often ~~attack~~ afford clear indications for the employment of drugs officious routine drugging must be ~~drugging~~ condemned.

If the physician ~~s~~ is satisfied that he must employ some routine drug treatment to secure the confidence and maintain the hope of a nervous and apprehensive patient during the long seige of the fever, he may resort to the least objectionable of all the routine methods. ~~This is what has been known as the Swedish treatment, and consists in the administration of a mineral acid, as in the following simple combination:~~ (~~W D~~ 1105)

अर्थ:—

3

Typhoid:— "As to medicinal treatment – in mild case little or none is wanted .... Special ~~Complications of~~ symptoms of complication may have to be met such as bronchitis by small doses of expectorants; .... — This purely expectant line of treatment suffices in many cases, especially those of milder type .... Greater control over the progress and accident of the fever is looked for in two methods of treatment which may be called respectively (1) antipyretic, (2) the antiseptic; but neither of them lessens the duration of the disease!" (Taylor's Practice of medicine Enteric fever P. 53–54)

अर्थ :— मंथरज्वर (मधुरा) = आतां औषधींचे किती लागू. मंदज्वरांत चिकित्सेची काही जरूर नाहीं. उपद्रवाचीं विशेष चिन्हें आल्यास त्यांच्यावर मात्र औषध द्यावें लागेल. जसें श्वासनलिकादाह (खोकला वगैरे) वर श्लेष्मा पाडणाऱ्या औषधींच्या लहान मात्रा. ही अगदी थोडाच वेळ औषध देऊन रोग आपोआप बरा होऊं देणारी चिकित्साच पुष्कळ बिमारीमध्ये विशेषतः मंदप्रकारच्या बिमारीमध्ये पुरेशी आहे. रोगाच्या वाढीवर आणि रोगांतील अपघातावर जास्त काबू (१) ज्वरहारक आणि (२) जंतुनाशक या दोन चिकित्सापद्धतींनीं चालेल अशी आशा वाटते; परंतु ह्यांपैकीं एकाहि पद्धतीनें रोगाची मुदत कमी होत नाहीं.

(आरा) I- **Plastic or Croupous Bronchitis**:– "is often little influenced by ordinary expectorant drugs, & there is no treatment known which excercises a specific action over the formation of the fibrinous casts." (W.D. page 117)

अर्थ :— घट्टसर्पजनक श्वासनलिकादाह हा रोग कफ पाडणाऱ्यां मामुली औषधांनी हटत नाहीं. आणि घट्टसर्प जेणेंकरून बनूं शकणार नाहीं अशी कोणतीच औषधी माहित नाहीं.

Cholera Asiatica:— "The treatment of the established disease remains still in an unsatisfactory condition."

अर्थ :— ~~ह~~ (पटकी) एकदां झाला हा रोग (प्रतिबंधक उपाय करून नाही) आला म्हणजे त्यावर करावयाची चिकित्सा अद्याप ही असमाधानकारक स्थितींत आहे.

Puerperal Fever:- ३९

"The lines of treatment in a case of septic absorption whether from retained lochia or placenta or from an infected wound of the vulva are easy to lay down & may be followed with all human assurance of success. In dealing with a septic infection on the other hand, we are face to face with one of the most difficult problems in obstetric therapeutics & too often the event proves how complete has been ~~our~~ our failure to solve it." (W.D., page 902)

अर्थ:- सूतिकाज्वर :- ~~॥~~ सूतिका गर्भाशयांत अडकून पडलेल्या प्रवाहाचें किंवा वारीचें किंवा योनीच्या विकारी जखमेचें विष मुरल्यामुळें होणाऱ्या विकारींत करावयाच्या चिकित्सेच्या पद्धती सांगणें सोपें आहे आणि त्या अमलांतही आणतां येतील ~~आणि~~ व मनुष्यास शक्य तितकी, यश मिळविण्याची खात्रीही देतां येईल. परंतु शरीरांतच जेव्हां विष उत्पन्न होऊं लागतें, तेव्हां सूतिका चिकित्सेतील अत्यंत कठीण असा प्रश्न आपल्यापुढें उभा राहतो; आणि त्या बिमारीचा परिणाम (मृत्यु) ~~[illegible]~~ अगदीं वारंवार असें सिद्ध करून देतो कीं, आपण तो प्रश्न आजिबात सोडवूं शकलो नाहीं.

Phthisis :— "As summed up by Cornet कॉर्नेट "The present-day treatment of Phthisis is essentially nothing more than a heightened hygiene of the body & mind". No single element in the ~~case~~ cure, neither air, nor food, nor hydrotherapy nor medicine affords any guarantee of success, this result being only obtainable by the satisfaction of all the physiological & hygienic demands of human organism from the gravest to the ~~least~~ least significant; Such are the views of this authority & they are accepted by all modern physicians". (W.D. 723)

अर्थ:——(राजयक्ष्मा) क्षय— कॉर्नेटने थोडक्यांत सांगि
तल्याप्रमाणें क्षयाची सध्याची चिकित्सा म्हणजे शरीरांत के
किंवा मनांत रोग उत्पन्न होणार नाहीं अशा तऱ्हेची काळजी
राहणी. क्षयचिकित्सेंतील कोणतीही एक गोष्ट—हवा, अन्न,
जलचिकित्सा किंवा औषध— यशाची खात्री देत नाहीं.
कारण, मानवी शरीरांतील सर्वांत लहानापासून सर्वांत मोठ्या
~~करण्याच्या~~ करणाऱ्या आरोग्यास्थितींत ~~से~~ उत्पन्न होणाऱ्या आणि आरोग्य रक्षण ~~[illegible]~~
सर्व गरजा भागविल्यानेंच यश मिळतें. या तज्ञाचें असें
मत आहे आणि तें सर्व आधुनिक चिकित्सकांस मान्य
आहे.

Chronic dysentery: १) "The treatment of this affection is most tedious & unsatisfactory, the disease often proving rebellious to all remedies." (W.D. 247.)

अर्थ:— जुनाट हगवण :— ह्या रोगाची चिकित्सा फार कंटाळवाणी आणि असमाधानकारक स्थितीत आहे. कारण हा रोग सर्व ~~औषधां~~ उपायांना विरुद्ध बंड करतो.

अशीच इतरही उदाहरणे देता येतील. ह्यावरून कोणत्याही रोगाचे औषध शोधून काढण्याचे साधन ॲलोपॅथीच्या तज्ज्ञांस सापडले नाही ~~हे उघड आहे~~ हे स्पष्ट दिसते. चिकित्सेचे सामान्य तत्व माहीत झाल्यावर कोणत्याही रोगाचे औषध शोधून काढता येईल, हे उघड आहे.

२. ~~(२)~~ एकाच रोगाने बिमार असलेल्या अनेक ~~औषधास~~ बिमारांस एकच औषध लागू पडत नाही.# [म्हणून एकाच रोगावर अनेक औषधे ॲलोपॅथीच्या ग्रंथांत सांगितलेली असतात, पण त्यांपैकी कोणते औषध केव्हा द्यावे तो विशेष# सांगितलेला नसतो.] उदा०-हिंवतापाचे उदाहरण घ्या.

Quinine is the ~~medicine~~ remedy which in the large majority of cases effectually controls ague- - - - - - - - - - - - - - In a certain number of cases quinine does not ~~completely~~ completely cure & Arsenic - - - - - - has been found useful-

(Taylor's practice of medicine p. 101)

अर्थ — क्विनाईन ही औषधी हिंवतापाच्या पुष्कळ बिमारांची बिमारी हटविते. काही बिमार क्विनाईनने पूर्णपणे दुरुस्त होत नाहीत आणि अशा बिमारांना सोमल फायदा करतो असे दिसून आले आहे. म्हणजे क्विनाईन

⁂ यास प्रमाण पाहिजेच असल्यास उदाहरण उतारा घ्या :

Sex, age, habit, climate, Temperament, race and idiosyncrasy exert influences which tend to render similar diseases in different people varied in their ~~theis~~ Characteristics. Sometimes one class of symptoms being more prominent ~~sometimes~~ another. - - - - - -

— From the above it will be evident that the aim of the physician must be the treatment of each individual case in accordance with the peculiar symptoms presenting. And it should be equally evident that the popular idea of this medicine ~~disease~~ for that disease must be erroneous, and hence that patent medicines vaunted to cure all or even many maladies in all persons must be unequal to so desirable a result.

(Moores family medicine page 32)

अर्थ:- विकारांचें स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व, सवयी, वय, हवामान, प्रकृतिमान, जाती, आणि व्यक्तिवैचित्र्य ह्या कारणांमुळें निरनिराळ्या मनुष्यांत असलेल्या एकाच रोगांत भिन्नभिन्न प्रकार उत्पन्न होतात. केव्हां एका प्रकारचीं चिन्हें जास्त जोरदार असतात [तर केव्हां दुसऱ्या प्रकारचीं चिन्हें जोरदार असतात.] ह्यावरून असें सिद्ध होईल कीं, चिकित्सकाचा उद्देश विकारांत असलेल्या विशेष चिन्हांनुसार चिकित्सा करण्याचा असला पाहिजे; आणि त्याचप्रमाणें हेंही सिद्ध होईल कीं, अमक्या रोग्याला ~~[illegible]~~ अमकेंच औषध ही लौकिक कल्पना चुकीची आहे. आणि म्हणून सर्व विकारांत ह्या एक किंवा अनेक विकारांच्या दुरुस्त करण्याबद्दल

क्रि: शेखी मिरविणारीं रामबाण औषधें ह्या इष्ट कार्याची सिद्धी मिळविण्यास असमर्थ असलीच पाहिजेत.

निरुपयोगी ठरल्याशिवाय सोमल दिला पाहिजे हें या शास्त्रास समजत नाहीं. मला एक बिमार (~~बाबाजी बद्री भाणार नागपुर~~) असा माहित आहे कीं, त्याला दोन वर्षेपर्यंत क्विनाइन दिलें गेलें, पण त्यानें त्याचा ताप (ague) हटला नाहीं. क्विनाईननें ताप कांहीं दिवस बसून पुनः परत येत असे. एका डॉक्टरनें त्याला सोमल दिला व त्यानें त्याचा ताप, पानथरी ~~वगैरे~~ सर्व कांहीं बसलें. ह्या बिमारास सोमल पाहिजे हें जाणण्याचें साधन जर ॲलोपॅथीत असतें तर किती उत्तम झालें असतें!

(प्यारा) II दुसरें उदाहरण फिरंगोपदंशाचें (Syphilis).

The mercurial treatment - ~~if~~ - - - - should be always if possible continued in the primary or secondary stages and it is frequently of value in ~~the~~ tertiary lesions. But here another drug takes the most important position namely Iodide of potassium. - If Potassium iodide in any dose causes coryza it should be taken much diluted. - - - - - - - - - Arsenic may be added if it causes eruption - - - - - General tonics, good food and sea-air are desirable if it causes much depression or the Iodide of sodium may be given instead or a mixture of ~~mixture of~~ iodides of potassium, sodium and amonium in equal parts. If these fail recourse may be had to mercury either alone or with a tolerable dose of potassium iodide - (Taylor's 'Practice of Medicine', 143)

अर्थ:— ह्या रोगाच्या प्रथम व द्वितीय अवस्थेंत शक्य असल्यास पाऱ्यानें चिकित्सा करावी. ~~आणि~~ तृतीयावस्थे

देखील पाऱ्याचा वारंवार उपयोग होतो. परंतु या तिसऱ्या अवस्थेंत पोटॅशियम आयोडाईड हि औषधी कारणेंच महत्वाची आहे. पोटॅशियम आयोडाईडनें सर्दी होत असल्यास ती पुष्कळ पाण्याशीं मिसळून द्यावी. तिनें जर अंगावर पुरळ येत असेल तर तिच्याबरोबर सोमल मिळवून द्यावा. ~~तिनें~~ जर थकवा उत्पन्न होत असेल तर शक्तिवर्धक औषधें, चांगलें अन्न आणि समुद्राची हवा द्यावी, किंवा तिच्याबद्दल सोडियम आयोडाईड द्यावें किंवा पोटॅशियम, सोडियम व अमोनियम

च्या यांच्या आयोडाईडांच्या समान भागांचें मिश्रण द्यावें. यांनीं फायदा न झाला तर [illegible] पारा किंवा ~~[illegible]~~ ~~पोस्ट~~ सोसेल इतकें पोटॅशियम आयोडाईड मिळवून ~~द्यावा~~ घेऊन पहावा.

(ज्यारा) ☐- ह्या उताऱ्यावरून दिसेल कीं, कोणत्या विभागाचा उपदंश पाऱ्यानें किंवा पोटॅशियम आयोडाईडनें किंवा सोडियम आयोडाईडनें किंवा ह्यांच्या मिश्रणानें बसेल ~~असें~~ हें या शास्त्रास निश्चितपणें सांगता येत नाही. फिरंगोपदंशाच्या चिकित्सेची अशी अनिश्चित स्थिती प्रसिद्ध '६०६' च्या शोधानंतर ही कायमच आहे हें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल:

At the present moment the view still holds
(इरीन) that for the routine treatment of the disease
Mercury will always retain ~~its~~ its supremacy:
~~the special indications (these are not given in the book) for the use of the new drug will be discussed later on;~~ most authorities believe that
the ideal treatment of syphilis will lie in a

Judicious (?) employment of the old & new remedies at different stages of the disease. (W.D. page 1035)

अर्थ - ~~सद्~~ फिरंगोपदंशाच्या मामुली चिकित्सेमध्यें पारा हाच श्रेष्ठ राहील असें मत सध्याच्या काळीं अजूनही चालू आहे. - - - - - - - - - -
-- पुष्कळ तज्ज्ञांचा असा ~~मत आहे~~ विश्वास आहे कीं, जुन्या (पारा वगैरे) व नव्या (Salvarsa '606') औषधींचा रोगांच्या निरनिराळ्या ~~स्थितीमध्यें~~ अवस्थेमध्यें शहाणपणानें उपयोग करणें ~~हीच~~ हीच निर्दोष चिकित्सा होईल. परंतु हा शहाणपणा कसा व कोठून आणावा, म्हणजे कोणत्या चिन्हांच्या वेळीं कोणत्या औषधांचा उपयोग करावा, हें कोठेंच सांगितलेलें नाहीं.

(३ तिसरें उदाहरण - Chlorosis:- For the restoration of blood-state in Chlorosis the use of iron is of first importance. In some cases (?) arsenic is of value in connection with iron. (Taylor's "Practice of medicine", page 84.)

अर्थ:- पण्डुरोग (हरीतक), या रोगांत रक्ताची दुःस्थिती दुरुस्त ~~होण्याकरितां~~ करण्यासंबंधानें लोहप्रयोगाचें ~~लोहप्रयोगास~~ ~~[illegible]~~ स्थान ~~[illegible]~~ पहिलें आहे. कांहीं कांहीं विकारांत (कोणत्या ?) लोहयुक्त सोमलाचाही उपयोग होतो.

पांचवें उदाहरण श्वासरोगाचें ~~Asthma~~ Asthma: ~~From~~ From the above formidable list which represents but a small proportion of the agents recommended for the ~~use~~ relief of the asthmatic paroxysm ~~it~~ it will be evident that the treatment is ~~will be~~ ~~largely~~ largely empiric. One remedy after another must be tried till the drug is found which gives most speedy succour & this as a rule must be relied upon in future attacks in the same individual. (W.D., page-73.)

Succour

अर्थ:- श्वासाच्या उमाळ्याच्या वेळीं आराम होण्याकरितां सांगितलेल्या अनेक उपायांपैकीं, थोड्यांचीच यादी वर दिली आहे. पण ती इतकी प्रचण्ड आहे कीं, त्यावरूनच श्वासाची चिकित्सा अशास्त्रीय आहे हें उघड होईल. [illegible]

जिने लवकर आराम होईल अशी औषधी सांपडेपर्यंत एकामागून एक अनेक
औषधी योजून पाहिल्या पाहिजेत. आणि ह्या सांपडलेल्या औष-
धीवर ~~ने~~ त्याच बिमारांतील पुढच्या उमाळ्यांत भरवसा ठेवावा
असा नियम पाळला पाहिजे ~~घालता येतो~~. * See the reverse side. ✓

(भाव) ~~ह्या ठिकाणी~~ वर व वर्णिलेल्या प्रमाणेच बहुतेक सर्व रोगांवरील चिकित्सा
अशास्त्रीय आहे. पण हे स्पष्टपणे कोठेच सांगितलेले असते.
रोग्यांतील सर्व चिन्हांशी जुळणारे औषध रोग्यास दिले
पाहिजे हे समचिकित्सा पद्धतीचे तत्व मान्य केल्यास, आणि
त्याप्रमाणे बिमाराच्या व औषधींच्या सर्व चिन्हांचा विचार
करून चिकित्सा केली पाहिजे असेही मान्य केल्यास, अॅलो-
पथीचा हा दोष नाहीसा होईल हे उघड आहे. पण त्या-
करितां होमिओपॅथी शास्त्रांत केले आहे त्याप्रमाणे प्रत्येक
औषधीने निरोगी मनुष्यांत कोणती ~~औषध~~ चिन्हे
उत्पन्न होतात ते फार सूक्ष्मपणे व पूर्णपणे पाहिले पाहिजे.
~~पण~~ अॅलोपॅथीमध्ये हे केलेले नाही.

(३) एक रोग किंवा रोगचिन्ह दुरुस्त होत असतांना दुसरा नवीन रोग किंवा
रोगचिन्ह उत्पन्न होते असे पुष्कळ वेळा घडते, ~~हा अॅलोप-~~
~~थीचा तिसरा दोष आहे~~ आणि हा नवीन रोग किंवा रोगचिन्ह
दुरुस्त करण्याकरितां दुसरे एखादे औषध द्यावे लागते हा अॅलो-
पथीचा तिसरा दोष आहे. ह्याची उदाहरणे :- (१) मागे दिलेल्या
त्रिदोषप्रदेशाच्या उदाहरणांत ~~Iodides~~ पोटॅशियम आयोडाइडने पित्तकफ किंवा ~~[illegible]~~ अशक्तता उत्पन्न होते, व त्यावर सोमल व
शक्ति वर्धक उपाय करावे असे सांगितले आहे. (२) पण्डुरोगावर
लोह हे उस्ताद समजले जाते पण ते दुसरेच विकार उत्पन्न
करते. (It is always desirable to combine some laxative
with iron both to counteract its astringency as well

※ ~~[illegible]~~ after asthma –

(– चवथे उदाहरणानंतर –)

पांचवे उदाहरण. लहान मुलांतील हागवणीचें. Infantile diarrhoea –

"In spite of all that has been written on the treatment of infantile diarrhoea, those who have largest experience will be most ready to admit that there are few diseases of infancy in which the choice of treatment is more perplexing. There is no lack of methods; the difficulty is to decide what mode of treatment is likely to suit the particular case. Certain general principles we can lay down, and certain drugs and modes of feeding can be mentioned as generally useful but in the individual case drug after drug ~~&~~ and food after food has often to be tried before success is obtained." ~~And here I venture to point out what has sometimes seemed to me to be a shortcoming in the treatment of severe infantile diarrhoea~~ – (Common disorders & diseases of Child~~hood~~ Page 222 By. Still, – Page 222.)

अर्थ:— लहान मुलांची हागवण:—

"लहान मुलांच्या हागवणीच्या चिकित्सेसंबंधानें जरी पुष्कळ लिहिलें गेलें आहे तथापि ज्यांना यासंबंधानें पुष्कळ अनुभव आहे ते ही गोष्ट सहज कबूल करतील की, लहान मुलांच्या ह्या रोगांत चिकित्सेची (औषधांची) ~~हे~~ निवड ~~[illegible]~~ करतांना मनाची जितकी तारांबळ उडते तितकी लहान मुलांच्या ~~का~~ इतर कोणत्याही रोगांत उडत नाहीं. [illegible] चिकित्सेचे प्रकार पुष्कळ आहेत. परंतु त्यांपैकीं ~~त्या~~ अमक्या बिमारास कोणती लागू पडेल हे ठरविणेंच कठीण आहे. कांहीं सामान्य तत्वें, ~~आणि~~ कांहीं औषधी आणि कांहीं अन्नें ~~चे~~ प्रकार साधारणपणें उपयोगी पडतात असें सांगता येतें. परंतु विशिष्ट बिमारांमध्यें ~~सिद्धि~~ सिद्धी मिळेपर्यंत एकामागून एक औषध आणि एकामागून एक अन्न योजून पहावें लागतें."

~~as~~ to overcome the tendency to Constipation which is so frequent. (Taylor's Practice of Medicine, P. 821)

अर्थ:— ~~कोठाबरोबर कांहींतरी सारक औषध मिळविणें नेहमीं इष्ट आहे~~ कोठानें हमेशा होणारी मलबद्धता व ~~[illegible]~~ (स्तंभन) ह्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां कोठाबरोबर कोणतेंतरी सारक औषध मिळविणें इष्ट आहे. हा दोष पुढील उताऱ्यांवरूनही दिसून येईल:

"But the object of therapeutics is not merely to cure: It is in the words of the old formula, 'Curare, cito, tuto, ~~tuto~~, et, jucunde.' to cure quickly, safely and ~~pleasantly~~ Pleasantly; ~~Pleasantly~~. There are therefore in most prescriptions (1) a basis or chief ~~ingredient~~ ingredient intended to cure (Curare), (2) an ~~[illegible]~~ adjuvant to assist its action & make it cure quickly (cito), (3) a corrective to prevent or lessen any undesirable effect (tuto), and (4) a vehicle or excipient to make it suitable for administration and pleasant to the patient (jucunde)."

(Encyclopedia Britanica, Vol. 33, 9th edi., page 269)

अर्थ:— परंतु चिकित्सेचा उद्देश रोग दुरुस्त करणें इतकाच नाहीं: ~~चिकित्सेचा~~ उद्देश (रोग) दुरुस्त करणें, जलदीनें दुरुस्त करणें, सुरक्षितपणें ~~दुरुस्त~~ (दुसरा कोणताही रोग ~~[illegible]~~ किंवा रोगास न उत्पन्न करतां) दुरुस्त करणें आणि चिकित्सेनें बिमारास आनंद होणें हा होय. आणि म्हणूनच, बहुतेक औषधप्रयोगांत (१) (रोग) दुरुस्त करण्याकरितां योजिलेलें मुख्य औषध (२) ~~[illegible]~~ त्याची क्रिया जलदी करवणारें दुसरें औषध (३) त्या पासून होणारे अनिष्ट परिणाम नाहींसे करणारें तिसरें औषध आणि (४) रोग्याला घेण्याला सोईवार आणि आनंददायक व्हावें म्हणून अनुपान ~~[illegible]~~ ह्या चारप्रकारच्या औषधी असतात.

(प्यारो) ☐→ ह्या उताऱ्यावरून, ॲलोपॅथिक औषधांनी कांही अनिष्ट परिणाम म्हणजेच नवीन रोग किंवा रोगचिन्हें उत्पन्न होतात हें उघड आहे. हीच गोष्ट ॲलोपॅथिक शास्त्रांत पुष्कळ प्रसंगीं (Contraindications म्हणजे अमुक औषधीचा किंवा उपायाचा उपयोग करूं नये असें दाखविणारीं चिन्हें दिलेलीं असतात त्यावरूनही सिद्ध होते. उदा० भागे मधुराज्वरांत शीतजल-स्नान केव्हां देऊं नये याचीं चिन्हें दिलीं आहेत (Taylor's 'Practice of medicine', page 55) ती पहा. ~~Of the fir~~ दुसरें उदाहरण Salvarsan चें. "Of the first 12000 instances in which Salvarsan has been administered, about one dozen ~~deaths~~ deathes have been recorded and these have nearly all been due to the use of the remedy in presence of what are recognized as clear Contraindications ~~nam~~ Viz: ~~Severe~~ far ~~deg~~ advanced degeneration of the central nervous, renal and circulatory system including complicated ataxia, angina pectoris and aneurism—" (W.D. Syphilis 10 53)

अर्थ:- 'पहिल्या 12000 मनुष्यांना (Salvarsan) साल्वरसन दिलें त्यांपैकीं बारा मरण पावले असें नमूद केलें आहे. हे मृत्यु होण्याचें कारण साल्वरसन जीं चिन्हें असतांना देऊं नये असें मान्य आलें आहे तीं चिन्हें असतांनाही देण्यांत आलें हेंच होय. हीं चिन्हें मध्यवर्ती मज्जातंतुमंडल, मूत्रपिंड आणि रक्ताभिसरणेंद्रियें यांची अत्यंत विकृतावस्था हीं होत. ~~हीं चिन्हें होय~~. यांतच कंपवाय खंजल रोग, हृदयस्तंभ आणि धमनीविस्तार यांचा अन्तर्भाव होतो.'

(प्यारो) ☐ अमुक चिन्हें असतां अमुक औषधें देऊं नयेत ह्याचा उघड उघड अर्थ असाच होतो कीं, त्यानें एक रोग बरा झाला तरी दुसरें कांहीं तरी नवीन रोग किंवा रोगचिन्हें उत्पन्न होतील. एकंदरीत, ॲलोपॅथीमध्यें हा दोष नेहमी दिसून येतो व तो नाहींसा करण्यास दुसरें कांहीं तरी औषध योजावें लागतें, असें ठरविलें आहे. परंतु ह्या दुसऱ्या ~~औषधीन~~ औषधीनें ही

अशाच प्रकारचा दोष असल्याचा ज्याअर्थी संभव आहे त्याअर्थी कोणतीही औषधी एक रोग दुरुस्त करीत असतां दुसरा रोग कां उत्पन्न करते हें शुद्धच शोधून काढणें जरूर आहे. परंतु ह्याच्या अलोपॅथिक शास्त्रांत कोठेंच विचार केला नाहीं. समाचिकित्सापध्दतीनें दिलेलें औषध, ज्या रोगावर तें दिलें असेल तो रोग ~~हे~~ बसवितें आणि नवीन कोणताच रोग उत्पन्न करीत नाहीं. समाचिकित्सापध्दतीशिवाय इतर पध्दतीनें दिलेलें औषध एक रोग बसवितें पण दुसरा उत्पन्न करतें हेंच. हें रद्द होय. ~~हें~~ इकडे अलोपॅथिक डॉक्टरांचें लक्ष जाईल तो सुदिन समजावा.

ह्या अनेक दोषांमुळें या चिकित्सापध्दतीनें रोग दुरुस्त होणें बहुतेक अशक्य आहे. बहुतेक म्हणण्याचें कारण हेंच कीं, केव्हां केव्हां ह्या पध्दतीच्या वैद्याकडूनही नजाणतां समाचिकित्सा करण्यांत येते, आणि तेव्हां रोगी काकतालीयन्यायानें दुरुस्त होतात. समाचिकित्सापध्दतीनेंही केव्हां केव्हां हिवज्वरावर क्विनाइनच पाहिजे असते व केव्हां केव्हां सोमलच पाहिजे असतो. फिरंगोपदंशावर केव्हां केव्हां पाराच पाहिजे असतो व केव्हां केव्हां पोटॅशियम आयोडाइड किंवा सोमल हाच पाहिजे असतो. ~~हगवणीवर केव्हां केव्हां~~ रक्तशोषांवर (Anemia) केव्हां केव्हां लोहच पाहिजे असतो. उलटीवर किंवा हगवणीवर केव्हां केव्हां एपीकॅकुन्हा (Ipecacuanha) पाहिजे. केव्हां केव्हां मलबध्दतेवर कुचल्याच्या (बियांचा अर्क) (nux vomica) पाहिजे असतो. अशा अनेक प्रसंगीं समाचिकित्स-

–पद्धतीनें जें पाहिजे असते तेंच, औषधीयोजनेचें रहस्य न जाणतां जरी दिलें तरी, ते रोग दुरुस्त करीलच. झाडावरील फळ पाडण्याकरितां हातानें हजारों गोटे मारलेंतर एखादा गोटा फळास लागून त्यानें तें पडेल; परंतु ही रीति कांहीं योग्य नव्हे. हिच्यापेक्षां धनुष्य-बाणाच्या साहाय्यानें बरोबर नेम धरून एकाच बाणानें, झाडाच्या इतर भागांस दुखापत न करतां, नेमकें फळच पाडणें हीच रीति जास्त चांगली असें कोणीही कबूल करील. समचिकित्सातत्व हें धनुष्य होय आणि त्या तत्वानुसार योजलेलें औषध हा बाण होय. निरोगी मनुष्यावर औषधींचे होणारे परिणाम सूक्ष्मपणें व पूर्णपणें पाहून केलेला चिन्हसंग्रह (materia medica) हा भाता होय. ह्यांच्या अभावीं ह्या पद्धतीनें दुरुस्त होणाऱ्या रोग्यांची संख्या इतकी अल्प आहे कीं, ह्या पद्धतींच्या आचार्यांचेंच ह्या पद्धतिबद्दल चांगलें मत नाहीं हें पुढील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. हे उतारे जोगेन्द्रलाल एल्. एम्. एस्. ह्यांच्या 'The art of life' (2nd edition) ~~(दी आर्ट ऑफ लाईफ)~~ ह्या पुस्तकांतून पान १५–२० मधून घेतले आहेत.

(१) डॉ. ऑलिव्हर वेण्डेल होम्स म्हणतो: "If the whole Materia Medica ~~were~~ could be sunk to the bottom of the sea, it would be all the better for mankind and all the worst for the fishes."

अर्थः– 'जर सगळाच औषधीगुणादर्श (म्ह. औषधें) समुद्राच्या तळाशी बुडवितां येईल तर ~~मनुष्यां~~ त्यांत मनुष्यजातीचें अत्यंत कल्याण होईल आणि माशांचें अत्यंत अकल्याण होईल.'

(२) इंग्लंडचे डॉ. बेली म्हणतात: "I have no faith whatever in Medicine" अर्थ:- 'मला औषधांवर बिलकूल विश्वास नाही.'

(३) प्रोफेसर इव्हॅन्स, फेलो ऑफ दि रॉयल कॉलेज ऑफ लंडन म्हणतात:- "The medical practice of our day is thus at the best a most uncertain and unsatisfactory system. It has neither philosophy nor commonsense to ~~Commend~~ commend it to Confidence."

अर्थ:- '~~आजची आपली~~ आपल्या काळची चिकित्सापद्धतीच्या अत्यंत उत्तम भागांचा विचार केला तरी ती अत्यंत अनिश्चित आणि असमाधानकारक आहे. तिच्यामध्ये ज्यामुळे तिच्यावर विश्वास ठेवावा असे तत्त्वज्ञानही नाही किंवा व्यवहारचातुर्यही नाही!'

(४) ~~डॉ. रॅमेज फेलो ऑफ रॉयल~~ सर डाइसी (Dyce) डकवर्थ एम.डी. एल.एल.डी. एफ.आर.सी. म्हणतो:- "We are, I much fear, suffering in these days, from a widely spread spirit of incredulity, timidity and helplessness in the whole realm of therapeutics. We spend time in cultivating elaborate diagnosis, but we grievously neglect our main business as ~~healers~~ healers and mitigators of disease ~~at~~
But why? why should we lay ourselves open to the charge
that we actually "neglect our own business"? The real
Secret of the therapeutic apathy, which is pervading our
ranks, is the lamentable, but ~~none~~ the less indisputable fact that we have no Materia Medica worth
the name. (Dyce Duckworth M.D.L.D., F.R.C.)

अर्थ:- 'चिकित्सेच्या सर्व प्रदेशांत ~~आपल्यावर~~ अविश्वास, भय, ~~[illegible]~~ लाचारी (आपण रोग दुरुस्त करण्यास असमर्थ आहो अशी मनाची स्थिती) ~~[illegible]~~ ह्या मनःस्थितीचा आपणावर असर होत आहे याबद्दल मला फार भय वाटते. आपण रोगनिदान परिपूर्ण करण्याकरिता फार जास्त वेळ खर्च करतो. परंतु रोग कमी करणे किंवा दुरुस्त करणे हे जे आपले मुख्य काम त्याची आपण इतकी हयगय करतो की, त्यापासून आपल्यांस फार दुःख होईल. परंतु असे का? आपल्या मुख्य कामाची आपण हयगय करतो असा आरोप ज्याने येईल

असें वर्तन आपण कां करतों? आपल्या वर्गांत चिकित्सेविषयीं औदासीन्य (अनास्था) पसरत आहे. त्याचें खरें गुह्य असें आहे कीं, ~~आपल्याजवळ~~ त्याला औषधिगुणादर्श हें नांव साजेल असा औषधिगुणादर्शच आपल्याजवळ नाहीं. आणि ही गोष्ट ~~[illegible]~~ शोचनीय असली तरी निर्विवाद आहे.'

(५) प्रोफेसर डब्ल्यु. पार्कर, एम्. डी.; न्युयॉर्क कॉलेज ऑफ फिजीशियन्स अँड सर्जन्स. म्हणतो :— "Of all sciences allopathy is the most uncertain."

अर्थ :— '~~सर्व~~ शास्त्रांमध्यें ॲलोपॅथी हें अत्यंत अनिश्चित आहे.'

~~(६) प्रो. डॉ. सी. ए. गिल्मन न्युयॉर्क कॉलेज ऑफ फिजीशियन्स ऍंड सर्जन्स :— Nine tenth of the disease to which flesh is heir is due to abuse of al~~

(६) जॉन मेसन गुड, एम्. आर्. एस्., म्हणतो :— "Science of medicine is a barbarous ~~jargon~~ jargon and the effects of our medicines on ~~the~~ human ~~human~~ system are in the highest degree uncertain except indeed ~~that they~~ they that they have destroyed more lives than ~~war pestilence and famine combined~~. war, pestilence and famine combined." ~~pestilence famine~~ ~~pestilence~~

अर्थ — औषधिशास्त्र हीं न समजणारी बडबड आहे. आणि आपल्या औषधांचे मनुष्यावर होणारे परिणाम अत्यंत अनिश्चित आहेत. त्यांचा एक परिणाम मात्र निश्चित आहे. आणि तो हाच कीं, लढाई, सांथीचे रोग आणि दुष्काळ ह्या तिघांनी मिळून जितके प्राण घेतले त्यां पेक्षां जास्त प्राण आपल्या औषधांनीं घेतले.

~~हे~~ — ह्याशिवाय इतरही अशींच मतें वरील ग्रंथांत दिलीं आहेत.

(प्यारा) ☐ ~~ह्या~~ मतांच्या विरुद्ध ~~[illegible]~~ असें ही एक मत (प्रो. जॉर्ज बी. वुड, एम्. डी. एल्. एल्. डी., फिलाडेल्फिया) M.D., LL.D. यांचे दिलें आहे. "Show me a man who says, drugs are of no value in the treatment of diseases & I ~~shall~~ ~~shall~~ will show you a man

કારણ, વર આમ્હી ~~જી~~ જ્યાંચી વચને ઉદ્દૃત કેલી આહેત ત્યા વ્યક્તી હરાનસરાન નસૂન તે ઍલોપૅથીશાસ્ત્રાચે શ્રેષ્ઠ અસે આચાર્ય આહેત. તે આચાર્યહી ઍલોપૅથીશાસ્ત્રાત ચિકિત્સેચે સામાન્ય તત્ત્વ નાહી અસે મ્હણતાત (ઉતારા ૨ પહા). અર્થાત, ઍલોપૅથીત માર્ગદર્શક અસે સામાન્ય તત્ત્વ નસલ્યામુળે વ્યક્તીંચી ચિકિત્સેત ચુકી હોતે, તો વ્યક્તીચા દોષ નસૂન શાસ્ત્રાચાચ દોષ હોય.

सत्याग्रहा बद्दल जरी
लिहिले आहे तरी
हे दाद

~~Can no~~ does not know how to use them."

अर्थ:— "औषधांचा रोगावर कांहीं उपयोग होत नाहीं असें म्हणणारा मनुष्य मला दाखवा म्हणजे त्याला औषधांचा उपयोग कसा करावा हें माहीत नाहीं हें मी दाखवून देईन."

~~आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आहे की, ॲलोपथि शास्त्राला औषधींचा उपयोग कसा करावा हें तत्व समजलें नाहीं आणि प्रो. जॉर्ज बी. कुक आणि~~ प्रो. जॉर्ज बी. कुक हे वरील वचनांत जो दोष व्यक्तींना देतात तो दोष वास्तविक शास्त्राचा होय; व्यक्तींचा नव्हे.

कारण, [~~औषधी निरुपयोगी आहेत असें म्हणणाऱ्या व्यक्ती~~
~~केवळ नसून नसून ॲलोपथि शास्त्राचे श्रेष्ठ आचार्य आहेत. ते आचार्य~~ (उतारा ३ रा पहा)
~~हि ॲलोपथीत चिकित्सेचें सामान्य तत्व नाहीं असें म्हणतात, आणि मार्गदर्शक~~
~~असें सामान्य तत्व नसल्यामुळें व्यक्तीची चिकित्सेंत चुकी होते;~~
~~ती अर्थातच व्यक्तीचा दोष नसून शास्त्राचाच दोष होय.~~]

प्यारा) □→ ॲलोपॅथीची अशी ही असमाधानकारक स्थिती पूर्वी होती खरी पण आतां सिरम ~~[illegible]~~ चिकित्सा व व्हॅक्सिन चिकित्सा (Serum Therapy व Vaccine Therapy) निघाल्यापासून ती नाहींशी होऊन आतां ॲलोपॅथीला उज्वल स्थिती प्राप्त झाली आहे असें कोणी म्हणतील, त्याचाही आतां विचार करूं.

याविषयीं पुढील उतारे फार महत्वाचे आहेत:-

[illegible] 1 Serum Therapy — Marmorek's Serum therapy consists of the serum obtained from horses rendered immune ~~immune~~ (?) by injections of the toxins of the tubercle bacillus and Maragliano's Serum is prepared in a similar manner. These have been employed in the treatment of pulmonary tuberculosis. 5 c.c. to 10 c.c. of Marmorek's serum may be injected ~~injected~~ hypodermically or administered by the rectum.

As explained in the author's work on Materia Medica Sera obtained by this method are ~~ise~~ not to be relied

व्याधिक्षमत्व

Immune - Safe from attack

Protects by vaccination

Elaboration - Converting ~~crude~~ ~~to~~ crude food into high tissue-products.

save in the case of diphtheria and tetanus. When any good results follow their use it is that they function as true vaccines, on the hypothesis of Sir A. ~~Wright~~ Wright — such results being explained by an active immunising action of the serum caused by bacterial elements derived from the original injections administered to the horse and not by any passive immunisation produced by the protective substances elaborated by the animal."

('Whitla's Dict. of Treatment,' Phthisis Previous to that, at 192

अर्थ:- सिरमाचिकित्सा - ~~मॅरमोरेकचें सिरम~~ राजयक्ष्माचे जंतूंचें ~~हे~~ विष घोड्याच्या रक्तांत घालून घालून ~~(राजयक्ष्माचें विष त्यांना बाधणार नाही~~ तें विष त्यांना बाधेनासें झालें म्हणजे त्या घोड्यांच्या रक्तापासून जें सिरम (जल) उत्पन्न होतें तेंच मॅरमोरेकचें सिरम होय. मॅरॅग्लिनोचें सिरमही ह्यासारख्याच रीतिनें तयार करतात. ह्या सिरमचा फुफ्फुसांतील राजयक्ष्म्यावर उपयोग केला आहे.... ह्याच ग्रंथकारानें ~~केलेल्या~~ (Whitla) केलेल्या 'मटेरिया मेडिका' या ग्रंथांत उघड करून दाखविलें आहे कीं, ह्या रीतिनें तयार केलेल्या सिरमवर घटसर्प व धनुर्वात या रोगांशिवाय इतर रोगांत ~~[illegible]~~ विश्वास ठेवतां येत नाहीं. जेव्हां जेव्हां सिरमपासून चांगले परिणाम होतात तेव्हां तेव्हां, ~~असें घडतेवेळीं~~ सर ए. राइटच्या उपन्यासाप्रमाणें, तें सिरम ~~रोगविषप्रमाणेंच (~~ व्हॅक्सिनप्रमाणेंच शरीरावर परिणाम करीत असते. म्हणजे सिरमचे जे चांगले परिणाम होतात ते घोड्याच्या ~~[illegible]~~ रक्तांत घातलेल्या जंतुविषाचे सिरममध्यें जे अंश असतात त्यानें प्रथमतः शरीरांत रोग उत्पन्न होऊन ~~नंतर चांगले परिणाम होतात~~ त्यापासून रोग्याच्या शरीरांतच जें ~~तें~~ शरीरसंरक्षकत्व उत्पन्न होते त्यापासून होतात. ~~[illegible]~~ घोड्याच्या शरीरांत जें शरीरसंरक्षकसत्व उत्पन्न झालें असते त्यानें होत नाहीं असें ~~[illegible] म्हण~~ स्पष्टीकरण देतां येतें.

Serum Therapy and Vaccine treatment:— Though mentioned last, this is not to be regarded as of least importance. In it appears to lie the hopes of a successful scientific treatment of acute Pneumonia."

(फुफ्फुसदाह ज्वर)

आरो) "A distinction must be observed between Serum therapy and Vaccine treatment. The administration of a serum prepared by injecting the horse with violent cultures of Pneumococcus* has hitherto signally fail in the treatment of Pneumonia. A new serum prepared and standardized by Merck promises to be of use, though the writer believes from a careful study of the results of its action published by Krische that this so called serum functions as a vaccine, since increase of fever & intensification of the symptoms sometimes follow its injection before benifits appear." (W.D. Page 844). The Vaccine treatment has been less satisfactory in the experience of others; but on the whole this method ~~seems~~ appears to be full of promise. (P. 845)

अर्थ:— ~~स्व.~~ सान्निपातज्वरावर) सिरम आणि व्हॅक्सिन चिकित्सा :

जरी ह्या चिकित्सा शेवटी सांगितल्या आहेत तरी त्या सर्वांत कमी महत्वाच्या आहेत असे समजू नये. आशुकारि फुफ्फुसदाहाची शास्त्रीय चिकित्सा करण्याची आशा ~~ह्या~~ ह्या चिकित्सेवरच अवलंबून आहेसे दिसते.

सिरमचिकित्सा आणि व्हॅक्सिन चिकित्सा ह्या भिन्न आहेत हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. ~~घोड्याच्या रक्तांत न्युमोनियाचे~~ सान्निपात जंतु ~~घालून~~ जिच्यांत वाढविले आहेत अशी फार जोरदार लस घोड्याच्या रक्तामध्ये घालून नंतर त्या घोड्याच्या रक्तापासून जे सिरम तयार होते त्या सिरमला सान्निपात दुरुस्त करण्यामध्ये अत्यंत अपयशच आलेले आहे. मर्कने तयार केलेल्या ~~स~~ नवीन मानकृत अशा सिरमचा रोगावर उपयोग होईल असे वाटते. तथापि, त्या सिरमच्या क्रियेचे परिणाम क्रिश्चेने प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांचे काळजीपूर्वक निरीक्षण केल्यावरून माझे (डॉ लेखकाचे) असे मत आले आहे की या सिरमची [illegible]

ती निरनिराळ्या [illegible]

क्रियेप्रमाणेंच आहे. कारण हें सिरम रोग्याच्या रक्तांत घातल्यानंतर त्याचे चांगले परिणाम दिसण्यापूर्वी केव्हां केव्हां ताप, व इतर चिन्हें वाढतात. व्हॅक्सिन चिकित्सेसंबंधी इतरांचा अनुभव समाधानकारक नाहीं. तथापि एकंदरीत ह्या चिकित्सेविषयीं आशा वाटते.

ह्यांचा मथितार्थ असा — कोणत्याहि रोगांच्या विषजंतूंची वाढ मांसरसांत करून जें विष तयार होतें तें व्हॅक्सिन. हें मनुष्याच्या रक्तांत घातलें असतां त्याच रोगाचीं चिन्हें उत्पन्न होतात. हें व्हॅक्सिन घोड्यांत घालून घालून घोड्याला त्याची सवय होऊन तें त्याला बाधेनासें झाल्यानंतर त्या घोड्याचें रक्त काढून घेतात, ~~त्यांतील द्रवभाग तेंच सिरम~~ व त्यापासून सिरम तयार करतात. सिरम मनुष्याच्या रक्तांत घातलें असतां जर तें व्हॅक्सिनप्रमाणें तोच रोग उत्पन्न करूं शकत असेल तरच तें तो रोग बसवूं शकतें. व्हॅक्सिनहि अर्थातच रोग बसवूं शकते.

ह्या व्हॅक्सिन चिकित्सेच्या मार्गांत बऱ्याच शास्त्रीय अडचणी आहेत, त्या वरील ग्रंथांतच ~ पानावर सांगितल्या आहेत. त्या दूर करतां येतात अशी कल्पना करूनच या चिकित्सेचा विचार करूं. ज्याअर्थी व्हॅक्सिननें जो रोग बसतो तोच रोग वाढतो किंवा उत्पन्न होतो त्याअर्थी व्हॅक्सिन चिकित्सा ही समचिकित्साच होय. असें जर आहे तर समचिकित्सेचा ~~स्वी~~ स्वीकार करण्यास हें शास्त्र कां कचरतें तें समजत नाहीं. समचिकित्सेचा स्वीकार केल्यास, कोणत्याहि रोगावर फार खटपटीनें व खर्चानें लभ्य होणारें त्याचें व्हॅक्सिनच दिलें पाहिजे अशी परिस्थिति न राहतां तसाच रोग उत्पन्न करणारी कमी खर्चानें व खटपटीनें लभ्य होणारी कोणतीहि औषधी देतां येईल. आणि दारिद्र्यपीडित अशा कितीतरी लोकांचें कल्याण होईल.

दुसरें, ज्या रोगांचें व्हॅक्सिन मिळवितां आलें असे रोग थोडे आहेत; ज्यांचें व्हॅक्सिन मिळवितां आलें नाहीं असेच रोग पुष्कळ आहेत. त्या रोगांवर समचिकित्सेनें कार्य करतां येईल. तिसरें, समचिकित्सेचा स्वीकार केल्यास [illegible] जे दोष [illegible]

[illegible] तो निरोगी मनुष्यांत [illegible]

ते सर्व नाहींसे होतील- ते कसें तें दाखवितों:

(आरो) 17 समाचीकित्सा म्हटली म्हणजे सर्व चिन्हांचा विचार करावा लागतो. आणि त्यामुळें चिकित्सेंत निश्चितपणा येतो. उदाहरणार्थ:- अमक्या एका बिमाराच्या शीतज्वरावर क्किनाइन द्यावें किंवा सोमल द्यावा असा प्रश्न आल्यास क्किनाइननें किंवा सोमलानें निरोगी मनुष्यांत उत्पन्न होणारी सर्व चिन्हें कोणती, व बिमाराचीं ~~हीं~~ सर्व चिन्हें क्किनाइनच्या या चिन्हांशी जुळतात किंवा सोमलाच्या ~~सव~~ या चिन्हांशी जुळतात किंवा तिसऱ्या कोण्या औषधीच्या चिन्हांशी जुळतात याचा विचार केला पाहिजे. आणि ज्याच्या चिन्हांशी रोग्याचीं चिन्हें पूर्णपणें मिळतील त्या औषधीनें तो बिमार पूर्णपणें ~~बिमार~~ दुरुस्त झाला पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर, दुसरा कोणताही रोग किंवा रोगचिन्ह उत्पन्न न होता दुरुस्त झाला पाहिजे. या प्रमाणें ॲलोपॅथीतील दुसऱ्या व तिसऱ्या दोषांचें निर्मूलन होईल. पहिल्या दोषाचें निर्मूलन समाचीकित्सेनें होईल हें उघड आहे. याच्या उदाहरणार्थ पुढील उतारा वाचा:—

"The first treatment of cholera with homoeopathic medicine was in 1831-32 at which time the disease started in Russia extending to Germany and later reaching England and United States. Hahnemann, at that time had never seen a case and yet he mentioned the remedies that ~~will~~ would be useful and his statements were ~~very fine~~ verified."

('Logic of figures' by Bradford M.D.
page 114)

अर्थ:— होमिओपॅथिक औषधांनी पटकीची चिकित्सा प्रथमत: १८३१-३२ सालीं करण्यांत आली. त्यावेळीं तो रोग रशियांत सुरू होऊन जर्मनी, इंग्लंड व युनायटेड स्टेट्स्मध्यें देखील पसरला. हानेमाननें त्यावेळीं पटकीचा एकही बिमार पाहिला नव्हता. तथापि, त्या रोगावर कोणतीं औषधें लागू पडतील हें त्यानें सांगितलें आणि त्याचें सांगणें अनुभवानें खरें ठरलें.

एकंदरीत, सामान्य तत्वाचा म्हणजेच समाचीनिसर्ग तत्वाचा अभाव, हा ॲलोपॅथीचा एकच परंतु तिला सर्वस्वी बिघडविणारा असा दोष आहे. आणि ह्या मुळेंच, ह्या शास्त्राला शस्त्रक्रियेकडे फार क~~हा~~ धावें लागलें आहे. ह्या शास्त्रांत शस्त्रक्रियेची वाढ अत्यंत वाखाणण्याजोगी झालेली आहे यांत संशय नाहीं. तथापि, शस्त्रक्रिया केव्हां करावी व शस्त्रक्रिया केव्हां करूं नये ह्याचें रहस्य ह्या शास्त्राला अजून चांगलें समजलें नाहीं. जे ~~रोग सर्व~~ स्थानिक रोग सर्व शरीर बिघडल्यामुळें उत्पन्न होतात अशा स्थानिक रोगांवरही शस्त्रक्रिया करून ते रोग बरे करण्याचा प्रयत्न केला जातो हा ह्या शास्त्रांतील शस्त्रक्रियेचा मोठा दोष आहे. शस्त्रक्रिया ही बहुधा एकप्रकारची विपरीतक्रियाच आहे. तिच्यानंतर प्रतिक्रिया होऊन रोग पुनः जोरानें परत येतो, किंवा शस्त्रक्रिया फारच जोराची व पूर्णपणें केली गेली तर शरीर प्रतिक्रियेस असमर्थ होऊन तोच रोग इतर ठिकाणीं होतो, किंवा दुसरा रोग उत्पन्न होतो, हें मागें दिसून आलेंच आहे. अर्थात्, आगंतुक कारणाशिवाय शरीरांतच उत्पन्न झालेल्या स्थानिक रोगावरही शस्त्रक्रिया करणें परिणामीं हितकर नाहीं.

¶ (धारा) (new para)

हीच गोष्ट दुसऱ्या तऱ्हेनें म्हणजे रोगांच्या कारणांचा विचार ~~करून [illegible]~~ करून ही सिद्ध करतां येते. रोगांच्या कारणांविषयीं Taylor आपल्या 'Practice of Medicine' ह्या ग्रंथांत म्हणतो:—

"The causes of diseases are commonly divided into predisposing and exciting but no broad line can be drawn between them. A predisposing cause may be in operation for a great length of time without the disease being produced; whereas the exciting cause usually is usually only of short duration; but conditions which act as predisposing causes at one time may act as exciting causes at another."

अर्थ:- "रोगांच्या कारणांचे सामान्यतः दोन भाग करतात: एक रोगाला अनुकूल स्थिती उत्पन्न करणारें कारण, आणि दुसरे क्षोभक कारण. परंतु, ह्या दोन प्रकारच्या कारणां-मधील फरक (परिणामाच्या दृष्टीनें ठरवितां येतो तरी स्वरूपाच्या दृष्टीनें) ठरवितां येत नाहीं. रोगाला अनुकूल परिस्थिती उत्पन्न करणाऱ्या कारणाची क्रिया फार वेळ चालू असते तथापि रोग उत्पन्न होत नाही. क्षोभक कारण क्षणिक असते (तथापि त्यानें रोग तत्काळ प्रगट होतो). परंतु ज्या गोष्टी एका प्रसंगीं रोगाला अनुकूल परि-स्थिती उत्पन्न करितात त्याच इतर प्रसंगीं रोगक्षोभक होतात."

-ह्यावरून दिसून येईल कीं, आनुकूल्योत्पादक कारणांनीं रोगानुकूल्य उत्पन्न झाल्यानंतर क्षोभक कारणानें रोग उत्पन्न होतो. म्हणून शरीरांतील रोगानुकूल्य नाहींसें करणें हेंच रोग जिंकण्याचा खरा मार्ग होय! शस्त्रक्रियेनें रोगानुकूल्य नाहींसें होईल ही कल्पनाच करतां येत नाहीं. अर्थात्, शस्त्रक्रियेनंतरही रोगानुकूल्य कायमच राहिल्यामुळें क्षोभक कारणानें (~~[illegible]~~ आणि हीं कारणें नेहमीं घडतातच) रोग पुनः त्याच ठिकाणीं, अन्य ठिकाणीं किंवा अन्यरोगाच्या रूपानें प्रगट झाला पाहिजे हें उघड आहे.

तिसऱ्याही एका रीतीनें ह्या गोष्टीचा विचार करतां येईल. शस्त्रक्रिया ही केवळ स्थानिक असते परंतु रोग स्थानिक असा कधींच नसतो. आगंतुक स्थानिक कारणामुळें उत्पन्न झालेला रोगही (जसें जखम, जळणे वगैरे) एका क्षणांत सर्व शरीर व्याप्त करतो. [illegible] आगंतुक कारणाशिवाय शरीरांतच उत्पन्न झालेला रोग स्थानिक असा भासत असला तरी तो स्थानिक नव्हे हें उघड आहे. ~~शारीरिक कारणामुळेंच~~ सार्वशारीरिक विकृतीमुळेंच तो उत्पन्न झालेला असला पाहिजे. शरीरांतील सर्व अवयवांचा एकमेकांशी इतका दृढ निकट संबंध आहे. ह्यासंबधानें Taylor काय म्हणतो

तें पहा :—

More modern study tends to show that diseases formerly regarded as having a local origin in viscus or joint are of a much more general character. Thus it is doubtful whether pneumonia, chronic Bright's disease, and gout should not be looked upon as general disorders, rather than as diseases of the lungs, kidneys & joints respectively.......... Diabetes mellitus, diabetes insipidus, and haemoglobinuria, although disorders of urine are not due to disease of kidney.......... Similarly rheumatism and rickets classified with diseases of bones & joints are obviously disorders involving a much wider area. (Preface to the first edition of Practice of Medicine)

~~अर्थ:~~ —

अर्थ:— अलीकडील शोधावरून असें दिसून येतें कीं, पूर्वी जे रोग स्थानिक म्हणजे सांध्यांत किंवा आंतरेंद्रियांमध्येंच उत्पन्न झालेले ~~आहेत असें~~ आहेत असे समजत असत ते रोग वास्तविकपणें अधिक ~~सार्वत्रिक असतात. सर्व शरीरास व्यापणारे होत.~~ एकापेक्षां अधिक इंद्रियांना व्यापतात. जसें, फुफ्फुसदाह, मूत्रसाद आणि खुडरोग ह्यांना फुफ्फुसें, मूत्रपिण्ड व सांधे ह्यांच्येच रोग न मानतां सार्वशारीरिक रोग मानावें असा संशय उत्पन्न होतो. मधुमेह, उदकमेह, रक्तसत्वमेह हे जरी मूत्रविकार आहेत तथापि मूत्रपिण्डाच्या विकारामुळें ते उत्पन्न होत नाहींत. (सार्वशारीरिक विकारामुळें उत्पन्न होतात.) (याचप्रमाणें आमवात आणि अस्थिमार्दव हे जरी वर्गीकरणांत सांध्यांच्या आणि हाडांच्या रोगांत घातले आहेत तथापि त्यांची व्याप्ती सांधे व हाडें ह्यांपेक्षां जास्त ठिकाणांवर आहे, हे उघड आहे.

Economy = The whole animal organism

Contagium = The septic matter of garms of specific diseases

Virus = A virulet secretion of an infections disease

६०

तसेंच Taylor चेंच पुढीलही वचन पहा:-

"Some time ago diseases were divided into general & local the latter ~~sometime ago~~ being those in which particular organs or parts of the body were mainly or alone affected, such as the heart, the lungs, the brain, or the skin; and the former ~~in~~ those in which the whole economy was disturbed, so that it could scarcely be said that one organ was more affected than another. ~~The peculiarity of many of these complaints was that~~ the - - - - - - - - - - - - - -

Improved methods of research with the microscope led to the proof that not only did the Contagium, or Virus, or virus medium of transmission from man to man, consist of visible particles, but that these particles were themselves living organisms, different in different diseases, capable of cultivation and reproduction both within and without the body. The study of these microorgani is the science of bacteriology.

(धारा) II – The general diseases were thus seen to be both infections and specific, and of these Typhus, scarlet fever, measles, small pox and influenza are examples. But extended researches showed also that many diseases hitherto considered local were also due to specific and infective agents; for instance Pneumonia, tetanus, and diphtheria, as well as suppurative fever; and in their intimate pathology these disorders with their pronounced local manifestations must fall into line with the well-known fevers, such as typhus and small pox. Classification then is rendered difficult by the fact that if the organs of the body are taken as a basis there are general diseases which affect the whole body [illegible]

multaner

Lesion = A structural tissue-change caused by ingury or disease

no one organ in particular. But when these are investigated and their bond of union is found to be the infective micro-organisms, then it is seen that a number of diseases affecting mainly one organ or part of the body (hence local diseases) must be included with the infectious disorders; and as the tendency of all modern research is to discover micro-organisms at the bottom of every inflamatory and degenerative lesions & even of new growths the list of infectious diseases is constantly being increased by the addition to its general disorders of diseases hitherto considered local and non-infective." (Tailor's 'Practice of Medicine, P. 758, Edn. 1925)

अर्थः— कांहीं काळापूर्वी रोगांचे सार्वत्रिक आणि स्थानिक असे दोन वर्ग करीत असत. ज्या रोगांमध्यें हृदय, फुफ्फुसें, मेंदू किंवा कातडी वगैरे असे विशिष्ट + इंद्रिय मुख्यत्वेंकरून किंवा एकटेंच विकृत होते त्या रोगांना स्थानिक म्हणत. आणि ज्यामध्ये सर्व शरीर इतकें विकृत होतें ~~असे~~ कीं, शरीरांतील एखादें इंद्रिय इतरांपेक्षां जास्त विकृत आहे असें म्हणण्याला जागा रहात नाहीं त्यांना सार्वत्रिक रोग म्हणत. सूक्ष्मदर्शक" यंत्रांनीं शोध करण्याच्या जास्त सुधारलेल्या रीती निघाल्या आणि त्यांवरून असें सिध्द झालें कीं, रोगाचें विष एका मनुष्यांतून दुसऱ्या मनुष्यांत जातें तें ~~ह्रस्व~~ ~~अशा~~ वास्तविक ह्रस्व अशा कणांचेंच बनलेलें असतें. आणि हे कण स्वतः जीवंत असे प्राणीच असतात. निरनिराळ्या रोगांत हे निरनिराळ्या प्रकारचे असतात. आणि शरीरांत व शरीराच्या बाहेरही ते जननक्रिया

करून वाढू शकतात. ह्या जीवकणांच्या शास्त्रालाच जंतुशास्त्र असें म्हणतात.

(प्रकारा) ☐ ह्या शास्त्राच्या अभ्यासानें असें दिसून आलें कीं, सार्वत्रिक रोग हे संसर्गजन्य असून विशिष्टप्रकारच्या विषापासून होतात. ~~जसें~~ प्रलापक सन्निपातज्वर, लोहितांगज्वर, गोवर, माता, तिव्हा हीं त्याचीं उदाहरणें आहेत. परंतु ~~अधिक~~ जास्त शोध केल्यानें असेंही दिसून आलें कीं, आजपर्यंत जे रोग स्थानिक म्हणून समजत त्यांपैकीं पुष्कळ संसर्गजन्य आणि विशिष्टविषापासून उत्पन्न होणारे (म्हणजेच सार्वत्रिक) आहेत. ~~उदा.~~ फुप्फुसदाह, धनुर्वात, धातसर्प आणि पूयजन्यज्वर ~~वगैरे~~ हीं त्यांचीं उदाहरणें होत. आणि हे रोग, त्यांचीं स्थानिक चिन्हें जरी विशेष स्पष्टपणें दिसून येणारीं आहेत तरी माता आणि प्रलापक सन्निपात ह्यांच्या वर्गांतच तेही घातले पाहिजेत. कारण ह्यांची सम्प्राप्ति त्या रोगांच्या संप्राप्तिसारखीच आहे. आणि म्हणूनच, रोगांचें वर्गीकरण फार कठीण जातें. कारण, शरीराच्या इंद्रियांच्या दृष्टीनें वर्गीकरण करतो म्हटल्यास ~~कोणते~~ ~~सर्व~~ एकाच इंद्रियांत न राहतां सर्व शरीरास व्यापून ~~असतात~~ राहणारे रोगही आहेत. ही अडचण त्यांत उत्पन्न होते. (ही अडचण टाळण्याकरितां रोगांचे 'स्थानिक' आणि 'सार्वत्रिक' असे दोन मोठे वर्ग करून नंतर वर्गीकरण करावें तर त्यांतही अडचणच आहे.) कारण, त्या स्थानिक रोगांचा शोध केल्यास ~~संसर्गकारक सूक्ष्म जंतु हे~~ निरनिराळ्या स्थानिक रोगांतही एकच संसर्गजनक सूक्ष्म ~~जंतु~~ जंतु दिसून आल्यामुळें त्या रोगांचे ऐक्य सिद्ध होतें. आणि नंतर असें दिसून येतें कीं, जे रोग मुख्यत्वेंकरून एखाद्या इंद्रियाला किंवा शरीराच्या कांहीं भागाला विकृत करतात आणि म्हणून जे स्थानिक मानले जातात असे पुष्कळ रोग संसर्गजन्य रोगांच्या (सार्वत्रिक रोगांच्या) वर्गांतच घातले पाहिजेत. आणि ~~[illegible]~~ आधुनिक शोधांची प्रवृत्ति प्रत्येक दाहकारक व हीनताकारक विकृतीच्या बुडाशीं व [illegible]

From the reverse.

पुढारी देशांत सूक्ष्म जंतू शोधून काढण्याकडे आहे. त्या अर्थी सांसर्गिक (सार्वत्रिक) रोगांची यादी वाढतच आहे. म्हणजे त्या यादींत, आजपर्यंत स्थानिक आणि असांसर्गिक मानलेल्या रोगांची दिवसेंदिवस भरती ~~वाढ~~ होत आहे.

Peripheeral = Pertaining to the Periphery

Periphery = ~~com~~ The circumference or bounding line

Circumcribed = Clearly defined, As an abscess

प्यारा — ह्यावरून असें उघड आहे कीं, एकाच स्थानीं विशेष जोरानें प्रकट झालेल्या रोगाला जरी स्थानिक-रोग असें आम्ही म्हटलें आहे तरी वास्तविक स्थानिक असा रोगच संभवत नाहीं. अर्थात्, स्थानिक व विपरीत अशा शस्त्रक्रियेनें रोगी दुरुस्त करणें शक्य नाहीं. ह्याच अनुमानास पोषक असा ~~Whitla चा पृ~~ पुढील उतारा पहा.

Scrofula: "Constitutional is of more importance than local treatment. The mistake is too liable to be made of regarding the enlarged glands as being always the result of some peripheral lesion through which the bacilli have gained admissi Recent ~~#~~ researches have demonstrated, as the author has shown in his Cavendish Lecture 1908 that the cervical lymphadinitis is often caused by the introduction of the bacilli through the intestinal route......

……

The remarkable tendency of the gland lesions to remain circumscribed or confined to the lymphatic system when not interfered with by efforts at removal is becoming more widely realised." (W.D.; 987)

अर्थः— गंडमाळेवर स्थानिक चिकित्सा करण्यापेक्षा सार्वशारीरिक चिकित्सा करणें जास्त महत्वाचें आहे.

~~सूक्ष्मजंतु~~ शरीराच्या बाह्य भागांतील विकृतीमधून (जखमांतून) ह्यातून प्रवेश ~~[illegible]~~ करून ~~ग्रंथींना~~ पिंडांना गाठे करतात. हेंच ~~ग्रंथि~~ पिंड ~~[illegible]~~ मोठे होण्याचें नेहमींचें कारण होय असा चुकीचा समज होण्याची फारच प्रवृत्ती आहे. अलीकडील शोधांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, (हें आणि ह्याच ग्रन्थकर्त्यानें १९०८ च्या कॉन्व्होकेशन व्याख्यानांत दाखविलें आहे ~~कीं~~) ~~[illegible]~~ गंडमाळा हा रोग पोटांतून गेलेल्या सूक्ष्मजंतूपासून उत्पन्न होतो. ~~ग्रंथि वृद्धि~~ पिंड वृद्धी हा रोग शस्त्रक्रियेनें ~~ग्रंथि~~ पिंड काढून टाकण्याचा प्रयत्न न केल्यास ~~ग्रंथि~~ पिंडांना सोडून इतर ठिकाणीं ~~[illegible]~~ न जातां ~~ग्रंथींत~~ पिंडांतच व्यापून राहतो हा जो त्याच्या ठिकाणीं विलक्षण धर्म आहे त्याची जाणीव दिवसेंदिवस जास्त होत चालली आहे. (म्हणजे ~~ग्रंथि~~ पिंड काढण्याचा प्रयत्न केल्यास तो रोग ~~ग्रंथि~~ पिंडांना सोडून इतर भागांतही जातो हा गर्भितार्थ ह्या उताऱ्यांत आहे.)

(ज्यास)

येथें असा आक्षेप घेण्यांत येईल कीं, जखम किंवा मार स्थानिक असला तरी त्याचे परिणाम सर्व शरीरावर होतात. मग शस्त्रक्रिया स्थानिक असली तरी तिचे परिणाम सर्व शरीरावर कां होऊं नयेत. ह्याचें उत्तर असें:- शस्त्रक्रियेचेही परिणाम सर्व शरीरावर होऊं शकतात; पण ती विपरीत चिकित्सा असल्यामुळें तिचे परिणाम अनिष्ट असेच होतील — म्हणजे स्थानिक रोग पुन: पलटेल किंवा अन्य रोग होईल. शिवाय, शस्त्रक्रिया ही नेहमीं एक प्रकारचीच असल्यामुळें व स्थानिकाचे हेतु उत्पन्न करणाऱ्या शरीरविकृती अनेकप्रकारच्या असल्यामुळें शस्त्रक्रिया नेहमींच सुखावह होणार नाहीं. जखम, मार वगैरे सारख्या रोगांवरच ती विपरीतार्थकारी चिकित्सा होत असल्यामुळें ~~सार्व~~शारीरिक परिणाम घडवून हितकर होईल. परंतु इतर प्रसंगीं हितकर होणार नाहीं.

रोग दुरुस्त करण्याकरितां शस्त्रक्रियेचा उपयोग करणें केव्हांही इष्ट नाहीं. तथापि, ज्या ज्या प्रसंगी विपरीत चिकित्सा करावी म्हणून आम्ही ठरविलें आहे त्या त्या प्रसंगी शस्त्रक्रिया ही करावी हें उघड आहे. ह्या दृष्टीनें शस्त्रक्रिया करण्याची जरूरी साधारणपणे पुढील प्रसंगीं पडते- (१) शरीरांत घुसलेलें शल्य बाहेर काढणें (२) अंतर्विद्रधि मध्ये झालेला पू फुटून शरीरांत पसल्याच ठिकाणीं जिरून मरण आणण्यापूर्वी विद्रधि फोडून पू बाहेर काढणें (३) अंतर्गळ (incarcerated hernia) सारखे रोग शरीररूपी यंत्राची रचना बिघडवून व शरीरांत होणाऱ्या निरनिराळ्या गतीला प्रतिबंध करून तत्काळ मारक होतात. अशा रोगांवर शस्त्रक्रिया करून तत्काळ मृत्यु टाळणें. आडवे आलेलें मूल कापून काढणें, मुतखडा काढणें, घटसर्प रोगांत श्वासनलिकाच्छेद करणें, अत्यंत स्रावाच्या फुफ्फुसावरण प्रतिश्यायांत (Pleurisy with effusion) हृदयादि इंद्रियांचें स्थानांतर व फुफ्फुसांचें संकोचन टाळण्याकरितां टोंचून पाणी बाहेर काढणें वगैरे क्रियांचा ह्यांत अंतर्भाव होतो. (४) रक्तस्रावासारख्या विकारानें होणारी अत्यंत मारक अशी अशक्ती शस्त्रक्रियेनें टाळणें. ह्या जरूरीच्या शस्त्रक्रियां शिवाय इतर प्रसंगीं ॲलोपॅथीचा आश्रय ज्यामुळें घ्यावा असें ॲलोपॅथींत कांहींच नाहीं असें वरील ऊहापोहावरून कोणासही दिसून येईल. परंतु शस्त्रक्रिया ही ॲलोपॅथीचीच नसून पाहिजे त्या पॅथीची ~~होऊ~~ असू शकेल त्या अर्थीं ॲलोपॅथींत खरोखर कांहींच नाहीं असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें.

आयुर्वेद ~~निरीक्षण~~ परीक्षण

य असतें

अॅलोपॅथीनें दुरुस्त न झालेल्या हिंदूंचें मन ~~ब~~हुत करून साहजिकचें आयुर्वेदाकडे वळतें म्हणून आतां आयुर्वेदाचें निरीक्षण करूं. ~~आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषींनां~~ (त्यांनीं) आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषींना सामान्याचीकेल्सा तत्वाचें महत्व ओळखून चुकले होते. व जें सामान्य तत्व त्यांनीं ठरविलें, [redacted] ~~तें सत्य तें त्याच~~ ते असें:— ~~बरेंच सत्य आहे असें दिसून येईल. (च. वि. स्था.) येथें~~ ~~वाग्भट सू. अ. ८~~ ~~त्यांत म्हणतात कीं,~~

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदान विपर्ययात् ॥२२॥
चिकित्सेदनुबंधे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युंजात् व्याधिविपर्ययम् ॥२३॥
तदर्थकारि वा - - - - - - -

— वाग्भट, सू. अ. ८

अर्थ— धान्यप्रमाणें इतर रोगांचीहि चिकित्सा त्यात्या रोगांच्या कारणाचा विपर्यय (अभाव) करून ~~चिकित्सा~~ करावी. या प्रमाणें चिकित्सा करूनहि रोगाचें शमन न झालें तर त्या चिकित्सेचा त्याग करून (तीवरच अवलंबून न राहतां) व्याधिविपरीत किंवा व्याधिविपरीतार्थकारि चिकित्सेपैकीं त्यावेळीं जी योग्य असेल ~~ती~~ (यथायथम्) ती चिकित्सा करावी.

∴ वरील वचनांत हेतुविपर्यय म्हणजे रोगाचें जें कारण झालें असेल त्याच्या उलट क्रिया करून, म्हणजे थंडीनें रोग झाला असल्यास ~~थंडीनें~~ उष्णतेनें व उष्णतेनें रोग झाला असल्यास थंडीनें इत्यादि प्रकारें चिकित्सा करावी असा अर्थ घेतल्यास ~~चूक~~ ती चिकित्सा नव्हे ~~चूक आहे~~ असें मागें दिसून आलेंच आहे. आणि ~~त्याचा~~ रोगाचें का नाहीसें करावें ~~इतकाच~~ हा ~~याचा~~ यांना अर्थ ~~असल्यास~~ घेतल्यास तें बरोबरच आ

मागें ५६८. ~~उलट आहे परंतु हेतुविपर्यय म्ह~~ ~~वरील दोन अर्थांपैकीं येथें कोणाच्या मनांत असलाच अर्थ होता असें निश्चितपणें सांगणे कर्म आहे.~~ ~~विपर्यय~~ परंतु तसा अर्थ विपर्यय या शब्दावरून निघ ~~तसा अर्थ~~ ~~कोणी काढल्यास~~ कदाचित् हेतु~~चा~~ विपर्यय करणें व हेतु करणें ~~या अर्थात स्वदेशभेद व त्यांचे होणारे भिन्नभिन्न परिणा~~ ~~त्या लक्षांत अ~~

(यथायथं) या शब्दावरून केव्हां व्याधिविपरीत चिकित्साच करणें

* हा चरकसंहिता वि. स्था. सात्विलनुबंधे – – – – – – – – –
– – – – – कुशलाः तदर्थकारिवा ॥ १५॥ ह्या वचनाचा अनुवाद होय

☒ *मार्ग दिसून आलेच आहे. म्हणून, आम्ही 'विपर्यय' याचा अर्थ अभाव किंवा निबर्हण असाच येथे घेतो. पुढेही वाग्भट अध्याय १३ श्लोक २४ यांत असलेल्या विपर्यय शब्दाचा अर्थ अभाव असाच आहे, असे दाखविले आहे. त्या आधारावर येथेही अभाव किंवा निबर्हण असा अर्थ घेतल्यास आयुर्वेदातील ह्या वचनाची चिकित्सेच्या सत्तत्वाशी उत्तम मेळ बसतो.
~~म्हणून विप~~

कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीत
मपास्यौषधं आतंकविपरीत मेवावचारयेत् । यथास्वं
सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतम्
औषधमिच्छंति कुशलाः स्तदर्थकारिणा ॥

असतें व केव्हां व्याधि विपरितार्थकारिचिकित्सा करणें योग्य असतें असें स्पष्ट दिसतें. परंतु हें कसें ओळखावें अशी शंका आल्यास तिचें उत्तर वाग्भटानें पुढील वचनांत देऊन ठेविलें आहे:—

" स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढता: ॥२३॥
आलस्यापक्ति निष्ठीव मलसंगारुचि क्लमा: ॥
लिंगं मलानां सामानां निरामाणां विपर्यय: ॥२४॥
— — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

सर्व देहप्रविसृतान सामान् दोषान् न निर्हरेत् ॥
लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादाम्ररसानिव ॥२५॥
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वत: ॥
पाचनैर्दीपनै: स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥२९॥
शोधयेच्छोधनै: काले यथासन्नं यथाबलम् ।
~~हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान्~~ ॥३०॥
~~घ्राणेन चोर्ध्वजत्रुस्थान्~~ — — — — — —
उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहत: स्वयम् ॥३१॥
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदा: ॥
प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशन: ॥३२॥
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तै: पाचयेन्निर्हरेत वा । (वाग्भट सू. स्था. अध्याय १३)

अर्थ:— स्रोतसांचा अवरोध (स्रोतसें दुष्ट असणें) बलहानि, वायुचा योग्य रीतीनें संचार न होणें, आलस्य, अपचन, तोंडास पाणी सुटणें मलबद्धता, अरुचि, ग्लानि हीं सामदोषांची चिन्हें होत. निराम-दोषांची चिन्हें ह्यांच्या उलट असतात; म्हणजे निराम दोषांत ह्या चिन्हांचा अभाव असतो. * (मागें पहा)

~~त्यांपैकी~~ सामदोष ~~सामदोष~~ सर्व देहांत पसरलेले ~~(म्हणजे शरीरांत कोठेंही असलेले~~ असतात. ते जर ~~(आणि~~ धातूंत लीन झालेले ~~आणि~~ म्हणजेच स्वस्थानापासून च्युत न झालेले (न सुटलेले) असे ~~असतील~~ असतील तर त्यांना एकदम बाहेर काढून टाकूं नये. ज्याप्रमाणें अपक्व (कच्च्या) आंब्यांतील रस काढूं गेले असतां तो न निघतां आंब्याचाच नाश

टिप :: येथें 'विपर्यय' शब्दाचा अर्थ अभाव असाच आहे. कारण मलबद्धता हें आमदोषाचें चिन्ह सांगितलें आहे. त्याचा विपर्यय म्हणजे हगवण, व हगवण ही निरामदोषाचें चिन्ह होय असें म्हणता येणार नाहीं. परंतु मलबद्धतेचा अभाव हा निराम दोषाचें चिन्ह म्हणता येईल.

☒ शप: 'अरुणदत्त टीकाकारानें ह्याचा अर्थ असा केला आहे कीं, "आमदोष सर्व देहांत पसरलेले असल्यास त्यांस काढून टाकूं नये परंतु शरीराच्या एखाद्या भागांत आमदोष असल्यास त्यांस काढावें" परंतु हा अर्थ चूक आहे कारण वाग्भटानें ह्या सिद्धान्ताचें जें कारण दिलें आहे ~~तें म्हणजेच~~ (आशयस्थाहि नाशाय तेस्युर्दुर्निर्हरत्वतः) त्यांतील आशय न दुर्निर्हरत्व या सामान्य शब्दावरून तें सर्व शरीरास किंवा शरीराच्या एका भागासही लागूं आहे. म्हणजे शरीराच्या एका भागांतच असलेले आमदोष जरी काढून टाकले तरी ते त्या भागाच्या नाशास कारण होतील हा वाग्भटाचा उद्देश स्पष्ट आहे.

होतो त्याप्रमाणें सामदोषांना बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केल्यास शरीराचा नाश होतो. कारण शरीरापासून ते दोष वेगळे करणें अशक्य असते. म्हणून त्यावर पाचन, दीपन, स्नेहन व स्वेदन हे संस्कार करून, ते पक्व झाले म्हणजे जवळच्या मार्गानें व रोग्याचें शक्तिमान पाहून त्यांना काढून टाकावे. आमदोष केव्हां केव्हां स्वस्थानापासून च्युत होऊन ~~स्वाळि किंवा वर आतात~~. स्खलून किंवा [illegible] आपोआपच वाहतात. त्यावेळीं त्यांना औषधांनीं धरून ठेऊं नये. कारण, धरून ठेवले असतां ते रोग उत्पन्न करतात. म्हणून या वेळीं पहिल्यानदां पथ्यानें राहून बाहेर जाणाऱ्या मळांची उपेक्षा करावी. किंवा ते बद्ध होऊन थोडे थोडेच बाहेर जात असतील (विबंधात्.×) तर त्यांस योग्य पाचनक्रियांनी पक्व करावे, म्हणजेच त्यांस बाहेर काढावें.

येथें स्रोतोरोध म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे. स्रोतोरोध म्हणजे स्रोतसें दोषानें बिघडणें. तसें आलें म्हणजे काय होतें तें पुढील वचनांवरून समजेल:-

'स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनं ॥१०॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयं ।
जीवितायतनान्यंतः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥११॥
प्राणधातुमलांभोन्नवाही न्यहितसेवनात् ।
तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥१२॥
- - - - - - - - - - - - -
अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां ग्रंथयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥२४॥

-शारीरस्थान, अध्याय ३

अर्थ:— नाक, कान, डोळे, तोंड, गुद, आणि मूत्रद्वार अशीं मनुष्याच्या शरीरांत नऊ स्रोतसें आहेत. स्त्रियांत दोन स्तन व योनि

हीं तीन ~~[illegible]~~ स्रोतसें जास्त आहेत. जीवाचीं स्थानें अशीं तेरा अंतःस्रोतसें आहेत. तीं प्राणवह, रसवह, ~~म~~ रक्तवह, मांसवह, मेदोवह, आस्थिवह, मज्जावह, शुक्रवह, शकृद्वह, मूत्रवह, स्वेदवह, उदकवह, अन्नवह हीं होत. हीं अपथ्य सेवनानें दूषित झाल्यास रोग होतो, व शुध्द झाल्यास मनुष्य निरोगी होतो. धातूंची किंवा मळांची अतिप्रवृत्ती किंवा अप्रवृत्ती ~~झाल्यास~~ किंवा अयोग्य मार्गानें प्रवृत्ती झाल्यास किंवा स्रोतसांत ग्रन्थि होणें, (हें मळाच्या अप्रवृत्तीनें म्हणजे सांचल्यानें होईल.) हीं स्रोतसें दुष्ट झाल्याचीं लक्षणें होत. ~~विपरीतार्थकारि चि~~

फार्म पूर्ण.

(प्यारा) फार्म नं. ५ सुरुव

☐ ~~व~~विपरीतार्थकारि चिकित्सा म्हणजे काय हें समजून घ्यावयाचें असल्यास चरक संहिता नि. स्था. येथील उपशय 'पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणांचौषधाहारविहाराणां मुपयोगः सुखानुबंधः' ॥१०॥ ह्या वचनावरील चक्रपाणिदत्त ह्याची टीका पहावी. ह्या टीकेंत उलटीवर उलटी करणारे मदनफळ आणि अतिसारावर रेच करणारे दूध ही व्याधिविपरीतार्थकारि चिकित्सेची उदाहरणें तो देतो. आणि उपशय म्हणजे चिकित्साच होय. ('उपशयस्तु चिकित्सा') असें तोच ह्या श्लोकाच्या मागील श्लोकाच्या टीकेंत म्हणतो. ह्यावरून, व्याधिविपरीतार्थकारी चिकित्सा म्हणजे समाचिकित्साच होय हें उघड आहे.

प्यारा ~~#~~ आयुर्वेदांत व्याधिविपरीत व व्याधिविपरीतार्थकारि अशा दोन्ही चिकित्सा मान्य केल्या असल्यामुळें विपरीत चिकित्सा केव्हां करावी आणि विपरीतार्थकारि चिकित्सा केव्हां करावी हें सांगणें भागच होते. आणि तेंच अंशतः वाग्भटानें सू. स्था. अध्याय १३ ह्यांतील मागें दिलेल्या ~~[illegible]~~ वचनांत सांगितलें आहे, असें ~~[illegible]~~ मनुष्यास दिसून येईल.

आमदोष, शरीरांत बद्ध होऊन राहील तर त्यांस पक्व होण्यापूर्वी बाहेर काढूं नये, आणि जर ते आपोआपच बाहेर वाहत असेल तर त्यांस पक्व होण्यापूर्वी धरून ठेवूं नये; ह्याचा उघड उघड अर्थ हाच आहे कीं, अशा वेळीं व्याधिविपरीत चिकित्सा करूं नये; अर्थात्, सू. स्था. अध्याय ८ श्लोक २३।२८ ह्यांत मान्य केलेल्या व्याधीविपरीत आणि व्याधीविपरीतार्थकारी ह्या दोन्हीं चिकित्सांपैकीं ढिळक वाहिलेली दुसरी चिकित्सा करावी. ~~को~~ ह्या अर्थाबद्दल कोणास संशय असेल तर आयुर्वेदांत आमातिसारावर ~~वा~~ स्तम्भक औषधें (पथ्यें) सांगितलीं असून बाळहिरड्यासारखीं रेचक औषधें सांगितलीं आहेत (च. सं. चि. स्था. अध्याय १० ५१ वा) इकडे लक्ष द्यावें म्हणजे हा संशय राहणार नाहीं. तसेंच, पुढील वचनांत ज्वरावर ही विपरीतार्थकारी क्रिया हीच सत्क्रिया होय असें स्पष्ट सांगतें.

"ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन्वमति चेष्टते ।
श्वसन्विवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३१९॥
प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥३२०
सदोषशब्दश्च शकृद्द्रवं स्रवति वेगवत् ॥
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥३२१॥
बहुदोषस्य बलवान्प्रायेणाभिनवो ज्वरः ॥
साक्रिया दोषपक्वाचेद्विमुच्यति सुदारुणम् ॥३२२॥
कृता दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमान्ते ये ।
तेषां मन्दबलो मोक्षो ज्वराणां चिरकालिनाम् ॥३२३॥

अर्थः — ज्वर जातांना रोग्याच्या घशांत शब्द होतो; त्यास उलटी होते; रोगी गडबडा लोळतो; धापा टाकतो; विवर्ण होतो; त्यास घाम येतो; अंग कापतें; वरचेवर निश्चेष्ट पडतो; बडबड करतो; सर्वांग उष्ण होतें; केव्हां केव्हां अंग थंडही होतें; बेशुद्ध होतो; ज्वराचा वेग वादल्यानें पीडित होतो; रागावलेल्या मनुष्याप्रमाणें पाहतो; जोरानें पातळ,

६ दोषयुक्त

व, आवाजासहित परसाकडे होते. हीं चिन्हें झालीं असतां शहाण्यानें ज्वर जात आहे असें समजावें. हीं चिन्हें, बलवान अशा आमज्वरावर योग्य अशी चिकित्सा (सत्क्रिया) केल्यामुळें त्याच्या दोषांचें पचन होऊन तो जेव्हां रोग्यास दोषाच्या जोरामुळें ~~भयंकर~~ आपलें दारुण स्वरूप दाखवून सोडतो तेव्हां होतात. परंतु जे ज्वर (~~चिकित्सा न केल्यामुळें~~) पुष्कळ वेळ राहून हळूहळू जातात ते ~~सोड~~ रोग्याला सोडतांना असें दारुण रूप दाखवीत नाहींत.

वरील वचनांवरून ज्वरावर केलेली सत् चिकित्सा प्रथमतः ज्वराला वाढविते व नंतर त्याला कमी करते हें उघड आहे. ~~१२~~ त्याच अध्यायांतील १३८ व्या श्लोकांत सांगितलेली स्वेदन क्रिया (लंघन, उष्णजल वगैरे) ही सत् चिकित्सा, होय हें उघड आहे. तेथीलच १३७ व्या श्लोकांत आमज्वरावर स्नान वर्ज सांगितलें आहे. एकंदरीत चरकसंहितेच्या मतानें ज्वरावरही विपरीत चिकित्सा वर्ज्य असून विपरीतार्थकारी चिकित्सा इष्ट आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ~~कोणत्याही~~ कित्येक आमरोगावर विपरीत चिकित्सा न करतां विपरीतार्थकारी चिकित्सा करावी हाच आयुर्वेदाचा हेतु दिसतो. ~~एकंदरीत रोगावर विपरीत किंवा विपरीतार्थकारी चिकित्सा करावी आणि कित्येक प्रसंगी विपरीत चिकित्सा न करता विपरीतार्थकारी चिकित्सा करावी हा या शास्त्राचा सामान्य सिद्धांत [illegible]~~

हा समय ज्यापानावर पहा

॥ ·धारा74

आतां आमरोगाची व्याख्या पाहावी तर तींत स्रोतोरोध हें मुख्य (स्रोतसें दूषित होणें) लक्षण आहे. आणि स्रोतोरोध म्हणजे मळ शरीरांत धरून राहणें किंवा आपोआप अयोग्य रीतीनें बाहेर पडणें. ~~स्रोतोरोधांत हीं चिन्हें होतात~~. स्रोतसें दुष्ट आहेत तोपर्यंतच रोग असतो आणि तीं शुद्ध झालीं म्हणजे मनुष्य निरोगी होतो (तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च) असेंही स्पष्ट म्हटलें आहे. (मागे पहा) ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ~~स्रोतोरोध~~ आमरोग म्हणजे कोणताहि ~~रोग~~ स्थिती तीली रोग म कोणताहि आणि निरोम रोग म्हणजे सुख किंवा आरोग्य. अर्थात ~~रोगाच्या~~ कोणत्याहि रोगाच्या आमस्थितीत विपरीत क्रिया करूं नये, विपरीतार्थकारीच क्रिया करावी असें आयुर्वेदाचें तत्त्व सिद्ध होतें.

ज्वर झाल्याने ~~आले~~ खोकले नाही असे मानावे

ह्यावर कांहीं आक्षेप येतील. त्यांचें निराकरण करूं. पहिला आक्षेप असा की, स्रोतोरोध हा शब्द स्रोतसें दोषांनीं रुद्ध होणें म्हणजे स्रोतोदोष या अर्थीं आम्हीं घेतला आहे. परंतु त्याचा अर्थ स्रोतोदोषानें शरीरांत

खोकले नाही असे समजावे

रोगाचें कारण स्रोतोदोष किंवा दुसरें कोणतें तरी होय असें मानल्यास स्रोतोदोष नाहींसा झाल्यास आरोग्य होतें असें कोणी म्हणूं शकणार नाहीं. कारण तें दुसरें कारण तेव्हां शिल्लक असण्याचा ~~अ~~संभव असतो. म्हणून वरील वचनाचा अर्थ असा कीं स्रोतोदोष हें एकटेंच रोगाचें कारण आहे. म्हणजे कोणताही रोग असेल तेथें स्रोतोदोष असलाच पाहिजे व स्रोतोदोष असेल तेथें रोग असलाच पाहिजे. आणि स्रोतोदोष गेला कीं पूर्ण आरोग्य ~~आहे~~ असलें पाहिजे.

लाल रेषा रद्द करण्याच्या व तो (५८) मजकूर छापावा

मलबद्ध होऊन राहणें असा घेतला पाहिजे असें कोणी म्हणतील. हें म्हणणें चूक आहे. कारण, या प्रमाणें अर्थ केल्यास आमदोषामध्यें मलाचें बाहेर वाहणें याचा अंतर्भाव होणार नाहीं. परंतु ज्या वचनाचा आपण विचार करीत आहोत त्यांत तर आमदोष जर स्वतः बाहेर वाहत असेल तर त्यांस धरून ठेऊं नये असें स्पष्ट म्हटलें आहे. अर्थात मलांच्या बाहेर वाहण्याचा अंतर्भाव आमदोषांत करणें जरूर आहे. आणि असा अंतर्भाव स्रोतोरोध म्हणजे स्रोतोदोष असा अर्थ घेतला तरच होऊं शकतो हें उघड आहे.

दुसरा आक्षेप असा कीं, आम्हीं ~~रोगाच्या~~ कोणत्याही रोगाच्या कोणत्याही स्थितीवर विपरीत चिकित्सा करूं नये हें जें अनुमान काढलें, तें आयुर्वेद-प्रवर्तकांना मान्य नाहीं. व तें त्यांच्या स्वप्नींही नव्हतें. कारण तसें असतें तर सामान्य सिद्धान्त सांगताना विपरीत आणि विपरीतार्थकारी अशा दोन्ही चिकित्सा त्यांनीं सांगितल्या नसत्या. विशेषतः वाग्भटाच्या १३ व्या अध्यायांतील ज्या वचनाचा विचार चालला आहे त्या वचनांतच बद्ध झालेल्या मलावर त्यांनीं शोधन सांगितलें नसतें. या आक्षेपकास आयुर्वेदाचें खरें रहस्यच समजलें नाहीं. प्रत्येक रोगाच्या आम आणि ~~(अशा स्थितींत रोग परत येण्याचा संभव असतो म्हणूनच)~~ निराम ~~म्हणजेच पक्व म्हणजे जितावस्था~~, अशा दोन अवस्था कल्पून आमावर विपरीतार्थकारी चिकित्साच करावी आणि ~~पक्व~~ निराम पक्वावरच शोधन क्रिया म्हणजेच येथें विपरीत चिकित्सा करावी, आणि तीही यथाबल म्हणजे रोग्याची सहनशक्ती पाहून करावी हें आयुर्वेदाचें रहस्य होय. विपरीतक्रिया रोग्याची सहनशक्ती पाहून करावी ह्याचा मागें जे आम्हीं चिकित्सा तत्वाचें सामान्य विवेचन केलें त्या दृष्टीनें अर्थ केल्यास तो असा होतो कीं, विपरीत क्रिया इतकी अल्प करावी कीं, तिची दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या नियमाप्रमाणे प्रतिक्रिया होऊं नये.

[illegible]

प्रत्येक आक्षेपाला
वेगवेगळा जबाब
द्यावा.

[illegible]

(व्याख्या) रोग पक्व झाल्यावरही म्हणजे जिंकल्या गेल्यावरही ~~बाहेरला आल्यावरही~~ विपरीत चिकित्सा मग सांगितली तरी कशाला, अशी शंका कोणास येईल तिचें उत्तर पुढील वचनांत आहे:-

" दोषा: कदाचित् कुप्यन्ति जित्वा लंघनपाचनै: ।
येतु संशोधनै: शुद्धा न तेषां पुनरुद्भव: ॥२०॥ वाग्भट- सू. स्था. अध्याय ४

अर्थ:- लंघनपाचनांनीं जिंकले गेलेले दोष कदाचित् पुन: कोपतात. परंतु लंघनपाचनांनीं जिंकल्या गेल्यानंतर (संशोधनांनी) शुद्ध झालेले रोग पुन: उत्पन्न होत नाहीत. अर्थात्, जिंकल्या गेलेला रोग पुन: येऊं नये म्हणूनच संशोधनरूपी विपरीत क्रिया सांगितलेली आहे. रोग प्रथमत: जिंकण्याला म्हणजेच पक्व करण्यास आयुर्वेद विपरीतार्थकारि चिकित्साच सांगतो.

(व्याख्या) ☐ ~~तिसरा~~ तिसरा आक्षेप असा ~~कीं~~ येईल कीं, आयुर्वेदाचें खरें तत्व, विपरीत किंवा विपरीतार्थकारी चिकित्सा नसून ~~हे~~ रसचिकित्सा, म्हणजे पित्तावर ~~क~~ मधुर, कषाय आणि कडू रसाचें औषध देणें; कफावर तिखट, कडू किंवा कषाय रसाचें औषध देणें वगैरे, ही होय. विपरीत ~~व~~ किंवा विपरीतार्थकारि चिकित्सा सांगणारीं वचनें गौण होत. " ह्या आक्षेपकानें वाग्भटाच्या पुढील वचनाकडे लक्ष द्यावें:

"रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनां इति नैसर्गिकं बलम् ॥२५॥
रसादि साम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
दंती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥२६॥
- - - - - - - - - - - -
~~स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजित् वातकृद्यव: ॥२७॥~~

अर्थ:- विपाक रसाचा पराभव करतो; वीर्य, रस आणि विपाक ह्या दोहोंचा पराभव करतें आणि प्रभाव रस, विपाक व वीर्य ह्या तिहींचाही पराभव करतो. रसादिकांचें बल सारखें असलें तरी त्यांचें नैसर्गिक बल असें असतें. रस, विपाक आणि वीर्य हीं सारखीं असूनही कोण्या एका

८

~~[illegible]~~ ८४

पदार्थांत विशिष्ट कार्य असतें तें प्रभावामुळेंच असतें. उदाहरणार्थ, चित्रक व दंती ह्यांत रस, विपाक व वीर्य सारखींच आहेत तरी विशिष्ट प्रभावामुळें दन्ती हीच रेचक आहे.

ह्यावरून दिसून येईल कीं, कोणत्याही पदार्थाचा प्रभाव हाच मुख्य गुण होय; व तो पाहूनच त्या पदार्थाचा चिकित्सेंत उपयोग करावा लागेल. आणि अर्थातच प्रभावापेक्षां कमजोर असलेला रस ह्यानें केलेली चिकित्सा गौण होते. आणि आयुर्वेदीय चिकित्सा म्हणजे प्रभावचिकित्साच होय असें स्पष्ट ठरतें.

प्यारा II आतां आयुर्वेदांत एके ठिकाणीं प्रभावचिकित्सा सांगितली आहे, आणि दुसरे ठिकाणीं विपरीत किंवा विपरीतार्थकारी चिकित्सा सांगितली आहे असे म्हणणे प्राप्त होते. ह्या दोन्हीं ठिकाणच्या वचनांची एकवाक्यता करणें जरूर आहे. आणि अशी एकवाक्यता केल्यास असा सिद्धान्त सिद्ध होतो कीं, औषधीमध्यें जो रोगहारक प्रभाव असतो तो त्याच्या ~~विपरीतकारित्वामुळें~~ किंवा विपरीतार्थकारित्वामुळें असतो. एकंदरीत, एकवाक्यतेच्या आवश्यकतेमुळें विपरीत आणि विपरीतार्थकारी चिकित्सा गौण ठरूं शकत नाहीं. आणि ह्या दोहोंपैकीं कोणती केव्हा उपयोगांत आणावी ह्याचें स्पष्टीकरण आयुर्वेदानुसार आम्हीं केलेंच आहे.

वरील आयुर्वेदांतील वचनांच्या व्याख्यानावरून असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, आयुर्वेदांत सांगितलेले ~~चिकित्सा तत्व~~ त्या ~~तीनी~~ सामान्य चिकित्सा तत्त्वांत ~~[illegible]~~ कांहींसे सत्य आहे. ~~हा बद्दल~~ कारणास्तव

मागे पहा

लाल रेषा [illegible]

~~आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषी बद्दल कोणालाही अत्यंत आदर वाटला पाहिजे. आणि हा लेखक त्याला अपवाद नाहीं. तथापि दोषावाच्या पुरो[illegible] या न्यायानें आयुर्वेदांतील दोषही सांगितले पाहिजे. ह्यापासून सत्यशोधक अशा आपल्या ऋषींस आनंदच होईल.~~

मागे पहा. → ~~पाहिजे दोष. दोष पुढे होऊन गेलेल्या ऋष्यानंतरही अनवश्यक असलेली शोधनत्रयी विपरीत औषध आयुर्वेदांत सांगितली आहे तें बरोबर नाहीं. दोष पुढे हा त्याचा ते आपल्या [illegible]~~

मागें पहा.

~~आमरोगावर कित्येक प्रसंगीं विपरीत चिकित्सा करूं नये आणि विपरीतार्थकारी चिकित्सा करावी हेंच तें होय. हें अर्थातच अपूर्ण आहे. कारण कोणत्याही आम किंवा पक्व रोगावर विपरीतार्थकारीच चिकित्सा केली पाहिजे हें मागें सिद्ध झालेंच आहे. एकंदरीत आयुर्वेदातील चिकित्सेच्या दृष्टीनें केलेला आम व पक्व असा रोगांचा विभाग चूक असून आयुर्वेदोक्त सामान्य तत्व ही अपूर्ण आहे.~~

पहिला दोष: विपरीतार्थकारी चिकित्सेने जिंकले गेलेले रोग केव्हा केव्हां पुन: उद्भवतात परंतु यावर विपरीत चिकित्सा~~नें~~ ~~जिंकले~~ केली असतां ते पुन: उद्भवत नाहीत, (वाग्भट सू.स्था. अ. ४ श्लो. २७) हे आयुर्वेदाचे मत बरोबर नाहीं. विपरीतार्थकारी चिकित्सेने जिंकलेला रोग पुन: कां उद्भवतो याचा विचार केला असतां हे ~~[illegible]~~ दिसून येईल. रोगाचा सूक्ष्म (स्पष्टपणे दिसून न पडणारा) अवशेष कायम राहिला तर तोच वाढून रोग पुन: येईल व हा अवशेष घालविण्यास वास्तविक विपरीतार्थकारी चिकित्साच केली पाहिजे; विपरीत चिकित्सा हें कार्य करूं शकणार नाहीं हें उघड आहे. ~~किंवा~~ विपरीत चिकित्सा न केल्यास रोग कदाचितच पुन: उद्भवतात - म्हणजे पुष्कळ वेळां पुन: उद्भवत नाहींत हाच अर्थ वरील वाग्भटाच्या त्या वचनांत आहे, त्यावरूनही रोग निर्मूल करण्यास ~~सम~~ विपरीत चिकित्सेची आवश्यकता नाहीं व विपरीतार्थकारी चिकित्सा पूर्णपणें समर्थ आहे असेंच ठरतें..

~~बाहेर निघून जातात. त्यांस काढण्यासाठी प्रयत्न करावा लागत नाही. पक्व झालेल्या स्फोटकातून पू आपोआपच फुटून बाहेर पडतो. त्याला शस्त्रक्रिया करण्याची वास्तविक जरूरी नसते. अजीर्णापासून आलेला आमदोष लंघनाने पक्व झाला म्हणजे तो आपोआपच बाहेर पडतो त्याला वास्तविक रेचक किंवा सारक औषध देण्याची जरूरी नाहीं. आंबा चांगला पिकला म्हणजे [illegible] आपोआपच गळून पडतो त्याप्रमाणेच हें आहे. केवळ विपरीतार्थकारी चिकित्सा करणाऱ्यांना संशोधनार्थ विपरीतचिकित्सेची केव्हांच गरज पडत नाहीं हा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. म्हणून पक्व झालेल्या रोगावर सांगितलेली शोधनचिकित्सा यथावत केल्यास अहितकारक जरी नाहीं तरी आवश्यक नाहीं हें उघड आहे. अशी चिकित्सा केली असता रोग पुनः परत येत नाहीं हें जें म्हटलेलें आहे हें अनुभवाच्या कसोटीस उतरत नाहीं कारण अशी चिकित्सा न केली तरीही रोग उलटत नाहीं असा अनुभव आहे.~~

हे खोडलेले समजावे.

दुसरा दोष— आमरोगावरही विपरीतचिकित्सा करण्याचे दोन प्रसंग आम्हीं दाखविले आहेत; व अशा वेळीं ही विपरीत क्रिया किती जोराची व किती वेळ करावी हें ही तेथेंच दाखविलें आहे. विपरीत क्रियेचे हे (×) प्रसंग व नियम आयुर्वेदांत सांगितलेले कोठें आढळून येत नाहींत. म्हणजे विपरीतचिकित्सा जेव्हां अवश्य आहे तेव्हां आयुर्वेदांत सांगितलेली नाहीं.

नं: ३ हीपण गाळावा

तिसरा दोष— आयुर्वेदांतील औषधिगुणादर्श फार अल्प किंवा निश्चत भ्रामक, ~~[illegible]~~ आहे. विपरीतार्थकारी चिकित्सा कशी करावयाची ते पूर्णपणें उजेडांत आणल्यावर आयुर्वेदाच्या हा दोष वाचकांच्या मनांत चांगला ठसेल. विपरीतार्थकारी चिकित्सा करतांना रोग्याच्या सर्व चिन्हांचा आणि औषधींनें ~~[illegible]~~ निरोगी मनुष्यांत उत्पन्न होणाऱ्या सर्व चिन्हांचा विचार करावा लागतो; आणि रोगाची सर्व

(१) वाग्भट चिकित्सास्थान अध्याय १ला श्लोक नं.- ८

ह्यांत सद्योभुक्ताला म्हणजे नुकतेंच जेवलेल्याला ज्वर
आला असून याचे मळचळ असतील व त्याला जर मळमळ, तोंडास पाणी सुटणें
वगैरे चिह्नें ~~असतील तर~~ असतील म्हणजेच उलटीची पूर्वचिह्नें
असतील तर वामक औषध द्यावें असे म्हटले आहे
~~वे~~ हें विपरीत चिकित्सेचे उदाहरण नसून वास्तविक
विपरीतार्थकारी चिकित्सेचेच होय. कारण उलटीची पूर्व-
चिह्नें असलेल्याला उलटीचे औषध सांगितले आहे.
~~चिह्न~~ "विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत वा"
ह्या मागील वचनाचेंच हें उदाहरण होय ~~हें~~
~~उघड आहे~~. दोष बाहेर पडण्यास उत्सुक आहेत
पण कमजोरपणामुळें बाहेर पडूं शकत नाहीं. अशा
प्रसंगीं दोष बाहेर काढणें म्हणजे विपरीतार्थकारी
चिकित्साच होय. हें उघड आहे.

चिन्हें औषधीच्या चिन्हांत असतील तरच तें औषध त्या रोग्यावर योजतां येतें. अर्थात्, विपरीतार्थकारी चिकित्सा बरोबर होण्यास औषधानें निरोगी मनुष्यांत कोणती कोणती चिन्हें उत्पन्न होतात तें पूर्णपणें माहीत पाहिजे. परंतु आयुर्वेदांत तर कोणत्याही औषधांची चिन्हें, फार अल्प. ~~प्रमाणांत असल्या~~ त्यानें दिलेली असतात. ह्या आमच्या म्हणण्याची प्रचीती पाहावयाची असल्यास मिठाचीं चिन्हें (अत्युपयोगापासून होणारीं चिन्हें) चरक संहिता, सू. स्था. अध्याय २६ वा येथें दिली आहेत, तीं पहा. व मिठाचीच चिन्हें होमियोपॅथिक ग्रंथांत दिलेलीं असतात तीं पहा, म्हणजे जमीन-अस्मानचा फरक दिसून येईल. आयुर्वेदांतील मिठाचीं चिन्हें १०-१५ ओळींतच संपतात पण होमियोपॅथींतील चिन्हांस त्यांच्या कितीतरी पट जागा लागते. आयुर्वेदांत इतर औषधींचीं चिन्हें मिठाइतक्याही विस्तारानें सांगितलेलीं नसतात. ह्यावरून, आयुर्वेदांतील औषधी-गुणादर्श किती अल्प आहे हें उघड आहे.

See the reverse
मागील पानास पद्य १ ते येथे जोडा.

~~[illegible]~~

पचवा दोष: आयुर्वेदांतील औषधी गुणादर्श शास्त्रीय पद्धतीनें तयार झालेला नाहीं. औषधींच्या ~~शास्त्रीय~~ गुणादर्श तयार करण्याची शास्त्रीय पद्धती म्हणजे प्रत्येक औषधी निरोगी अशा अनेक मनुष्यांस देऊन त्यांच्या ठिकाणीं कोणतीं चिन्हें उत्पन्न होतात तीं सूक्ष्मपणें व पूर्णपणें पाहून लिहून ठेवणें ही होय. ~~ह्याप्रमाणें~~ ~~आयुर्वेदांतील गुणादर्श ह्याप्रमाणें तयार केला आहे असें आयुर्वेदांत कोठें सांगितलें नाहीं. औषधि गुणादर्श ह्याप्रमाणें तयार करावा असेंही कोठें सांगितलें नाहीं. ह्यावरून अनुमान असेंच निघतें कीं, आयुर्वेदांतील औषधीगुणादर्श हा शास्त्रीयपद्धतीनें तयार झालेला नाहीं.~~

जोडून घ्यावे

Same para

याशिवाय औषधींचे धर्म समजण्याची दुसरीही एक रीती आहे. औषध बिमारास दिल्यानें जर त्याची बिमारी हमेशाकरतां व दुसरा कोणताही रोग उत्पन्न न करितां नाहींशी झाली तर त्या औषधानें तो रोग बसतो असें ठरेल. व ह्या रीतीनेंही [illegible] हे धर्म समजून ती निरोगी मनुष्यांत [illegible] पद्धतीने [illegible]

* पुढें चालू :—

*: ह्यावर आक्षेप असा येईल कीं, आयुर्वेदांतील औषधिगुणधर्मांचें वर्णन थोड्यांत असलें तरी तें वास्तविक मोघेंच असतें. कारण, प्रत्येक औषधी संबंधानें ती वात उत्पन्न करणारी किंवा शमविणारी, कफ उत्पन्न करणारी किंवा शमविणारी किंवा पित्त उत्पन्न करणारी किंवा पित्त शमविणारी असें वर्णन आयुर्वेदांत असतें. आणि वात, पित्त कफ एकच रोगचिन्ह नसून अनेक रोगचिन्हांचा त्यांत अंतर्भाव होतो. अर्थात् त्या सर्व चिन्हांचा त्या वर्णनांत अंतर्भाव झाल्यामुळें तें वर्णन वास्तविक मोघेंच आहे असें कबूल करणें भाग आहे. ह्या आक्षेपास उत्तर असें आहे कीं, पुढें दाखविल्याप्रमाणें आयुर्वेदांतील प्रत्येक दोषाचा पुनः पोटविभाग करणें अवश्य आहे. अर्थात् अमकी औषधी कफोत्पादक किंवा पित्तोत्पादक आहे म्हटल्यानें ती त्या दोषाच्या कोणत्या उपदोषांना उत्पन्न करते किंवा बसविते हें निश्चितपणें न समजल्यामुळें तें वर्णन जास्त जरी असलें तरी, अनिश्चित, किंवा भ्रमोत्पादक ~~होते~~ असतें हें निश्चीत आहे. म्हणूनच आम्हीं वर असें म्हटलें आहे कीं, आयुर्वेदांतील औषधिगुणादर्श अल्प किंवा निदान भ्रमोत्पादक तरी आहे.

उत्पन्न ~~[illegible]~~ करते हें ही समजेल. कारण, जीं रोगचिन्हें त्या
औषधीनें बसावीं जीं तीच रोगाचीं चिन्हें ती औषधी उत्पन्न करूं शकते
हें उघड आहे. ह्या पद्धतीनें ह्या अर्थी औषधींचे धर्म
समजूं शकतात त्या अर्थी तिलाही शास्त्रीय पद्धती म्हण-
ण्यास हरकत नसावी. तथापि, या पद्धतीनें औषधींचे गुण-
धर्म ठरवितांना चुका होण्याचा फार संभव असल्यामुळें तिला
शास्त्रीय पद्धती म्हणतां येत नाहीं. व सूक्ष्मदर्शी लोक तिला शा-
स्त्रीय पद्धती म्हणून मानीतही नाहींत. ह्या पद्धतींत चुका
होण्याचें कारण ~~संभव~~ असें आहे कीं, औषधीनें रोग बसवितांना
दुसरा रोग उत्पन्न केला नाहीं किंवा औषधीनें रोग हमेशा-
करितां बसविला, अशी पहिल्यानें खात्री करून घ्यावी
लागते. व ही खात्री करून घेतांना औषधीनें उत्पन्न केले~~ला~~
ला रोग दिसून पडण्याइतका स्पष्ट नसल्यास
~~नवीन रोगाकडे लक्ष न गेल्यास~~ किंवा बसलेला रोग पुनः परत
येतो कीं काय हें दिसण्यास पुरेसा वेळ न दिल्यास किंवा ~~बसलेला~~
~~रोग~~ पुनः परत आलेला रोग ~~ल्यास तो~~ रोगोत्पादक अशा नवीन कारणामुळें आला
किंवा पूर्वीच्या औषधानें अपूर्णपणें बसलेला रोग वाढून प्रगट झाला असें
समजत ~~आले~~ गेल्यास चुकी होण्याचा संभव आहे. अशा
तऱ्हेची स्थिती पहिल्या रीतींत होण्याचा संभव नाहीं. या रीतींत निरोगी
मनुष्य बिमार होईपर्यंत त्याला औषधी देऊन उत्पन्न होणारीं
चिन्हें फक्त पाहावयाचीं असतात. त्या शिवाय दुसऱ्या कोणत्याच
गोष्टीचा निर्णय किंवा विचार करावा लागत नाहीं. म्हणून च
पहिली ~~[illegible]~~ शास्त्रीय पद्धती होय ~~[illegible]~~ व दुसरी ~~पद्धती~~ अशास्त्रीय
पद्धती ~~म्हणावी~~ होय. आयुर्वेदांत दिलेले औषधींचे गुणधर्म वरील
दोन रीतींपैकीं कोणत्या रीतीनें ठरविले हें आयुर्वेदांत ~~स्पष्टपणें~~ कोठेंच
सांगितलेलें नाहीं. म्हणून, ह्या दोन्ही पद्धतींपैकी ते कोणत्या पद्धतीनें ठर-
विले हा संशय येतो. म्हणून शास्त्रीय चिकित्सा करणाराला
आयुर्वेदांतील औषधी गुणादर्शाचा निःशंकपणें उपयोग करतां येत नाहीं.
आता → ~~सारांश~~ आयुर्वेदांतील औषधीगुणादर्श वर सांगितलेल्या दोन
पद्धतींपैकीं कोणत्या पद्धतीनें ठरविला याबद्दल संशय आहे असें
आम्हीं वर म्हटलें; हें परंतु वास्तविक पाहतां एवढाच दोष आयुर्वे-
दांत नाहीं. आयुर्वेदांतील औषधीगुणादर्शांपैकीं बराचसा भाग
[illegible]

⊞ मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जांगलामिषात् ॥ ३३ ॥
प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैंधवात् ॥ ३४
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुंठीकृष्णारसोनतः ॥ ३५ ॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तंभनं चाऽभयामृते ॥ ३६
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बहुफलास्तथा ॥३६॥)
वाग्भट सू. अ. १० वा.

संतर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हंति हरीतकी |३९
तृष्णायां मुखशोषे च हनुस्तंभे गलग्रहे ।
नवज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां न प्रशस्यते ॥४०
धन्वंतरीयनिघंटुः प्रथमवर्गः

ह्यावरून हरीतकी कांहीं रोग बसविते पण तृष्णावगैरे रोग उत्पन्न करते हें उघड आहे.

रसोन देखील पित्तकोपन आहे. कारण,
लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥ १०९
वाग्भ. सू. अ. ६ वा.
तो तीक्ष्ण व उष्ण आहे आणि असे पदार्थ पित्तकोप करतात (वाग्भट सू. अ. १२ श्लो २०,२१ पहा).

"व्याधिबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशम्य व्याधिं व्याधिमन्यमावहति" सुश्रुत सू. स्था. अ. ३९ ॥ ४ ॥

अर्थ = रोगाच्या जोरापेक्षां जास्त जोराचें औषध योजल्यास तें तो रोग बसवून दुसरा उत्पन्न करतें.

✓ दिसून येतात.

✓ चुकाही त्यांत ~~दिसून येतात. आहेत असें म्हणावयास पुष्कळ कारणें आहेत. पिंपळी खोकला बसविणारी आहे असें आयुर्वेद म्हणतो. तिने खोकला बसतो हें खरें पण खोकला बसवितांनाच दाह होतो. लोह अग्निमांद्य सुंठ, मिरे, पिंपळी हे अग्निमांद्य नाहींसें करणारे आहेत असें सांगितलें आहे (चरक अध्याय ६) तथापि अग्निमांद्य नाहींसें करतांना ते दाह उत्पन्न करितात.~~

(मागें पहा)

आरा → II आयुर्वेदांत ~~ब~~ बहुतेक प्रत्येक औषधीबद्दल असें सांगितलें असतें कीं, वात,पित्त,कफ, या त्रिदोषांपैकीं तिने एक किंवा दोन दोष हरतात व बाकीचे उत्पन्न होतात. हीं विधानें आमच्या म्हणण्याचें प्रमाण होय. मागें ज्या अनेक प्रकारच्या चिकित्सा आम्हीं सांगितल्या त्यांपैकीं विपरीतार्थकारी चिकित्सेनें रोग हमेशा करतां बसतो व दुसरा कोणताच रोग उत्पन्न होत नाहीं. औषधी जास्तच देण्यांत आली तर रोग्यांतील मूळचीं रोगचिन्हें ~~[illegible]~~ प्रथम जास्त होतील ~~व नंतरच~~ व नंतरच दुसरीं चिन्हें उत्पन्न होतील. रोग्याचीं मूळचीं चिन्हें बसून दुसरीं चिन्हें उत्पन्न होतील असें व्हावयाचें नाहीं. असें अन्यरोगोत्पत्तिचिकित्सेनेंच होऊं शकते. ह्यावरून, आयुर्वेदांत सांगितलेले औषधींचे रोगहारक धर्म विपरीतार्थकारी पद्धतीचे नसून अन्यरोगोत्पत्तिचिकित्सापद्धतीचे आहेत असें कोणासही ~~कळू~~ कळून पटेल. अर्थात् आयुर्वेदांत औषधींचे गुणधर्म ठरवितांना दुसऱ्या अशास्त्रीय पद्धतीचा उपयोग केला गेला व त्यामुळें चुकाही पुष्कळ झाल्या हें उघड आहे. ~~अंतिम या दोषामुळेंच~~

ध्यानबंधाच्या उतारे आयुर्वेदाच्या पानांच्या मागें पहा

*(मागें पहा) # See this

आरा → I वर सांगितलेल्या तिसऱ्या ~~अ~~ अवस्था व पांचव्या दोषामुळें आयुर्वेदाची चिकित्सा बहुतेक ॲलोपॅथिक चिकित्सेप्रमाणेंच अनिश्चित आणि अन्यरोगोत्पत्तिकारक झालेली आहे. ह्या आमच्या म्हणण्यास आयुर्वेदांतीलच प्रमाणें देता येतात. तीं अशीं:— चरक संहितेंत ज्वरहारक अनेक औषधयोग सांगून नंतर म्हटलें आहे:—

~~[illegible]~~ क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
अक्षीणबलमांसस्य शमयेत्तं विरेचनैः ॥ [illegible] ॥ अध्याय ३

अर्थः— ह्यावर सांगितलेल्या उपायांनीं ज्वराचें शमन न झालें तर, आणि रोग्याचें बल मांस क्षीण झालें नसेल तर, रोग्याचा

※ पुढें चालू

पांचवा दोष असा कीं, आयुर्वेदांत सांगितलेले औषधींचे गुणधर्म औषधिच्या क्रियेच्या वेळीं होतात किंवा त्यानंतर होणाऱ्या प्रतिक्रियेच्या वेळीं होतात हें स्पष्टपणें सांगितलेलें नाहीं; व त्याबद्दल निश्चित असें अनुमानही करतां येत नाहीं. क्रियेच्या वेळीं होतात असें म्हणावें तर त्या अनुमानास विरोधी अशा कांहीं गोष्टी आहेत. उदाहरणार्थ, च.सं. सू. स्था. अध्याय २५ श्लोक ३५ यांत ज्येष्ठमध ओकारी बसवितो असें सांगितलें आहे. हा त्याचा धर्म प्रतिक्रियेच्या वेळीं दिसून येतो हें उघड आहे. कारण, तेथीलच तिसाव्या श्लोकांत तो ओकारी उत्पन्न करतो असें सांगितलें आहे. बेल हा अर्शोघ्न आहे असें तेथीलच एकोणविसाव्या श्लोकांत सांगितलें आहे. बेल हा प्रतिक्रियेच्या वेळींच अर्शोघ्न आहे आणि क्रियेच्या वेळीं अर्शोकारक आहे याचा आम्हाला प्रत्यक्ष अनुभव आहे. रक्तमूळव्याधीवर एका बिमारास संबंध बेलफळ दिलें गेलें व त्याची पहिली क्रिया मूळव्याधींतून अतिशय रक्त वाहणें ही झाली. आयुर्वेदांत सांगितलेले गुणधर्म प्रतिक्रियेच्या वेळींच होते असें मानावें तर त्यालाही विरोधक अशा गोष्टी आहेत. कारण, च. सं. सू. स्था. अध्या. २५, श्लो. ३९ येथें हिरडा हा विरेचक आहे असें सांगितलें आहे. परंतु हिरडा हा क्रियेच्या वेळींच विरेचन करतो हा अनुभव प्रसिद्ध आहे. तेथीलच तेराव्या श्लोकांत आलें, ओवा, मिरीं ही क्षुधावर्धक आहेत असें म्हटलें आहे. परंतु हीं क्रियेच्या वेळींच क्षुधा वाढवितात हाही अनुभव प्रसिद्धच आहे. तेथीलच चाळिसाव्या श्लोकांत मूत्र कमी करणारीं औषधें सांगितलीं आहेत व बेचाळिसाव्या श्लोकांत मूत्र वाढविणारीं औषधें सांगितलीं आहेत. हे यांचे धर्म क्रियेच्या वेळीं दिसून येतात किंवा प्रतिक्रियेच्या वेळीं दिसून येतात हें अनुभवाशिवाय नुसत्या ग्रंथावरून समजूं शकत नाहीं. एकंदरीत, आयुर्वेदांतील औषधींचे गुणधर्म मिश्रित व अनिश्चित असल्यामुळें शास्त्रीय चिकित्सेंत त्यांचा उपयोग करतां येत नाहीं.

क्विनाईननें नहिं ताप न बसल्यास सोमल घ्यावा असें जें ॲलोपॅथींत सांगितलें आहे त्या प्रकारचें हें अशास्त्रीय आहे.* See the reverse तसेंच वाग्भटांतील पुढचें वचन पहा :— "दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः । तत्संकरात् भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥ ७० ॥

सू. स्था. अध्याय १२

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ॥ ७१ ॥

अर्थ:— कित्येक व्याधी ऐहिक अपराधापासून (ह्या जन्मींच्या आहारविहारादिकांच्या चुकीमुळें) होतात; कांहीं पूर्वजन्मींच्या पातकानें होतात व कांहीं दोन्हींच्या मिश्रणानें होतात. याप्रमाणें ~~व्याधीला~~ व्याधींचे तीन प्रकार आहेत. (७०)

दोषज व्याधि विरुद्ध गोष्टींच्या सेवनानें नाहींसा होतो; कर्मज व्याधि ~~[illegible]~~ कर्माचा नाश झाला म्हणजे नाहींसा होतो; आणि उभयप्रकारचा मिश्रव्याधि, त्या त्या कारणांचा क्षय झाल्यानें नाश पावतो.

या वचनाचा विचार करतांना हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, असाध्यत्वामुळें दुरुस्त न झालेल्या रोगांचें हें वर्गीकरण नसून मागें पुढें केव्हां तरी दुरुस्त झालेल्या रोगांचें हें ~~[illegible]~~ वर्गीकरण आहे. ह्या वर्गीकरणामध्यें दुरुस्त झालेले रोग औषधानें दुरुस्त न होतां कांहीं तरी कर्मसंज्ञक अज्ञात कारणानें दुरुस्त झाले अशी गणति व कबुली आहे. शास्त्रीय चिकित्सापद्धतीमध्यें साध्य रोग औषधानेंच निश्चितपणें दुरुस्त ~~[illegible]~~ होतोच असा निश्चय पाहिजे. तो निश्चय ह्या वचनांत दिसून येत नसल्यामुळें आयुर्वेदचिकित्सापद्धतींत दोष आहे आणि ~~तो~~ तो दोष स्पष्टपणें दिसून ~~के~~ ने पडण्याला कर्मसिद्धांत हें एक साधन आहे. सूक्ष्मदर्शी मनुष्य तर हें चिकित्सेंतील दोषामुळेंच होतें ~~शास्त्राचाच दोष आहे~~ असें म्हणेल. ते दोष कोणते हें मागें आम्ही दाखविलेंच आहे.

तिसरें एक वचन पहा :— वातरोगि ~~[illegible]~~ स्व साध्योऽयं दैवयोगात्कु सिध्यति । ~~प्र~~ अनुमानेन कुर्वन्ति वैद्यकं न प्रतीतये ॥ ८ ॥ योगरत्नाकर वातव्याधिचि

*: अशाच प्रकारचें पुढील वचनही आहे — अशांतौ सर्वथा मन्थे भुवो-
रुपरि दाहयेत् ॥४॥ उत्तरस्थान अध्याय ३८ (वाग्भट)

अर्थ: चांपै की कोणत्याही उपायांनी अधिमंथ बरा न झाल्यास भिंवयांच्या वर के
डाग द्यावा.

अर्थः-

अर्थ - वात रोग हा असाध्य आहे. तो दैव योगानेंच साध्य होतो. ह्याजवर अनुमानानेंच चिकित्सा करितात. प्रतिज्ञेने कोणीही वैद्य उपचार करूं शकत नाहीं.

चिकित्सा शास्त्रांत ~~पण~~ अशा प्रकारचा अनिश्चितपणा असणे इष्ट नाहीं; हें उघड आहे.

आयुर्वेदांत वर सांगितलेले दोष, आयुर्वेदांतील सामान्यत दुर्बोध वचनें कारच मोघम व अस्पष्टार्थक असल्यामुळें, कारच वृद्धिंग झाले आहेत. वाग्भट सू. स्था. अध्याय १३ ह्यांतील आमरोगाचे चिकित्सेसंबंधी असलेल्या वचनांचा अर्थ विपरीत चिकित्सा न करता रोगावर हमेशा विपरीतार्थकारीच चिकित्सा करावी असाच सूक्ष्मदर्शी मनुष्यास दिसतो. पण आज कालच्या वैद्या तो तसा दिसत नाहीं.

"अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्र रुजिज्वरे । न पिबेदौषधं तादृ
भूय एवामभावहेत् ॥१८॥ वाग्भट- चि. स्था. अध्याय १

अर्थः- जसें आमयुक्त अजीर्णांत पोटांत तीव्र वेदना होत असल्या तरी शूलघ्न औषध देऊं नये त्याप्रमाणें आमयुक्त तापांत ज्वरघ्न औषध देऊं नये. कारण तें मागाहून आमाला वाढवितें.

ज्यारा → A

ह्या वचनाचा अर्थ आमज्वरावर कोणतीच चिकित्सा करूं नये असाच ~~अर्थ~~ आजकालचे बहुतेक सर्व वैद्य करतात. टीकाकार मात्र आमज्वरावर ग्रन्थोक्त स्वेदनादि क्रिया करावी म्हणतात परंतु ग्रंथोक्त क्रियांचे रहस्य व्याधीविपरीतार्थकारी अशी कोणतीही चिकित्सा होय हें टीकाकारांनीही स्पष्ट ~~[illegible]~~ सांगित ~~ले~~ ~~आहे~~ नाहीं. असेंच इतर रोगांबद्दलही झालें आहे.

~~विपरीतार्थकारी पद्धतीनें औषध देणें म्हणजे एकप्रकारचे विषच देणें होय. 'योगादपि विषं तीक्ष्णं उत्तमं भेषजं भवेत्' च. सं. सू. स्था. अध्याय १ला श्लोक १२७ ह्या वचनाप्रमाणें विषाचा उपयोग युक्तीनें केल्यास ते उत्तम~~

[illegible]

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ॥३०

तापयंति तनुं तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनम् ॥

[illegible]

~~औषध होतें. आणि ही युक्ति चक्रपाणिदत्ताच्या टीकेंत 'विषस्य तु तिलं दद्यात' म्हणजे विष तिळभर अथवा फार थोड्या प्रमाणांत द्यावें अशी सांगितली आहे. परंतु ती~~ ~~हल्ली~~ ~~अशा रीतीनें सांगितली आहे कीं, तिचा मागमूसही~~ ~~पुष्कळ~~ ~~वैद्यांना नाहीं.~~

(आक्षेप २) विपरीतार्थकारी पद्धतीनें — प्रथमतः रोगवृद्धि होते व नंतर प्रशमन होतें ही गोष्ट मनावर ठसण्याजोग्या रीतीनें कोठेंच सांगितलेली नसल्यामुळें वैद्य व बिमार दोघेही घाबरून जाऊन योग्य उपचार भलत्याच वेळीं सोडून देण्याची किंवा अधिकाधिक करण्याची पुष्कळ वेळेस भीति असते. 'मर्दनं गुणवर्धनं' ~~हें तत्व~~ ह्या तत्वाचा स्पष्टपणें निर्देश केलेला नाहीं व कधी मर्दनाच्या औषधानें गुण न आल्यास जास्त मर्दनाचें औषध दिलें पाहिजे हें ~~[illegible]~~ पुष्कळ वैद्यांच्या मनावर ठसलेलें नसल्यामुळें ही बराच घोटाळा होण्याचा संभव आहे. एकंदरीत, आयुर्वेदांतील सामान्य चिकित्सा ~~त्वाचा~~ तत्वाचा निर्णय जरी ~~[illegible]~~ ~~बहुतेक~~ बुद्धिक सत्य आहे तरी तो व त्याचे उपसिद्धान्त मनावर ठसतील इतक्या स्पष्टपणें सांगितलेले नाहींत हा ~~आयुर्वे~~ आयुर्वेदांत विचार करण्यासारखा दोष आहे.

शास्त्रात सांगितले नसल्यामुळे

(प्रश्न — ३) आतां ह्या एका ~~महत्वा~~ महत्वाच्या गोष्टीचा आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषींनीं थोडासा उपक्रम केला आहे, जी गोष्ट होमिओपॅथीसही माहीत नाहीं व जिच्यामुळें आयुर्वेदाचे व ॲलोपॅथीचें ऐक्य ~~[illegible]~~ होईल, तिचा विचार करूं. ही गोष्ट म्हणजे आयुर्वेदांतील त्रिदोष होत. ह्याबद्दल विद्वानांचे अनेक तर्कवितर्क चालू आहेत पण निश्चित असें अभिप्राय काहींच ठरलेलें नाहीं. आम्हीं तर्क सोडून देऊन आयुर्वेदांतील प्रत्यक्ष वचनावरूनच कार्य ठरतें तें दाखवूं. ह्याबद्दल पुढील वचनें पहा. वाग्भट सू. स्था. अध्याय १२

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः ~~[illegible]~~ कुपिता मलाः ॥३०॥
तापयंति तनुं [illegible]

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ॥३१॥
दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥३२॥
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥३३॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकारजातं त्रीन्दोषान्, ॥३४॥

विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥४५॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानांतराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ॥४६॥

अर्थः — शरीरांतील मळ कुपित होऊन असंख्य रूपांचे असंख्य व्याधी उत्पन्न करून शरीरास ताप देतात. त्या असंख्य रोगांपैकीं, प्रत्येकांचे हेतु, (कारण), लक्षण व औषध पृथक् पृथक् सांगणें शक्य नाहीं म्हणून त्यामध्यें जें समानत्व आहे ~~[illegible]~~ तें सांगून त्यांचे वर्णन केलें आहे. तीन दोष हेच सर्व रोगांचे एकच कारण होय. ज्याप्रमाणें एखादा पक्षी सर्वत्र आणि सर्व दिवसभर. आणि ~~सर्व दिवसभर~~ जरी फिरत आला तरी त्याची छाया जशी त्याला सोडून जात नाहीं किंवा एकंदर जगांतील पदार्थ सत्व, रज, तम ह्या तीन गुणांस सोडून राहत नाहीं त्याप्रमाणें शरीराच्या भिन्न भिन्न धातूंच्या वैषम्यापासून उत्पन्न होणारा रोगही तीन दोषांना सोडून असत नाहीं.

कार्ड नं. ५
पेज नं. ६१ ते
९८ पर्यंत-

रोगाचें नांव कळलें नाहीं तरी वैद्यानें लाजून जाऊन चिकित्सा करण्यास मागेंपुढें पाहूं नये. कारण सर्व रोगांना नांवें दिलेलीच आहेत असें नाहीं. एकच दोष कारणाच्या विशिष्टत्वामुळें आणि शरीराच्या भिन्न भिन्न स्थानांत असल्यामुळें अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न करूं शकतो. म्हणून रोग न समजला तरी दोष कोणता हें समजल्यानें चिकित्सा करतां येते.

ज्यार्ता- प्र ह्या वरून हें स्पष्ट दिसतें कीं, असंख्य रोगांचें ग्रहण

करण्यास बुद्धीस सोपें जावें म्हणून त्यांचे वर्गीकरण करून आयुर्वेदानें तीन ~~भाग~~ वर्ग पाडले. प्रत्येक वर्गातील सर्व रोगांत सामान्यैकरून असलेलीं जीं रोगाचिन्हें तींच दोषाचिन्हें होत असें ठरविलें. एकच दोष शरीराच्या निरनिराळ्या स्थानांत असल्यानें सामान्य दोषाचिन्हें करून, शिवाय त्या त्या स्थानाला विशिष्ट अशीं चिन्हें उत्पन्न करतो. उदाहरणार्थः- कफ किंवा श्लेष्मा म्हणजेच पांढरा, दाट, बुळबुळीत, मऊ असा स्राव. हा आंतड्यांत झाल्यास आमातिसार उत्पन्न करतो. सांध्यांत झाल्यास संधिवात (आमवात) उत्पन्न करतो. आणि ~~[illegible]~~ फुफ्फुसांत किंवा गळ्यांत झाल्यास खोकला उत्पन्न करतो. ह्या भिन्न भिन्न रोगांतील स्थानविशिष्ट चिन्हें म्हणजे पुष्कळदां परसाकडे जाणें, सांधे ~~सुजणें व~~ हालविता न येणें, व खोकणें हीं वादून टाकल्यास पांढरा व घट्ट स्राव होणें हें सामान्य लक्षण कायम राहतें व हेंच दोषचिन्ह होय. व हें सामान्य चिन्ह शरीरांतील कोणत्याही स्थळी झाल्यास तें एकाच औषधानें नाहींसें झालें पाहिजे आणि अर्थात् याच औषधानें त्या सामान्य चिन्हा ~~बरोबरच~~ पासून स्थलविशिष्ट त्यामुळे झालेलीं चिन्हेंही नाहींशीं झालीं पाहिजेत. हीच आयुर्वेदाची दोष कल्पना ~~आहे~~ होय. ~~आ~~ ~~हीच आयुर्वेदप्रवर्तक पूजनीय महर्षींची~~ ही कल्पना शोधून काढल्याबद्दल आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषींबद्दल आपणांस (त्यांच्या वंशजास) अत्यंत आदर वाटला पाहिजे. इतर चिकित्साशास्त्रांत ही कल्पना मान्य झाली नसली तरी ती अगदीं बरोबर आहे हें उघड आहे.

असें आहे तरी आयुर्वेदांतील दोषांची मानलेली तीन ही संख्या ~~बरो~~ आणि त्यांत प्रत्येक दोषाची लक्षणें बरोबर आहेत कीं काय

ह्यांचा विचार करणें जरुर आहे. ~~हा करितां~~ त्यापूर्वीं ~~दोष~~ संख्या न
~~दोषाचीं चिन्हें ठरविण्याच्या रीतीचा~~ विचार करं. माहीत असलेल्या
~~सर्व रोगांचे व त्यांच्या प्रकारांचें निरीक्षण करून त्यांच्या~~
~~विशिष्ट त्यामुळें होणाऱ्या चिन्हांचा त्याग करून जीं सामान्य चि~~
~~सांपडतील तीं सर्व शोधून काढावी. त्यांपैकीं कोणतेंतरी एकादें सामान्य चि~~
~~घेऊन तें घेतल्यास तें कोणत्यातरी एका दोषाच्या अनेक~~
~~सामान्य चिन्हांपैकीं एक असलें पाहिजे हें उघड आहे. उदाह~~
~~कोठेंही रक्तसंचय जास्त होऊन तेथें उष्णता, लाली व दुःख होणें~~
~~व सर्वांगांत थोडाबहुत ज्वर एकसारखा असणें हें सामान्य~~
~~चिन्ह पुष्कळ रोगामध्यें असतें आणि आयुर्वेदांत या चिन्हा~~
~~पित्तचिन्हामध्यें अन्तर्भाव केला आहे (वाग्भट सू. स्था. अध्याय १२)~~
~~व त्यास दवथु किंवा दाह असें म्हणतात. हें कोण्यातरी एका दोषाच्या~~
~~अनेक सामान्य चिन्हांपैकीं एक चिन्ह असलें पाहिजे हें बचनाग~~
~~किंवा फेरम फॉस्फेट मान किंवा पित्तपापडा किंवा [illegible] यांना~~
~~बसतें असें समजा. हा असा पदार्थ जर अनेक पदार्थांच्या मिश्रणा~~
~~सारखा नसेल तर त्यानें निरोगी मनुष्याच्या ठिकाणीं जीं चिन्~~
~~हें होतील तीं सर्व त्याच दोषाचीं~~. हा विचार करण्या
ची रीती अशी:– आयुर्वेदोक्त प्रत्येक दोषाचीं सर्वच
चिह्नें एकाच औषधानें किंवा उपचारानें शमलीं किंवा वाढलीं
तर आयुर्वेदाचा ~~चिह्न~~ त्रिदोषरूपी ~~चि~~ रोगचिह्नविभाग
बरोबर ठरेल. परंतु एखाद्या औषधानें ~~व~~ अथवा उपचारानें
~~आ~~ ~~व~~ दोषाचीं आयुर्वेदोक्त ~~[illegible]~~ चिह्नें कांहीं शमतात किंवा
वाढतात परंतु इतर शमत नाहींत किंवा वाढत नाहीत.
~~अथवा वाढतात किंवा शमतात~~ असें झाल्यास आयुर्वेदाचा
चिह्नविभाग चूक ठरेल. ह्या रीतीचा उपयोग करण्या
पूर्वीं आयुर्वेदोक्त त्रिदोषचिह्नें सांगितलीं पाहिजेत.
तीं ~~आ~~ हीं आहेत.–

स्रंसव्यासव्यधस्वापआदरुक्तोदभेदनम् ॥४९॥ २
संगांगभंगसंकोचवर्तहर्षणतर्पणम् ।
कंपपारुष्यसौषिर्यशोषस्पंदनवेष्टनम् ॥५०॥
स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ।
कर्माणि वायोः पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ॥५१॥
स्वेदः क्लेदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्छनं ~~मदः~~ मदः ।
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥५२॥
श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकंडूशीतलगौरवम् ।
बंधोपलेपस्तैमित्यशोफापक्त्यतिनिद्रताः ॥५३॥
वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ।

वाग्भट अध्याय १२

~~[illegible], यदुक्त~~

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥५॥
कार्श्यकार्ष्ण्योष्णकामित्वकंपानाहशकृद्ग्रहान् ।
बलनिद्रेंद्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥६॥
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्पनिद्रताः ।
पित्तम्, श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥७॥
श्वैत्यशैत्यश्लथांगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।
~~रसोऽपि [illegible] स्मृतं~~

अर्थः— अवयवस्थानापासून निखळणें, आचके, टोचल्यासारखी पीडा, स्पर्शन समजणें, विकलता (गळल्याप्रमाणें वाटणें), दुखणें, तोडून घेतल्यासारखी पीडा, भेद केल्यासारखी पीडा, गतीला प्रतिबंध, अंग उकलल्याप्रमाणें पीडा, आकुंचन, वाटोळे फिरल्यासारखी पीडा होणें, रोमांच, तृषा, कंप, रुक्षता, पोकळ होणें, सुकणें, स्फुरण होणें, वाकणें, ताठणें, ~~किंवा [illegible]~~ आणि तुरट रुची, काळसर, लाल अथवा आरक्त, पिवळा ~~वर्ण~~ हीं वायूचीं कर्में आहेत.

दाह, लाली, उष्णता, पाक (~~पिकणें~~) स्वेद, ओलसरपणा, स्राव, कुजणें, अंग गळून जाणें, मूर्च्छा, मद, हीं आणि ~~[illegible]~~ कडू व आंबट चवी ॥ आणि पांढरा व अरुण वर्णाशिवाय इतर कोणताही वर्ण हीं पित्ताचीं कर्में आहेत.

स्निग्धता, कठिणपणा, खाज, शीतता, जडपणा, ~~[illegible]~~ अवरोध ~~अवरोध~~

पून र्ये ~~[illegible]~~ ||

चिकट, आळस, सूज, ~~[illegible]~~, ~~अरुचि~~, अतिनिद्रा हीं आणि मधुर व खारट रुचि, पांढरा वर्ण, आणि रोगाचा चेंगटपणा हीं कफाचीं कर्में होत.

आणि II वायु वाढला असतां तो कृशता, काळसरपणा, उष्ण पदार्थावर इच्छा, कंप, पोटफुगी, मलावष्टंभ, शक्तिक्षय, निद्रानाश, अवयव गळल्याप्रमाणें होणें, बडबड, भ्रम व उद्विग्नता हे विकार उत्पन्न करतो. पित्त वाढलें असतां मल, मूत्र, डोळे, त्वचा, यांस पिवळसरपणा येतो, भूक तहान वाटते, दाह होतो व झोंप कमी होते.

बसत नाहीं

आणि कफ वाढल्यानें अग्निमांद्य, लाळ गळणें, आळस, जडत्व, अंगाचा पांढरेपणा, व शिथिलता, थंडी, दमा, खोकला व अतिनिद्रा हे विकार होतात. ह्याशिवाय चरकसंहिता सूत्रस्थान अध्याय २० वा येथेही दोषचिन्हें दिलीं आहेत तींही पाहावीं.

ह्या चिन्हांमध्यें लाली, दाह, उष्णता हीं पित्ताचीं चिन्हें सांगितलीं आहेत. हीं चिन्हें लोह, वत्सनाग किंवा फेरम फॉस्फेट (Ferrum phosphate) ह्यानें बसतात. आयुर्वेदाप्रमाणें ही लोह हें पित्तनाशक आहे परंतु त्यानें तिक्तास्यता हें जें पित्तचिन्ह आहे तें बसत नाही. ~~द्रेध हें पित्त शामक आहे व विशेषतः आम्लपित्त शामक आहे. (च. सं. सू. स्था. अध्याय २७ श्लोक २२२.) परंतु त्यानें उघाळ कडू हिरवा उलट्या होणें व त्याचें तोंड कडू लागतें त्याचा सेग वाढतो.~~

~~स्वेद~~ अतिशय घाम येत असूनही ताप असणें व तो कमी न होणें हें चिन्ह पित्ताचें आहे तें ~~[illegible]~~ लोहानें शमन पावतें परंतु त्यानेंच ~~तोंडाचा कडूपणा किंवा~~ व्रणांत पू होणें सुरू राहणें, जिभेवर हिरवट थर असून तोंड कडू असणें हीं चिन्हें बसत नाहीत. जिभेवर पिवळा थर असून सायंकाळीं ताप जास्त होणें हें चिन्ह पित्ताचें आहे तरी लोहानें ~~किंवा [illegible]~~ बसत नाहीं. हे आम्ही वर दिलेले अनुभव घेऊन पाहून कोणालाही आपली खात्री करून घेता येईल कीं, आयुर्वेदांत पित्तदोषांत सांगितलेलीं चिन्हें एकाच दोषाचीं नसून तीं अनेक दोषांचीं आहेत. अर्थात् पित्तदोषाचेही पोटविभाग करून चिकित्सा जास्त निश्चित करणें जरूर आहे. ~~आयुर्वेदाच्या आजच्या~~ स्थित

धारा ४ कफाच्या चिन्हांमध्यें तोंडास पाणी सुटणें (प्रसेक) हें एक चिन्ह आहे. हें चिन्ह मिठानें बसलें पाहिजे; व बसतें व निरोगी मनुष्यांत मिठानेंच उत्पन्नही होतें. परंतु मिठानें तोंडाचा गोडपणा हें जें कफाचें चिन्ह आहे तें बसत नाहीं; व ज्या खोकल्यांत पांढरा व घट्ट स्राव होतो तो खोकला किंवा जिभेवर अतिशय जाड पांढरा थर असणें हें चिन्ह किंवा ज्या हगवणींत पांढरी ~~च्चे~~ व घट्ट आव पडते ती हगवण हीं चिन्हें बसत नाहींत ~~किंवा त्याच्याप्रमाणें कफीय झालेल्या ग्रंथि शमन पावत नाहींत~~

it ~~कफाचें [illegible] अशा पदार्थांनीं शमन होतें असें~~ ~~[illegible] केव्हां केव्हां होतें;~~ ~~आयुर्वेद म्हणतो [illegible] हा प्रसेक व हा लक्षणांची होणें वृध्दीच होते. स्राव होत नाहीं~~ ह्यावरून, आयुर्वेदांतील कफ-चिन्हांचाही पोटविभाग करणें जरूर ठरतें.

(धारा) वात चिन्हांचेंही असेंच आहे. वाताचिन्हांमध्यें स्तंभ हें एक चिन्ह आहे. ~~दु~~ दांतखिळी बसणें हा एक~~च~~ स्तंभच आहे. अशा तऱ्हेचे रोग ~~धोत्ऱ्याने धनुर्वाते~~ म्याग्नेशिया फास्फेटनें बसतात. परंतु त्यानेंच वाताचीं जीं दुसरीं चिन्हें; इंद्रियें सोकून जाणें किंवा पक्षघात, किंवा तहान, हीं बसत नाहींत. आणि म्हणूनच आम्हीं मागें दिलेल्या योगरत्नाकरांतील वचनांत म्हटल्याप्रमाणें वात चिकित्सा नेहमीं ~~श्री~~ श्चि अनिश्चित असते. ह्यावरून दिसेल कीं, वाताचेंही पोटविभाग करणें जरूर आहे.

वाकालेपणा

(धार) एकंदरीत, आयुर्वेदाची दोषविभागाची कल्पना जरी बरोबर असली तरी त्यांत मानलेली दोषांची संख्या बरोबर नाहीं. प्रत्येक दोषाचे कांहीं कांहीं उपदोष काढिले पाहिजेत; व त्या प्रत्येक उपदोषाचीं औषधें निश्चित केलीं पाहिजेत. असे न केले तर आयुर्वेदाचीकि त्साही अँलोपॅथीप्रमाणें अन्य रोगोत्पादक व अनिश्चित अशीच राहील. ती अशी असल्याचा अनुभव अँलोपॅथीच्या ग्रंथाप्रमाणें

~~२~~ २३

८८

आयुर्वेदाच्या ग्रन्थांत जरी स्पष्टपणें सांगितलें नाहीं तरी तो
तौ रोग्यांच्या नेहमीं अनुभवास येतो. खोकल्याकरिता घेतलेल्या
औषधानें दाह होणें, दाहाकरितां घेतलेल्या औषधानें ~~बद्धी~~ मल
मलबद्धता होणें, खरुजेकरितां किंवा उपदंशाकरितां घेतलेल्या औषधानें
अतिशय दाह होऊन त्याकरितां अतिशय तूप खावें लागणें
- अशा तऱ्हेचे अनुभव रोग्याला हमेशा येत ~~आहेत~~ असतात. तथापि
अजाणपणें याबद्दल शास्त्राला किंवा वैद्याला दोष न देता
ते आपल्याच्या पूर्व कर्माला दोष देत आहेत. अशा शोचनीय
स्थितींतून ऊर्जितावस्था प्राप्त करून घ्यावयाची असल्यास ~~…~~
आयुर्वेदप्रवर्तक ऋषि कधींच चुकत नव्हते ही अवास्तव
कल्पना सोडून द्यावी व वैद्य आणि रोगी ह्या दोघांनीं
प्रत्यक्ष अनुभवावरून काय सिद्ध होतें इकडे लक्ष द्यावें.
ह्याबद्दल ऋषी त्यांना कधींच दोष देणार नाहींत. कारण,
खुद्द चरकांतच (चि. स्था. अध्याय ८ वा श्लो. ३२) वैद्यशास्त्रांत प्रत्यक्ष हें
प्रमाण सांगितलें आहे व त्याचा उपयोग करणें कधींच दोषास्पद होणार नाहीं. ह्याप्रमाणें स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करून पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं, आयुर्वेदांत सुधारणा करण्यास
पुष्कळच जागा आहे. प्रथमतः चिकित्सेचें सामान्य तत्व (आ…)
असष्ट वचनांत सांगितलेलें आहे. त्या ऐवजीं स्पष्टार्थक वचनें
घातलीं पाहिजेत व दोषविभागांचा पुनः विचार करून ~~दो~~ (ह्याचा विचार वातादिप्रकरणांत दिला)
दोषांची औषधें ठरविलीं पाहिजेत; ~~हें आम्ही मा~~ ह्याबद्दल आमची
स्वतःची पूर्ण विचारांती व अनुभवांती खात्री झाली आहे म्हणून ~~आम्ही~~
आम्ही इतक्या कळकळीनें लिहीत आहोंत. तथापि हें आमचें अरण्य
रुदनच होणार आणि सौतीनें लोकांच्या धर्माचरणाबद्दल
जसें म्हटलें, तसेंच ~~आम्हांसही~~ 'ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च
कश्चिच्छृणोति मे । ~~स्वास्थ्य~~ समाची । कोऽसौ न कुर्यात्सा किं
~~न सेव्यते~~ ॥ असें ~~आम्हांला म्हणावें लागणार असें दिसतें~~
आमच्या लिहिण्याचा काहीं तरी उपयोग होईल, इति आशा धरून
हे आयुर्वेदपरीक्षण संपवितो.

ज्यास्त

~~९~~ होमिओपॅथी ~~चिकित्सा~~ निरीक्षण

आयुर्वेदांत सांगितलेलें साधान्याचिकित्सित व म्हणजेच विपरीतार्थकारी किंवा समचिकित्सा हिचा ज्या पध्दतींत पूर्ण विकास झाला आहे त्या महर्षी हॅनिमॅनने स्थापिलेल्या व वाढविलेल्या चिकित्सापध्दतीचें आतां निरीक्षण करूं. सत्यचिकित्सा तत्वावर बसविलेल्या ह्या पध्दतीचें परिक्षण करणें म्हणजे गुणवर्णनच होय. ~~हें उघड आहे.~~

अर्थात् होमिओपॅथी परीक्षणांत ~~करण्यात~~ होमिओपॅथिक गुणवर्णन येईल हें उघड आहे.

समचिकित्सेचें औषध म्हणजे एकप्रकारचें विषच आहे आणि विषस्य तु तिलं दद्यात् म्हणजे विष फार अल्प प्रमाणांत दिलें पाहिजे असें आयुर्वेदही म्हणतो. औषध फार अल्प प्रमाणांत देतां यावें म्हणून त्याचे फार लहान लहान भाग करतां आले पाहिजेत. ह्याकरितां हॅनिमॅनने शोधून काढलेली युक्ती अशी आहे कीं, मूळ औषधांत ठराविक प्रमाणानें दुसरें निरुपद्रवी पदार्थ जसें साखर वगैरे मिळवावें. आणि त्या मिश्रणाचें चांगलें मर्दन करावें. ह्याप्रमाणें मूळ एक तोळा औषधांत नऊ तोळे साखर मिळवून तें चांगलें दोन तास खललें म्हणजे पहिल्या मर्दनाचें औषध तयार होतें. पहिल्या मर्दनाच्या एक तोळा औषधांत नऊपट साखर मिळवून त्या प्रमाणेंच खललें असतां दुसऱ्या मर्दनाचें औषध तयार होतें. ह्याप्रमाणेंच दुसऱ्या मर्दनाच्या औषधापासून तिसऱ्या मर्दनाचें व तिसऱ्या मर्दनाच्या औषधापासून चौथ्या मर्दनाचें अशा रीतीनें एकंदरींत पाहिजे तितक्या मोठ्या मर्दनाचें औषध तयार करतां येतें. औषध जितक्या जास्त मर्दनाचें असेल तितकें त्यांत मूळ औषधी द्रव्य कमी असतें. परंतु त्या औषधाची रोगहारक शक्ती मात्र तितकीच जास्त वाढलेली असते. ह्याला प्रत्यक्ष अनुभव हेंच प्रमाण आहे. व [illegible] मनुष्याला औषधे देऊन

अनुभव

मोठ्या मर्दनांचा प्रयोग करून घेतलेला आहे व दुसऱ्या कोणासही घेतां येईल. आयुर्वेदिक वैद्य 'मर्दनं गुण वर्धनम्' असें नेहमीं म्हणतात. व त्या तत्वाचा औषधि तयार करतांना उपयोगही करतात. त्यांना हें तत्व सहज पटलें पाहिजे. ह्या रीतीनें मर्दनाची व्यवस्था केल्यानें औषध थोडेसेंच, चिमूटभर घ्यावें लागतें. शंभरावा मर्दनाचें चिमूटभर औषध घेतल्यानें जसें कार्य होतें, तसेंच कार्य करण्यास मूळ औषध कदाचित् दहा तोळे घ्यावें लागेल व त्यामुळें मूळ औषध घेणें गैरसोईचें, खर्चाचें आणि केव्हां केव्हां, औषध कडू, तिखट वगैरे असल्यास, दुःखजनकही असतें. अर्थात् मर्दनाच्या व्यवस्थेनें सुख, सोय आणि कमी खर्च या ~~ति~~तीन्ही गोष्टी ह्या पद्धतीमध्यें साधल्या आहेत. हा ह्या पद्धतीचा मोठाच गुण होय असें म्हटलें पाहिजे. हें मर्दनाचें तत्व ह्या होमिओपॅथीचा आवश्यक भाग नव्हे असें कोणी म्हणतात. परंतु शिपायाला शस्त्र किंवा अस्त्र जितकें आवश्यक असतें तितकीच आवश्यकता समचिकित्सा तत्वाला मर्दन तत्वाची आहे असें विचारी मनुष्यास तेव्हांच दिसून येईल. कारण, औषधाचें सामर्थ्य मर्दन तत्वाशिवाय सोईस्कर रीतीनें वाढवितां यावयाचें नाही हें उघड आहे. दुसरें असेंही आहे कीं, जितकें मर्दन मोठें असेल तितकी क्रियेच्या मानानें प्रतिक्रिया जास्त असते. ~~एकंदरीत~~ आणि चिकित्सेंत औषधाच्या क्रियेपेक्षां प्रतिक्रियेचाच जास्त उपयोग आहे. एकंदरीत, समचिकित्सा तत्व व मर्दनतत्व ह्या दोहोंवर होमिओपॅथी चिकित्सापद्धती स्थापलेली आहे.

समचिकित्सा तत्वाचा योग्य उपयोग करतां येण्यासाठीं, निरोगी मनुष्याला दिलेल्या औषधानें औषधीच्या क्रियेच्या वेळीं कोणतीं कोणतीं चिन्हें प्रकट होतात तीं सूक्ष्मपणें आणि पूर्णपणें पाहिलीं पाहिजेत. ह्या चिन्हांस 'औषधींचीं सिद्धचिन्हें' असें म्हणतात. निरोगी मनुष्याला औषधे देऊन

प्रत्यक्ष तुलना देण्या करितां ही गोष्ट सांगण्याजोगी आहे की, गिऑन गिंऑस (हंगेरी) येथील रुग्णालय १८२८-२३ पर्यंत अॅलोपॅथीच्या ताब्यांत होते आणि नंतर होमिओपॅथिक वैद्यांच्या ताब्यांत गेले. तुलना करतां असे दिसून येते की, अॅलोपॅथीच्या पांच वर्षांत ६२२ बिमारांपैकी, ८८ बिमार मरण पावले म्हणजे शेकडा १४ १/१० मरण पावले, आणि होमिओपॅथीच्या ५ वर्षांत १५५८ बिमारांपैकी ११३ म्हणजे शेकडा ७ ३/१० मरण पावले.

In 1852 Dr. Routh, of London, published "Fallacies of Homoeopathy." He collected statistics of different hospitals to the number of 32655 Homoeopathic cases, the same number of Allopathic cases.

"The general mortality under Homoeopathic treatment was 4 4/10 per cent.

The general mortality under Allopathic treatment was 10 5/10 per cent.

This he accounted for by the assertion that the Homoeopathic cases must have been mild ones."

Mean duration of pneumonia, Homoeopathic treatment – 11 2/3 days.

Mean duration of „ Allopathic 10 29 days

Mean duration of pneumonia expectant treatment 20 days.

	होमिओपथी Homoeopathic deaths Per cent.	अॅलोपथी Allopathic deaths P. C.
सन्निपातज्वर Pneumonia	5.7	24.0
फुफ्फुसावरणदाह Pleuritis	3.0	18.0
उदरावरणदाह Peritonitis	4.0	13.0
आतिसार Dysentery	3.0	22.0
साधारण मृत्युसंख्या General mortality	4.4	10.5

अर्थ:— लंडनचे डॉ. राउथ यांनी होमिओपॅथीतील ~~भ्रामक~~ ह्या

८३

सॉवान्चें एक पुस्तक प्रसिध्द केलें. आहे. त्यांनी निरनिराळ्या रुग्णालयामधून होमिओपॅथीनें व अॅलोपथीनें ज्यांची चिकित्सा केल्या गेली अशा ३२८५५ बिमारांचे आंकडे जमविले. होमिओपॅथिक चिकित्सेमध्यें शेंकडा ४ $\frac{६}{२०}$ रोगी मरण पावले आणि अॅलोपॅथिक चिकित्सेमध्यें शेंकडा १० $\frac{५}{१०}$ रोगी मरण पावले.

☐ (ज्यास) यांचें कारण, होमिओपॅथिक चिकित्सेतील बिमाऱ्या हलक्या प्रकारच्या असल्या पाहिजेत, असें रॉउथ ~~म्हणाला~~ म्हणतात. (माग पहा) होमिओपॅथिक चिकित्सेमध्यें फुफ्फुसदाहाची (सान्निपातज्वर) बिमारी दुरुस्त होण्यास सरासरी ११ $\frac{२}{३}$ दिवस लागले, अॅलोपॅथिक चिकित्सेमध्यें २८ (सरासरी) दिवस लागले आणि कॉहींच चिकित्सा न करितां सरासरी २० दिवस लागले.

Report of Michigan state prison.

Letter from Dr J. B. Tuttle, Late physician to the State Prison at Jackson (Michigan)

In october 1859 the authorities of the Michigan State prison taking the lead of all Similer institutions in the United States first adopted the Homaeopathic treatment in the prison Hospital. Thinking it may be ~~interesting~~ interesting & useful to the proffession & the Public to know something of its success during the years in which I was in charge, I will give ~~you~~ a summary of the Comparative results which are to be found recorded in the Annual ~~annual~~ Prison Report. ~~Th~~ Taking then first the facts for 3 year under each medical system we have the following ~~followin~~:

result:

Years	Avarage No. of Convicts per Annum.	Total number of deaths	Total No. of days labour lost.	Total Cost of hospital stores.
Under Allopathic treatment in 1857, 1858 and 1859 - - -	435	39	23000	$ 1,678
Under Homoeopathic treatment in 1860, 1861 and 1862 …	545	20	10,000	$ 500

This improvement was obtained not-withstanding I had to contend during 1861-62 with epidemics of Small pox of which there were 32 cases of measles of which there were 30 cases, and of ~~A~~ Sporadic Cholera of which there were 44 Cases. Many of these ~~latter~~ were of a very severe type; but all were successfully treated and speedily Cured by infinitesimal doses and without resort to any kind of "heroic medication"

And here I may remark that the success of the Homoeopathic treatment was so great that many ~~many~~ of its opponents attempted to account for it in other than the right and legitimate way. They affirmed that the good health of the inmates of the prison was owing entirely to the abundant supply of pure artesian water, which had been introduced a short time previous to my appointment. But they failed to see that the water lost its efficacy soon after the Homoeopathic practice was abandoned & that it did not regain its virtues until that system was again adopted in 1872 ; all of which may be seen by ~~refering~~ & referring to the prison reports during the ten years

when Allopathy was 'in' and Homoeopathy was 'out'!

अर्थ:— डॉ. जे. बी. टट्ल, मिचिगॉन संस्थानांतील जॅक्सन येथील सरकारी दवाखान्याचे माजी वैद्य, ह्यांचे पत्रांतील उतारा:—

१९२८ च्या ऑक्टोबर मध्ये मिचिगॉनच्या सरकारी कैदखान्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्याच प्रकारच्या इतर संस्थांच्या पुढे जाऊन पहिल्यानदाच त्या दवाखान्यांतील रुग्णालयांत होमिओपॅथिक चिकित्सा सुरू केली. त्या सालांत ते रुग्णालय माझ्या ताब्यांत होते. त्या साली मला किती यश आले हे जाणणे one ~~[illegible]~~ साधारण जनतेला आणि वैद्यकीचा धंदा करणाराला उपयोगी आणि चित्तवेधक होईल असे समजून, ~~[illegible]~~ कैदखान्याच्या वार्षिक अहवालांत दिलेल्या असलेल्या तुलनात्मक आकड्यांचा गोषवारा मी देतो. तो असा:—

[illegible]

वर्षे	दरवर्षीची कैद्यांची सरासरी	एकंदर मृत्यु-संख्या	जितक्या दिवसांच्या कामाचे नुकसान झाले ते दिवस	दवाखान्याच्या सामानाचा खर्च
(१) इ.स. १९५७-५८ व ५९ जेव्हा आलोपथिक चिकित्सा चालू होती ते	४३५	३८	२३०००	१६७८
(२) इ.स. १९६०, ६१ व ६२ जेव्हा होमिओपथिक चिकित्सा चालू होती ते	५४५	२०	१००००	५००

~~ही सुधारणा~~ १९६१, ६२ सालांत मातांची साथ— १ हिने ३२ बिमार झाले नि गोवराची साथ — हिने ३० बिमार झाले पटकीची दुरवळ साथ — ~~[illegible]~~ हिने ४४ बिमार आले – असून ही ही सुधारणा झाली. पटकीच्या ~~[illegible]~~ कितीक दुखण्या बिमाऱ्या भयंकर स्वरूपाच्या होत्या तथापि सर्वांची चिकित्सा होमिओपथीच्या लहान मात्रांनी आणि कोणत्याही प्रकारच्या निर्वाणीच्या इलाजां शिवाय फार जलद यशस्वी ~~[illegible]~~ झाली. आणि येथे एक गोष्ट सांगून ठेवतो की, ~~ली पाहिजे की~~ होमिओपथिक चिकित्सेला इतके ~~[illegible]~~ मोठे यश आले की, तिच्या शत्रूंनी तिच्या

यशाची उपपत्ती अयोग्य प्रकारें लावण्याचा प्रयत्न केला. के त्यांचें म्हणणें असे की, माझी नेमणूक होण्यापूर्वी थोडेंच दिवस अगोदर कारंजाच्या विहिरीच्या शुद्ध पाण्याचा पुरवठा केला गेल्यामुळेंच कैदखान्यांतील आरोग्य वाढलें; परंतु त्यांना हें दिसलें नाहीं की, होमिओपाथिक चिकित्सा सोडून दिल्यानंतर लवकरच पाण्याचा हा धर्महि त्याला सोडून गेला. आणि इ. स. १८५२ मध्यें होमिओपैथीक चिकित्सा पुनः स्वीकारण्यांत येईपर्यंत तो पाण्याचा धर्म त्यांत आला नाहीं. हें सर्व होमिओपैथीला बाहेर काढून ॲलोपैथीला आंत घेतलें त्या दहा वर्षांच्या कैदखान्याचा अहवाल पाहिल्यास दिसून येईल.

Statistical table Compiled by Dr. Peters.

Comparison of collective reports in Homoeopathic hospitals with that of the New York Hospital (Allopathic) from 1847 to 1852 (years)

Diseases	Homoeopathic hospitals			Allopathic Hospitals		
	cases	Deaths	Per cent	Cases	deaths	Percent
Erysipelas	349	3	·86	325	75	23·07
Diarrhoea	310	3	·96	316	68	21·52
Fevers (Except Typhus)	3273	41	1·25	1994	107	5·36
Pleurisy	371	5	1·34	51	8	15·08
Smallpox, Varioloid	211	6	2·84	Improper objects		
Scarlet fever	102	3	2·94	"	"	"
Inflm. of bowels	211	13	6·16	46	19	40·30
Fevers	5399	334	6·18	4367	487	11·15
Inflm. of lungs	710	45	6·34	309	91	29·44
Dysentery	98	7	7·14	447	120	26·84
Typhus	2126	293	13·78	2373	380	16·01

Organic heart-diseases	109	17	15.60	56	29	51.87
apoplexy - - - - -	21	6	28.57	35	17	48.57
Consumption (Tuberculer)	502	194	38.64	247	120	48.58
Total	23553	1150	4.88	17,282	1,924	11.30

Cholera

In no other disease than in this terrible scourge is Homoeopathy found to be more successful. Even the statistics compiled by the members of the Allopathic school show that there is a less percentage of mortality under Homoeopathic treatment. Dr. Wilde an Allopathic surgeon & the talented editor of the Dublin Quarterly journal of medicine in his book on Austria, its literary, scientific & medical institutions, has these words: "Upon comparing the report made of the treatment of Cholera in the Homoeopathic hospital at Vienna with that of the other hospital at the same time, it appeared that while two-thirds of those treated Homoeopathically were cured, two-thirds of those treated by the other hospitals died. This extraordinary result led Count Kolowrat, Minister of the Interior, to repeal the law relative to the practice of Homoeopathy."

~~कालरा~~ पटकी

अर्थः— ह्या भयंकर सांथीमध्यें होमिओपॅथीला जितकें यश मिळालेलें दिसून येतें तितकें दुसऱ्या कोणत्याच रोगांत दिसून येत नाहीं. ॲलोपॅथि पंथांतील मनुष्यांनीं रचलेले आंकडेही असेंच दाखवितात कीं, ~~सौम्य~~ ह्या रोगाच्या होमिओपॅथिक चिकित्सेंत मृत्युसंख्या कमी असते.

डॉ. विल्डे ह्या नांवाचे एक ॲलोपथिक इंग्लिश वैद्य आणि औषधी शास्त्राच्या डब्लिन येथील मासिकाचे, बुद्धिमान संपादक ह्यांनी ऑस्ट्रिया येथील, वाङ्मय, शास्त्रीय आणि वैद्यकीय संस्था ह्या नांवाचे पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत ते म्हणतात. “ ~~व्हिएन्ना~~ व्हिएन्ना येथील होमिओपॅथिक व इतर रुग्णालयांतील एकाच काळच्या चिकित्सेच्या पत्रकीच्या अहवालांची तुलना केली असतां असें दिसून येतें कीं, होमिओपॅथीनें $\frac{2}{3}$ बिमार सुधारले व इतर रुग्णालयांतील $\frac{2}{3}$ बिमार मेले. हा ~~बिबी~~ असामान्य परिणाम पाहून अंतर्व्यवस्थेचे प्रधान काऊंट कोलोरॅट ह्यांनी होमिओपॅथी-संबंधी जो (बंदीचा) कायदा होता तो रद्द केला.”

ह्या वरील आंकड्यांवरून ॲलोपॅथी पेक्षां होमिओपॅथीनें बिमार फार लवकर दुरुस्त होतात, सुमारें अर्ध्या वेळांत दुरुस्त होतात, आणि फारच ~~थोड्या~~ कमी खर्चांत दुरुस्त होतात; ~~आणि~~ ॲलोपॅथिक चिकित्सेंत जितके बिमार मरतात त्याच्या मानानें होमिओपॅथिक चिकित्सेंत सुमारें निम्मे बिमार मरतात असे स्पष्ट दिसून येते. ह्या वरून, ~~होमिओप~~ ॲलोपॅथीपेक्षां होमिओपॅथी श्रेष्ठ ठरते आणि ॲलोपॅथी बिलकूल औषध न देण्यापेक्षांही वाईट ठरते. (ह्या संबंधानें राकयचे न्युमोनियासंबंधीचे आकडे पहावे)

(ज्यास्त)-☐ आतां हे आकडे होमिओपॅथीच्या पुरस्कर्त्यांच्या ग्रंथांतून घेतले आहेत. म्हणून त्याबद्दल कोणास संशय येत असेल तर त्यानें, होमिओपॅथीच्या शत्रूनें लिहिलेला पुढील उतारा पहावा म्हणजे वरील आकड्यांच्या सत्यतेबद्दल ~~कोणी~~ खात्री होईल.

“More than this he (Hahnemann) and his followers showed results in the treatment of disease which compared very favourably with the results of orthodox practice. But they entirely missed the right conclusion from their experience

~~[illegible]~~ i.e

Let us take for example the statistics of the treatment of the inflammation of the lung.- - - - - - - - - - - by Dr. Fleischmann of Vienna. Dr. Henderson quotes these and other Homoeopathic statistics with great satisfaction and undoubtedly and properly they produced a great effect, showing a mortality of ~~only~~ one in twenty-one ~~[illegible]~~ cases only, which was a much higher percentage of success than under ordinary ~~treatment~~ treatment. But these statistics have since ~~been~~ entirely eclipsed by the minute & historical record of cases treated in the Edinburgh Infirmary where the late Dr Hughes Bennet treated 105 cases of acute Pneumonia extending over 16 years without one death. Still we must admit that Fleischmann's ~~Fleischmann's~~ result ~~results~~ were greater ~~greatly~~ ~~better~~ than old ones". (Homoeopathy page 128 Encyclo~~[illegible]~~paedia Brittannica

अर्थ:— अधिक असे की, हॅनिमॅन व त्याचे अनुयायी ह्यांनी पुरातनपद्धतीच्या चिकित्सेपेक्षां ~~[illegible]~~ फारच जास्त सिद्धी करून दाखविली. ह्या अनुभवांवरून आकडे, त्यांचे अनुमान मात्र चूक आहे. उदा० व्हिएन्ना येथील डा. फ्लिशमन ह्यांनी फुफ्फुसदाहाचे चिकित्सेत दाखविले त्या यशःसिद्धीच्या आकड्यांचा विचार करा. डा. हेंडरसन ह्यांनी हे आकडे आणि होमिओपॅथिक चिकित्सेचे दुसरे आकडे ~~[illegible]~~ समाधानपूर्वक उद्धृत केले आहेत. आणि ह्या आकड्यांचा ~~[illegible]~~

प्रकार परिणाम झाला हे निःसंशय आणि योग्यच आहे.
कारण ह्या आकड्यांप्रमाणें होमिओपॅथिक चिकित्सेंत
२१ बिमारांपैकीं एकच बिमार मरण पावला. आणि
हें यशाचें प्रमाण सामान्य (ॲलोपॅथिच्या) चिकित्सेच्या यशाच्या प्रमाणापेक्षां जास्त
मोठें आहे. परंतु ~~हे~~ ह्या आकड्यांचें तेज डॉ. ह्युजेस
वगैरे ह्यांनीं एडिंबर्ग येथील रुग्णालयांत १८ वर्षांत
जे फुप्फुसदाहाचे १०५ बिमार एकही बिमार न
दगावतां दुरुस्त केले त्यांच्या स्तुदीत आणि ऐतिहासिक
अहवालानें ~~झांकून~~ लोपून जातें तथापि, हें आम्हाला कबूल
करणें भाग आहे कीं, जुन्या चिकित्सापद्धतींतील
आकड्यांपेक्षां फ्लिशमानचे आकडे जास्त उत्तम
होते.

~~ह्या उताऱ्यामुळें~~
~~आमचें~~ ~~वरील~~ :- हा उतारा वाचल्यानंतर आम्हीं
~~[illegible] आकड्यांच्या विश्वस[illegible]बद्दल शंका [illegible]~~
नाहीं. परंतु ह्या आकड्यांवरून काढलेल्या अनुमानांबद्दल
~~[illegible]~~ शंका उत्पन्न होईल म्हणून आतां त्या शंकेचाच विचार
करूं. ती शंका ~~वरील उताऱ्यांतच सूचविली आहे~~ अशी
कीं, हानेमानच्या पूर्वीं जी ॲलोपॅथिक चिकित्सा होती ~~चिकित्सा हो~~
तिच्यापेक्षां होमिओपथी श्रेष्ठ ठरली परंतु आतां त्या
नंतर ~~ही नव~~ ॲलोपॅथीमध्यें जी नवीन वाढ होत
गेली त्यामुळें नवीन झालेल्या ॲलोपॅथीपेक्षां ती श्रेष्ठ आहे
असें म्हणतां येत नाहीं. ह्या शंकेचें निरसन नवीन
व जुन्या ॲलोपॅथींत काय फरक आहे तो पाहिल्यास
होईल. जुन्या व नव्या ॲलोपॅथींत चिकित्सेच्या
फार्म पूर्ण
सामान्य तत्त्वांसंबंधानें कांहीं फरक दिसून येत नाहीं
कारण तें दोहोंतही ~~सांगितलेलें~~ नाहीं. जुन्या ॲलोपॅथी
नं. ८
१८
पेक्षां नवीन ॲलोपॅथींत कांहीं औषधें जास्त आहेत
परंतु ~~ते~~ कांहीं विचार जो पर्यंत औषधांच्या

उपयोग करण्याची रीतही बदलली नाही तोपर्यंत हा फरक विचार करण्याजोगा नाही. व्हॅक्सिन थिअरी म्हणून जी एक नवीन चिकित्सापद्धती ॲलोपॅथीमध्ये निघालेली आहे ती वास्तविक होमिओपॅथिक चिकित्साच होय असें आम्ही मागें दाखविलेंच आहे. अर्थात हाही फरक विचार करण्याजोगा नाही. *See the reverse* एकंदरीत, नवीन ॲलोपॅथीक पद्धतीमध्ये, ~~असें कांहींच नाहीं~~ कीं ज्यामुळें ती जुन्या ॲलोपॅथीक पद्धतीपेक्षां आणि होमिओपथीपेक्षां श्रेष्ठ ठरेल असें कांहींच नाही.

(मागील पानावरचे येथे जोडून घ्यावे

(१ प्यारा) आतां डॉ. बेनेटने फुफ्फुसदाहाचे १०५ रोगी एकही न दगावता दुरुस्त करून ~~होमिओ~~ जुन्या ॲलोपॅथीवर आणि होमिओपॅथीवरही मात केली असें वरील उताऱ्यांत म्हटलें आहे त्याचा विचार करूं: ह्याच डॉ. बेनेटनें ~~फुफ्फुस~~ आणि ह्याच दवाखान्यांत फुफ्फुसदाहाच्या जितक्या रोग्यांस औषध दिलें त्यांपैकीं शेकडा ३३ मरण पावले असें डॉ. ब्रॅडफोर्ड यांच्या Logic of figure या पुस्तकाच्या १५० व्या पानांत सांगितलें आहे. डॉ. बेनेटनें जे असाधारण यश मिळविलें असें म्हणतात ते जुन्या ॲलोपॅथीनें नव्हते असें मानलें तरी औषध किंवा तत्त्व उपयोगांत आणल्याशिवाय शक्य नाहीं; आणि असें असाधारण सिद्धिदायक तत्त्व किंवा औषध डॉ. बेनेटच्या किंवा त्यानंतर झालेल्या इतर चिकित्सकांच्या लक्षांत न राहणें हेंही शक्य नाही. अर्थात, डॉ. बेनेट ह्यांनी मिळविलेली सिद्धि वास्तविकच असती तर डॉ. व्हिटेकर ह्यांना "The treatment of ~~pneumonia~~ this common and serious disease still remains in a very unsatisfactory condition. ~~असें म्हणावे~~ ~~प्रसंग~~" हें (मागें दिलेलें) वाक्य लिहिण्याचा प्रसंग आला नसता. १८८८च्या medical annual

[illegible] जन्यामध्ये न नाहींत. सांगे

ह्यावरून दिसेल कीं, डॉ. बेनेटने फुफुसदाहाचे १०२ रोगी एकही ~~दुरुस्त~~न न दगावतां दुरुस्त केले. ह्या विधानांत कांहीं तरी भूल आहे. होमिओपॅथीचें श्रेष्ठत्व दुसऱ्याही एका गोष्टीवरून सिद्ध होते. ॲलोपॅथिक डॉक्टर होमिओपॅथिक पंथांत गेल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. परंतु होमिओपॅथिक डॉक्टर ॲलोपॅथिक पंथांत गेल्याचें एकही उदाहरण ~~ऐकिवांत~~ नाहीं. अशीं उदाहरणें 'Encyclopaedia Britannica', Vol 31 मध्यें दिलीं आहेत. इ.स.१८४४ मध्यें एडिंबर्ग युनिव्हर्सिटीतील प्रोफेसर डॉ. हेंडरसन ह्यांनीं होमिओपॅथीचा पंथ स्वीकारला. इ.स.१८१९ मध्यें ऑस्ट्रियांत होमिओपॅथिक चिकित्सा कोणी करूं नये असा कायदा केला गेला. तरीही त्यानंतर लवकरच आर्चड्युक जॉन ह्यांचा खासगी वैद्य हॅनिमॅनच्या पंथांत शिरला. रशियांतही ग्रँड ड्युक कॉन्स्टाईन ह्यांचा खा~~स~~जगी वैद्य डॉ. बिगेल ह्यानें होमिओपॅथिक पंथ स्वीकारला. खुद्द हिंदुस्थानांत कलकत्त्याचे ॲलोपॅथिक डॉक्टर महेन्द्रलाल सरकार ह्यांनीं ॲलोपॅथी सोडून होमिओपॅथीचा स्वीकार केला, आणि बंगालमध्यें होमिओपॅथीचा जो प्रसार आहे त्याचें बहुतेक सर्व श्रेय त्यांनाच आहे. हीं अशीं उदाहरणें जी घडून येतात तीं ॲलोपॅथीपेक्षां होमिओपॅथी श्रेष्ठ आहे म्हणूनच घडून येतात हें उघड आहे. आणि म्हणूनच ॲलोपॅथिक डॉक्टरांचे स्वतःची चिकित्सापद्धती निरुपयोगी असल्याबद्दलचे उद्गार सांपडतात; (हे उद्गार मागें दिलेच आहेत.) तसे उद्गार होमिओपॅथिक डॉक्टरांचे सांपडत नाहींत. ~~परं~~ उलट, आपल्या चिकित्सापद्धतीवरील विश्वास ज्यांत ओतप्रोत भरलेला आहे असेंच उद्गार होमिओपॅथिक ग्रन्थांत सर्वत्र सांपडतात. विस्तारभयास्तव येथें एकच येथें देतों. "Any little Homoeopathic dwarf can overcome the greatest ~~Homoeopathic~~ Allopathic giant ~~if~~ he will only keep to his Materia Medica and the directions of Hahnemann". (Burnett's essay page 159 curability of cataract by medicine)

(acy)

(यश)

if

ction

३८

१०३

अर्थः— ~~होमिओपथीक पंथातील एकाद्या दुकूक मनुष्यही ॲलोपथीक पंथातील महान पण्डितासही सहज जिंकु शकतो. फक्त त्याने औषधी गुणदर्शीला हॅनिमानने घालून दिलेल्या नियमाला चिकटून सहून राहावे.~~

होमिओपॅथिक पंथांतील ~~दुकूक कुणबरेही~~ सामान्य मनुष्यही जर तो आपल्या औषधी गुणदर्शास आणि हॅनिमानने घालून दिलेल्या नियमांस चिकटून राहील तर, ॲलोपॅथिक पंथांतील मोठ्यांत मोठ्या पंडितासही सहज जींत करील.

~~[illegible] [illegible] || दुसरा गुण रोग दुरुस्त होत असतांना दुसरा कोणताच रोग उत्पन्न [illegible] पहिला गुण असतो आहे [illegible] होत नाहीं. हे होमिओ~~

आणि होमिओपॅथीच्या ~~दुसरा~~ विशेषत्वा ~~[illegible]~~ गुणांविषयी लिहूं. ~~दुसरा गुण~~

शरीरांत कोणत्या ठिकाणीं कोणता रोग झाला आहे हें जरी न समजलें तरी औषधयोजना करण्यांत चूक होत नाहीं हा होमिओपथीचा ~~दुसरा एक~~ तिसरा मोठा गुण आहे. ॲलोपथीमध्यें शरीराच्या कोणत्या भागांत कोणता रोग आहे हें ठरविल्याशिवाय चिकित्सा करतां येत नाहीं. परंतु बिमारास कोणता रोग झाला आहे हेंच पुष्कळ वेळ ठरवतां येत नाहीं आणि व ~~औ~~ बिमाराचे ~~औषधी निश्चित पणे ठरवतां येत नाही~~ (यामुळे चिकित्सेमध्ये फार घोटाळा होतो. हा घोटाळा होमिओपॅथिक चिकित्सेंत नाहीं. उदाहरणार्थ ~~Gout~~ (

~~आमवत~~ वातरक्त (Gout) ① व आमवात (Rheumatism) ②

~~ह्यामध्यें~~ ह्यामधील विशेषांवरून रोग्याला दोहोंपैकीं कोणता रोग झाला आहे हें ठरविण्याचे ④ मार्ग सांगून नंतर

③ Osler म्हणतो "Many Cases go abegging for diagnosis." अर्थ—'पुष्कळ बिमार म्हाझा रोग ठरवा म्हाझा रोग ठरवा म्हणून डॉक्टरांच्या घरोघर फिरतात.' ह्याप्रमाणें रोगी आमवातानें बिमार आहे कीं वातरक्तानें बिमार आहे ह्याबद्दल संशय राहतो. पण हा संशय नाहींसा झाल्याशिवाय ॲलोपॅथिक चिकित्सा करतां येत नाहीं. कारण एकाचें औषध ⑥ Salicylate आहे तर दुसऱ्याचें ~~[illegible]~~ मुख्य औषध ⑤ Colchicum आहे. ह्यामुळें ॲलोपॅथींत घोटाळा होतो परंतु होमिओपॅथींत ⑦ हा घोटाळा नाहीं. ~~Dr~~ Jousett चे पुढील वचन पहा.

एक रोग
दुसरा
...ओपॅथियचा
फक्त तोच
आहे.
...न करीत नाही.
...असा आहे की,
कधीही
...ction)
...वारक
...ग्यी

गुणदर्शी होमिओ औषधे action ~~[illegible]~~ action प्रतिक्रिया [illegible] च्या नियमा प्रमाण समानवारेत् असे असते.

"It should always be remembered that positive therapeutics [pentics] does not depend on the nature of the disease, which is always unknown, but upon the totality of the symptoms. ~~symptoms~~ It ~~It~~ makes no difference in the selection of the drug whether the arthritis be gouty or rheumatic, the important points to consider are the symptoms of this particular arthritis and other symptoms which the patient presents at the same time."

(Jousset, 'Practical Medicine', Ed. 1901 ~~[illegible]~~ page 39 Treatment of Rheumatism)

अर्थः— हें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारी निश्चित ~~वास्तविक व निश्चित~~ चिकित्सा नेहमींच अज्ञात असणाऱ्या अशा ~~ही~~ रोगाच्या स्वरूपावर अवलंबून नाहीं. परंतु रोगचिन्हांच्या समुच्चयावर अवलंबून आहे. संधिरोग वातरक्तामुळें होवो किंवा आमवातामुळें होवो त्यानें औषधीची निवड करण्यांत कांहीं फरक पडत नाहीं; कारण औषधीची निवड करतांना बिमारांतील संधिरोगाचीं चिन्हें आणि त्याचवेळीं बिमारांत असलेलीं दुसरीं चिन्हें ह्यांच महत्वाच्या गोष्टींवर विचार करावा लागतो.

(प्यारा) ☐ आतां मलेरिया व टायफॉईड ह्यांचें दुसरें उदाहरण पश्चा. ऑसलर (Osler, Practice of Medicine page 95) म्हणतो.

The ~~पावसाळ्यांतील~~ autumnal type of malarial fever may present a striking similarity in its ~~early~~ early days to typhoid fever - - - - - - - - - - - - - - - - ... Every year we had one or two cases in which the diagnosis was in ~~doubt~~ doubt for a few days.

अर्थ :- पावसाळ्यांत येणारा शीतज्वर आणि मधुराज्वर ह्यांत आरंभीच्या दिवसांमध्यें फारच चमत्कारिक साम्य असतें. दरवर्षीं ज्यांत रोगनिदानाबद्दल आरंभीच्या कांहीं दिवसपर्यंत शंका राहते असे ~~से~~ एक दोन बिमार पाहण्यांत ~~[illegible]~~ आले.

ह्याप्रमाणें रोगी शीतज्वरानें बिमार आहे किंवा मधुराज्वरानें बिमार आहे ह्याबद्दल संशय असतो. परंतु ॲलोपथीमध्यें एखादा औषध Quinine ~~Quinine~~ आहे तर दुसऱ्याला होता होईल तो औषध देऊं नये किंवा शीतज्वर जलस्नान घ्यावें असें आहे.

With typhoid fever pneumonia is not infrequently confounded. ~~There are instances of pneumonia with the local signs well marked in which the patient rapidly sinks into what is known as the typhoid state, with dry tongue, rapid pulse & diarrhoea. Unless the case is seen from the outset it ~~will~~ may be very difficult to determine the true nature of the malady. On the other hand there are cases of typhoid fever which set in with symptoms of lobar pneumonia the so called pneumo-typhus.~~ It may be impossible to make a differential diagnosis in such a case unless the characteristic erruptions occurs or the Widal reaction be given. (Osler Lobar Pneumonia page 109)

Omitted

अर्थ:— फुफ्फुसदाहाचा आणि मधुराज्वराचा नेहमीं फार घोटाळा होतो (~~म्हणजे बिमार फुफ्फुसदाहानें बिमार आहे की मधुराज्वरानें~~
दयावें ~~बिमार आहे. ह्याविषयीं नेहमीं संशय राहतो~~) अशाप्रसंगीं मधुराज्वरांत येणारा ऊत आल्याशिवाय किंवा विडाल साहेबांच्या ~~क.~~ ने सांगितलेल्या कृतीनें दिसून येणारें चिन्ह प्रगट झाल्याशिवाय (हें चिन्ह कांहीं बिमारांत दिसूनच येत नाहीं किंवा कांहीं बिमारांत अति उशीरा दिसून येतें असें ह्या ग्रंथांतील १०९ व्या पानांत सांगितलें आहे.) रोगाचें निदान ठरविणें अशक्य आहे. ह्याप्रमाणें फुफ्फुसदाह व मधुराज्वर
ह्या ह्या दोन रोगामध्यें घोटाळा होतो. तथापि ॲलोपॅथीमध्यें दोहोंची चिकित्सा भिन्न भिन्न आहे. आज न्युमोनियावर न्युमोनिया व्हॅ-
किसन ~~क्सिन~~ हें औषध आहे. आणि मधुराज्वरावर शीतजलस्नान हें औषध आहे. असे इतरही अनेक घोटाळे ॲलोपॅथीमध्यें दाखवितां येतील. पण होमिओपॅथीमध्यें ते नाहींत. सांचे

कारण समजल्यानें ह्याबद्दल चांगली खात्री होईल. होमिओपॅथीमध्यें रोगाचिन्हावरूनच एकदम औषध ठरवितात. आणि ॲलोपॅथीमध्ये द्राविडी प्राणायामाप्रमाणें रोगाचिन्हावरून प्रथमतः रोग ठरवितात आणि नंतर रोगावरून औषध ठरवितात. चिन्हावरून रोग ठरविण्याला ~~स्थान~~ स्थान विशिष्ट चिन्हें पाहिजे असतात. परंतु औषध ठरविण्याला ~~स्थान~~ स्थान विशिष्ट चिन्हें पाहिजेतच असें नाहीं. केवळ सामान्यचिन्हांवरूनही औषध ठरवितां येतें.

उदाहरणार्थ:- एकसारखा ज्वर असून धमनी जलद व रुंद असली म्हणजे फेरमफॉस्फोर. किंवा ॲकोनाईट हें औषध ठरतें मग रोग कोणताही असो. परंतु न्युमोनिया (फुप्फुसदाह) हा रोग ठरविण्यास ह्या चिन्हा शिवाय श्वासोच्छ्वासाच्या वेगाची वृद्धि, खोकला, छातींतून ऐकूं येणारा विशिष्ट प्रकारचा ध्वनी हीं चिन्हें पाहिजेत. फुप्फुसावरणदाह ठरविण्यास खोकला, छातींत विशिष्ट प्रकारचें दुःख आणि त्या दुःखाच्या ठिकाणीं येणारा घर्षणध्वनी हीं चिन्हें पाहिजेत. हृदयावरणदाह ठरविण्यास श्वासावरोध ⑨ (Dyspnoea) धडधडी ⑩ (Palpitation), हृदयाच्या ठिकाणीं दुःख आणि विशिष्ट प्रकारचा ध्वनी हीं चिन्हें पाहिजेत. हीं विशिष्ट चिन्हें पाहण्याची व समजण्याची कुशलता वैद्यास असली पाहिजे (हीं भविष्य-

द्रा ज्ञानास जरूर असतात) ह्याबद्दल कोणास संशय नाहीं. पण तीं चिन्हें जर अव्यक्त असलीं आणि त्यामुळें रोग ठरवितां येत नसला तर चिकित्सा अडून जाऊं नये किंवा चुकूं नये हें इष्ट आहे. आणि म्हणूनच, होमिओपॅथीमध्यें रोगाचिन्हा-

वरूनच ~~वरूनच~~ एकदम औषध ठरवितां येतें (व यानें बिघाड कसलाही होत.) ~~हा मोठा गुण आहे~~

(मागे पहा)

गुण ४ था

स्वतंत्र पान

R

शरीरक्रियेचें काम पुष्कळदां औषधेंच करतात हाही एक होमिओपॅथीचा मोठा गुण आहे. ह्याबद्दलचे उतारे ॲलोपॅथिक ग्रंथांतून देणेंच शक्य नाहीं. ते होमिओपॅथिक ग्रंथांतून घ्यावे लागतील हें उघड आहे.

येथें एक आक्षेप घेण्यांत येईल कीं, ॲलोपाथीक वैद्यांना रोग ठरवितांना जशी अडचण येते तशीच अडचण होमिओपॉथीक वैद्यांना औषध ठरवितांना येणार नाहीं काय? खरें आहे. अशी अडचण होमिओपॅथिक वैद्यांनाही केव्हां केव्हां येते; पण ती फारच कमी प्रसंगीं येते. कारण, रोग स्थानविशिष्टचिह्नांवरून ठरतो व औषध सामान्य चिह्नांवरून ठरतें. ह्या सामान्य चिह्नांचा ॲलोपथींत विचार नसतो. आणि ह्या सामान्य चिह्नांनेच पुष्कळदां संशयनिवृत्ती होते. उदाहरणार्थ, वातरक्त किंवा आमवात असा संशय आहे असा प्रसंग घ्या आणि ह्याच प्रसंगीं लोहज्वालिक किंवा लवण असा औषधींचा ही संशय आहे अशी कल्पना करा. त्या प्रसंगीं जीभ जर पाण्यानें डबडबलेली व फेंसाळ असेल किंवा धमनी अनियमित किंवा विराम पावणारी किंवा कठीण ~~असेल तर त्या सामान्य चिह्नांवरून लवण हीच औषधी ठरेल~~ किंवा असावी त्यापेक्षां काहीं वेगाची असेल तर त्या चिह्नांवरून लवण ही औषधी ठरेल.① Jousset च्या मागे दिलेल्या वचनाचा तरी हाच अर्थ आहे असें त्याच्या ① "and ~~the~~ other symptoms which the patient presents at the same time" (आणि त्याच वेळीं बिमारांत असलेलीं दुसरीं चिह्नें) ह्या शब्दांवरून उघड आहे.

डॉ. जे. सी. बर्नेट यांनी 'The medicinal treatment of the diseases of the viens' म्हणजे 'शिरांच्या रोगांची अर्थात एक-व्याधी, शिरा मोठ्या होणे, अंतर्गती शिरा ग्रंथि वगैरे रोगांची औषधि-चिकित्सा' ह्या विषयावर ~~निबंध~~ एक लहान ग्रन्थ लिहिला आहे. त्याच्या शेवटी ते म्हणतात:—

"In the first part of this little treatise I gave my own experience, and thus offered some evidence of the Curability of Vein-affections by medicines; I am by no means alone on this ground: Hundreds of
ho of Homoeopathic physicians were on it before me." ~~and I trust therefore~~

अर्थ:— ह्या लहान पुस्तकाच्या पहिल्या भागामध्यें मी आपला
गुणन्याय अनुभव सांगितला आहे आणि शिरांचे रोग औषधानें बसवितां येतात हें दाखविण्याकरितां कांहीं पुरावा दिला आहे. शिरांचे रोग औषधानें बसतात असें म्हणणारा मी एकटाच नाहीं. शेंकडो होमिओपॅथिक वैद्य माझ्या पूर्वीपासूनही असेंच म्हणत आले आहेत." [आम्हीही एकव्याधीच्या कांहीं बिमाऱ्या केवळ औषधानें दुरुस्त केल्या आहेत.]

(प्यारो)— ह्या उताऱ्यावरून दिसेल कीं, ज्या रोगाच्या चिकित्सेंत ॲलोपॅथिक वैद्य शस्त्रक्रियेवरच अवलंबून राहतात ~~ते रोग~~ ते शिरांचे रोग होमिओपॅथीक औषधानें बसतात.

ऊर्ध्वांतरिक मोतीबिंदु— ह्याच डॉक्टरनें 'Curability of Cataract by medicine' म्हणजे 'मोतीबिंदूची औषधानें दुरुस्ती' ह्या नांवाचा दुसराही निबंध लिहिला आहे. त्यांत तो म्हणतो— "In general practice I have met with very encouraging results in my treatment of Cataract with medicines administered internally!! ~~internelly~~."

अर्थ:— माझ्या वैद्यकीच्या धंद्यात मोतिबिंदूवर पोटांत औषध

देऊन ~~मी~~ चिकित्सा करून पाहिली. आणि त्या चिकित्सेत माझा उत्साह वाढेल अशी सिद्धी मला मिळाली.' डॉ. ए. बी. नॉर्टन हे आपल्या "Ophthalmic Diseases and Therapeutics" या पुस्तकांत म्हणतात:- "After years of experience in the treatment of Cataract, I have no doubt that a careful selection of drugs, according to the Homoeopathic law, and their continuance for a long period, will succeed in a large proportion of cases in checking the progress of the disease, and in many cases clear up a portion of the ~~diffuse haziness~~ diffused haziness, thus improving vision ~~Vison~~ to a certain extent." (page 441)

अर्थ:- मोतिबिंदूच्या चिकित्सेच्या पुष्कळ वर्षे अनुभव~~ानंतर~~ घेतल्यानंतर मासें असें निःसंशय मत झालें आहे कीं, ~~शा~~होमिओपेथीच्या नियमाप्रमाणे ~~औषधांची~~ काळजीपूर्वक निवड करून तें औषध दीर्घकाळपर्यंत घेतल्यास त्यानें पुष्कळ बिमारांच्या रोगांची (मोतिबिंदूची) वाढ खुंटते; ~~इतकेंच नाहीं तर~~ आणि पुष्कळ बिमारांच्या मोतिबिंदूचा अंधुकपणा नाहींसा होऊन त्यांची दृष्टी कांहीं प्रमाणांत सुधारते.

यावरून दिसेल कीं, मोतिबिंदूवर अगदीं आरंभीच औषधी चिकित्सा केल्यास शस्त्रक्रिया बहुतकरून टळते. आम्हाही अनुभव असाच आहे. आमच्या ~~सल्ल्या प्रमाणे~~ सल्ल्याप्रमाणें औषध घेतल्यानें श्रीयुत गजकरी पेन्शनर ~~पेन्शावर~~ मुनासिफ वाकर रोड नागपूर यांचा मोतिबिंदु दुरुस्त झाला व त्यांना पूर्ववत् दृष्टी प्राप्त झाली.

(पान) ☐ para → पापणीतील मृदु ग्रंथींच्या गाठी विषयीं (Chalazion, Sal Tarsel cyst [~~Cyst~~]) Dr. Norton म्हणतो. "Many cases have been cured by internal medication alone and remedies should always be employed whether the ~~knife~~ knife is used or not for they no doubt hasten the cure & serve to prevent ~~prevent~~ recurrance. (Ophthalmic diseases Norton Page 127)

अर्थ:— पोटांत औषध दिल्यानेंच पुष्कळ [illegible] पापणीतील मेदग्रंथींच्या गाठी दुरुस्त झालेल्या आहेत; आणि यावरून ह्या गाठी कापून काढलेल्या असोत किंवा नसोत पोटांत औषध हे दिलेंच पाहिजे. कारण पोटांत दिलेलीं औषधें रोग लवकर ~~रोग~~ दुरुस्त करतात, आणि रोगाला परत येऊं देत नाहींत.

Drs. Boericke & Dwey ~~[illegible]~~ या डॉक्टरद्वयांनी केलेल्या 'Twelve Tissue remedies' ह्या ग्रंथांत Tumors ह्या सदराखालीं शस्त्रक्रियेशिवाय ग्रंथी दुरुस्त झाल्याच्या हकीकती दिल्या आहेत आणि Abscess ह्या सदराखालीं, शस्त्रक्रियेशिवाय जेथें उपाय नाहीं असें वाटत होतें अशा विगाऱ्या केवळ पोटांतील औषधानें दुरुस्त झाल्याचीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. एकंदरींत असें दिसून येतें कीं,—

(१) कोठेंही आलेल्या ग्रंथी होमिओपॅथिक औषधानें बसवितां येतात. (२) शरीरांत ~~[illegible]~~ नाजूक ठिकाणीं पू झाल्यास शस्त्रक्रिया करणें जरूर पडते हें जरी खरें आहे तरी पू कांहीं एकाएकी होत नाहीं. प्रथमतः दाह (Inflamation) आणि नंतर सूज (Infiltration) होईल; तेव्हां तिसऱ्या अवस्थेंत पू होतो. अर्थात् दाह व सूज औषधानें बसविल्यास पुढें लागणारी शस्त्रक्रिया टाळतां येते. होमिओपॅथीमध्यें दाहावर फेरम फॉस्फेट आणि सूजेवर Kali Muriaticum हीं औषधें अगदीं वस्ताद आहेत हें मी स्वानुभवावरून ही सांगूं शकतो. हीं वेळींच दिल्यास पू न होता [illegible] जिरतात. अर्थात वेळींच होमिओपॅथिक औषध दिल्यास Appendicitis (पुच्छवत् दाह) वगैरे सारख्या आंत पू [illegible] करणाऱ्या रोगांवर जी शस्त्रक्रिया नेहमीं करण्यांत येते तीही ~~[illegible]~~ टाळतां येते. (३) शरीरांतील अंतस्थ भागांत ~~[illegible]~~ झाल्यास शस्त्रक्रिया करणें जरूर पडते. जसें [illegible] मध्ये व फाडीं [illegible] निर्माण होतें (~~[illegible]~~ pleurisy effusion)

नो

अशा रोगांत केवळच होमिओपॅथिक औषध मिळाल्यास स्राव होतच नाहीं किंवा, झाल्यास जिरून जातो (३) पित्ताश्मरि, मूत्राश्मरि-सारखे पोटांत जमलेले गोटेही जिरून ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ जाऊन शस्त्रक्रिया टळणे हे संभवते ~~[illegible]~~ (४) कोणत्याही प्रकारच्या व्रणांतील पू वाहणे जर बंद होत नसेल तर होमिओपॅथिक औषधानें ते दुरुस्त होते. आणि त्यावर जरूर वाटणारी इंद्रियच्छेद (amputation) वगैरे शस्त्रक्रियाही औषधानें टळते. (५) बाहेरील खांडकें देखील शस्त्रक्रियेशिवाय बरीं होतात. हीं शस्त्रक्रियेशिवाय केवळ औषधानें बरी करण्यांत फायदे असे आहेत कीं, आंत कांकडे घालण्याची जरूरी नसते. ~~[illegible]~~ व्रण लहान होतो आणि त्यानें विद्रूपता फारच कमी होते असा मला अनुभव आहे.

अशा ह्या सहा प्रकारांनी होमिओपॅथिक औषधानें शस्त्रक्रिया टळते हा होमिओपॅथीचा मोठाच गुण आहे. ~~त्याशिवाय रोग हमेशा करितां खरडून निघून जाणें, रोग दुरुस्त असताना दुसरा कोणताच रोग न होणें हे गुण सविस्तार सांगण्याची जरूरी नाहीं. ते समचिकित्सा तत्वाचेच परिणाम होत.~~

Omit

(new para)

आतां एका आक्षेपाचा विचार करूं. होमिओपॅथिमध्यें ~~[illegible]~~ अन्यरोगोपशमी चिकित्सा किंवा विपरीत चिकित्सा ह्या अगदीं प अमान्य आहे परंतु ज्या अर्थी ह्याही केव्हां केव्हां केल्या पाहिजेत असें मानणें ठरतें आहे त्या अर्थी हा एक होमिओपथीचा मोठा दोष होय असें कोणी म्हणतील पण तें चूक आहे. स्वतः ~~[illegible]~~ हानिमानने ह्या चिकित्सा प्रसंगविशेषीं कराव्या असें सांगितलें आहे पुढील उतारा पहा. (Note to para 67 of Organon of medicine) "Only in the most urgent cases ~~whethe~~ where danger to life and imminent death allow no time for the action of a homoeopathic remedy – not hours, and sometimes not even quarter hours and scarcely minutes – in sudden

९६ ~~११०~~ १११

accidents occurring to previously healthy individuals for example in asphyxias, and suspended animation from lightning, from suffocation, freezing, drowning &c. — is it admissible and judicious, at all events as a preliminary measure to stimulate the irritability and sensibility (the physical life) with a palliative, as, for instance, with gentle electrical shocks, with clysters of strong coffee, with a stimulating odour, gradual application of heat. ~~and the~~ When this stimulation is effected, the play of the vital organs again goes on in its ~~former~~ healthy manners, for there is here no disease to be removed, but merely an obstruction and suppression of the healthy vital force. To this category belong various antidotes to sudden poisonings: alkalies for mineral acids, hepar sulphuris for metallic poisons, coffee and camphor (and ipecacuanha) for poisoning by opium.

category
poisonings

अर्थ:— अत्यंत निकडीच्या प्रसंगीच प्राणावर येऊन बेतल्या-मुळें विपरितार्थकारी चिकित्सेच्या शामक क्रियेला अवसर राहत नाहीं. तास किंवा घटकांची गोष्ट तर दूरच असे परंतु मिनिटांचीही अवसर नसतो आणि असा प्रसंग अपघातामुळे ~~घाताम~~ पूर्वच्या निरोगी मनुष्यावरही येतो जसें; वीज उदाहरणें ~~[illegible]~~, ~~बुडणें~~, गोठणें, ~~बु~~ किंवा बुडणें वगैरे अशा कारणांनी प्राणवायूचा शरीरास पुरवठा बंद पडून शरीराची ~~[illegible]~~ प्राणक्रिया बंद ~~[illegible]~~ होते. अशाप्रसं-एकदम सुरुवातीसच रोगाचें त्या पुरतें शमन करणाऱ्या चिकित्सेचा ~~[illegible]~~ (अन्यरोगप्राप्ती) किंवा विपरीत चिकित्से प्रयोग ~~[illegible]~~ करून शरीराची क्षोभितशक्ती आणि संवेदन

उत्तेजित करणें ~~[illegible]~~ शहाणपणाचे आणि इष्ट आहे. ~~जसें~~ उदा. विजेचे ~~सक्के~~ धक्के, जोरदार कॉफीची बास्ति, किंवा उत्तेजित करणारा उग्र वास, किंवा ~~कृष्णवेचा~~ श्रीमाक्रमानें वाटणारा शेक इत्यादि उपाय अशा वेळीं करतां येतील. शरीरास ह्या रीतीनें उत्तेजन दिलें असतां शरीरांतील प्राणेंद्रियांची क्रिया निरोगी स्थितींत चालत होती त्याप्रमाणें चालू लागते. कारण अशा प्रसंगीं नाहींसा करावयाचा असा कोणताच रोग नसतो परंतु फक्त प्राणशक्तीचा अवरोध ~~झालेला~~ झालेला असतो, तो नाहींसा करावयाचा असतो. ~~[illegible]~~ निरनिराळ्या विषावर ~~[illegible]~~ जीं विरोधी ~~[illegible]~~ औषधें देतात तींही ह्याच प्रकारांत येतात. जसें:— खनिजाम्लावर क्षार देणें; धातूंच्या विषावर हिपार सल्फ्युरिस देणें आणि अफूवर कॉफी, कापूर आणि कुपी कॅफ्युन्हा देणें. *आतां ~~[illegible]~~

~~होमिओपाथीच्या प्रमाणासंबंधी पहिला दोष व होमिओपाथिक औषधांच्या दुसरा दोष [illegible] दोष [illegible]~~

होमिओपथीमध्यें ~~आतापर्यंत~~ वरीलप्रमाणें ~~[illegible]~~ तरी ~~[illegible]~~ पुष्कळ गुण आहेत. तथापि कांहीं दोषही आहेत. ते दोष खालील प्रमाणें आहेत:— ~~एक तर औषधी~~ संबंधानें तिच्यांतही सुधारणा झाल्यास बरें होईल

Para — होमिओपाथिक औषधांच्या पहिला दोष असा आहे कीं, होमिओपथीच्या औषधीगुणादर्शांत आजही दीड हजारावर औषधें आहेत. ज्या औषधी चांगल्या रीतीनें सिद्ध झाल्या आहेत त्यांची (प्रत्येकाची) सिद्धीचिन्हें दीड हजारांवर, दोन हजार ~~[illegible]~~ देखील आहेत. सर्वच औषधी जर इतक्या चांगल्या प्रकारें सिद्ध केल्या तर त्या सर्व औषधींची सिद्धीचिन्हें लक्षांत ठेऊन विभागास जीं पाहिजेत तीं औषधें निवडून काढणें किती कठीण आहे याची वाचकांनी कल्पना ~~[illegible]~~ करावी. आजही जरी थोड्याच औषधी पूर्णपणें सिद्ध झाल्या आहेत तरी हें काम फार कठीण आहे आणि) [illegible] ह्या मुळें त्या कामांत चुकीही होण्याचा फार संभव आहे.

ह्या संबंधाने पुढील उतारा पहा. ११३

~~Today we~~ are to begin ~~our~~ study of Materia Medica. At the outset, it will be necessary to give a rambling review of the subject. Before you begin the study of the details of a science, you must understand the construction of that science or art. ~~Were it not for these underlying laws which string together the Materia Medica into one consistent whole you would have no need for lectures on the subject~~

The ten Volumes of the Encyclopoedia of Materia Medica, issued by Dr Allen, of New York contain over nine thousand pages. These dont include clinical symptoms, which would make several thousand more. Then, recollect, each physician ~~recoll~~ discovers something new each year and so a great mass of knowledge is accumulated by a sort of compound multiplication. You can, therefore well understand why the student might be startled at the idea of attempting to master such a conglomeration. Nor could he master it, were he to attempt to do ~~so~~ by memory alone.

अर्थ: — आज आपण, औषधी गुणादर्शा ~~च~~ अभ्यास सुरु करणार आहोत ~~आहोत~~ न्युयॉर्कचे डॉ. ऍलेन यांनी प्रसिद्ध केलेल्या गुणादर्शाच्या औषधी ~~गुणादर्शाच्या~~ ज्ञानकोशाच्या दहा पुस्तकांत नऊ हजारावर पृष्ठे आहेत. क्लिनिकल यांत । बिमारास औषधी देऊन

११८

अर्थः— आतापर्यंत औषधी म्हणून ज्या पदार्थांचा आपण

[illegible] आणि चुन्यामध्यें फरक असा आहे

४८ ११५

पूर्णपणें हमेशाकरितां दुरुस्त झालेली रोगाचीं चिन्हें दिलेलीं नाहींत. तीं जर दिलीं असतीं तर ग्रंथाच्या पानांत आणखी कांहीं हजारांची भरती झाली असती. पुनः असेंही लक्षांत ठेवा कीं, प्रत्येक वैद्य दररोज कांहींतरी नवीन शोधून काढतोच आणि हें ज्ञान चक्रवाढ व्याजाप्रमाणें वाढतच जातें. यावरून एखाद्या मोठ्या चिन्ह समुदायामध्यें प्राविण्य मिळविण्याची कल्पना येतांच विद्यार्थी कां खचून जातो हें तुम्हाला चांगलें समजेल आणि खरोखरच नुसत्या स्मरणशक्तीच्या जोरावरच त्याला हें प्राविण्य मिळवितां येणार नाहीं.

(Harrington — 'A clinical Materia Medica' Introduction)

वरील

इलाजाचे अडचणी

ही अडचण टाळण्याकरितां कोणी १६ कोणी ५२ कोणी १०० कोणी ३०० अशीं औषधें निवडून त्यांच्या सिद्धचिन्हांचा अभ्यास करितात. परंतु या १६, ५२, १०० किंवा ३०० औषधी निवडून काढण्याच्या मुळाशीं कोणतेंच तत्व नसल्यामुळें त्यामध्यें सर्व रोगांच्या चिकित्सेसाठीं अवश्य अशा सर्वच औषधी अंतर्भाव होतोच असें खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. शिवाय होमिओपथीच्या दीड हजार औषधांमध्यें तरी सर्व रोगांच्या चिकित्सेसाठीं अवश्य अशा सर्व औषधींचा अंतर्भाव होतोच असेंही खात्रीनें म्हणतां येत नाहीं. (पान ११५-१५८)

वरील ह्या अडचणींतून सुट[illegible]

[illegible]

बायोकेमिक परीक्षण

ह्या अडचणींतून सुटण्याची युक्ति बायोकेमिस्ट्रि किंवा बायोपॅथी मध्यें दिसून येते. म्हणून आतां तिचें विवेचन करूं.

कीं, या [illegible] पदार्थांची शरीर[illegible] किंवा शारीरिक

अर्थः— आतापर्यंत औषधी म्हणून ज्या पदार्थांचा आपण अभ्यास केला त्यांमध्यें आणि चुन्यामध्यें फरक असा आहे कीं चुना हा शरीराचा मामुली घटक आहे. तुम्हाला माहितच आहे कीं, तो नुस्ते हाडें आणि दांत यांचाच घटक आहे असें नाहीं तर तो स्नायू, तंतू आणि शरीरांतील बहुतेक इतर, द्रव आणि घन पदार्थांचा घटक आहे. म्हणून सकृद्दर्शनीं अशा तऱ्हेच्या पदार्थांमध्यें ~~कांहीं तरी~~ अल्पस्वल्प स्थानिक विकार उत्पन्न करण्यापेक्षां जास्त अशी रोगोत्पादक शक्ति असेल याबद्दल संशय वाटेल. - - - - - - -

धर्म पूर्ण
धर्म नं: ८
शुरु
पेज-११३ शुरु

- - - - - परंतु हे पदार्थ प्रमाणाच्या बाहेर घेण्यांत आले — म्हणजे इंद्रियें~~ना आपल्या मागें~~; निरोगी आणि अखंड राहण्याला हे पदार्थ जितके पाहिजेत त्यापेक्षां जास्त घेण्यांत आले तर काय होईल- याचा विचार अता यापैकीं कांहीं भाग शरीर बाहेर फेंकून देईल हें निःसंशय आहे. तथापि अशा पदार्थांचा शरीराच्या त्या त्या भागाशीं जो आकर्षण संबंध आहे त्यामुळें तो पदार्थ तेथें तेथें ओढला जाईल. परंतु त्याच्या गुणामुळें जरी तो तेथें ओढल्या जातो तरी त्याचें प्रमाण पाहिजे त्यापेक्षां जास्त असल्यामुळें ~~तो इंद्रियपोषक होऊं शकणार नाहीं~~ त्याचें इंद्रियांत ग्रहण होऊं शकणार नाहीं- निर्दोष आरोग्याच्या शरीराला जास्त निरोगी करतां यावयाचें नाहीं. आणि ~~इंद्रि~~ कोणत्याही भागाला, इंद्रियपोषकद्रव्य अनिवार्य त्याला पाहिजे त्यापेक्षां जास्त प्रमाणांत पोहोंचवीतच गेले तर ~~कांहीं~~ अवश्यमेव रोग उत्पन्न होईल.

आणि डॉ. व्हॉन् ग्रॉव्होगल यानें आपल्या होमिओपॅथीच्या ग्रंथांत उत्तमप्रकारें शोध करून सांगितलें आहे कीं, या पदार्थांची शरीरांत उणीव पडल्यानें शरीरस

~~११९~~ १२०

११८

जो रोग उत्पन्न होतो (त्या त्या पदार्थांच्या उणिवीनें रोग उत्पन्न होतो, असें म्हणण्याचें कारण हेंच कीं, ते ते शरीरघटक पदार्थ त्या त्या रोगी मनुष्यास दिल्यानें रोग बरा होतो हें उघड आहे + तोच रोग ते ते पदार्थ प्रमाणाबाहेर घेतल्यानेंही उत्पन्न होतो. उदा. ~~[illegible]~~ लोहसत्त्वयुक्त पाणी पिणारे निरोगी लोक रक्तशोषानें (anaemia) बिमार होतात. (रक्तशोष (anaemia) लोह धातूनें बरा होतो हें प्रसिद्धच आहे.)

+ अर्थात् जो रोग घटकपदार्थांच्या उणी[illegible] उत्पन्न होतो त्याच्या उलट जो रोग घटक पदार्थांचे [illegible] असतां होतो

See the reverse.

~~वरील उदाहरणावरून हें उघड आहे कीं, शरीरांतील घटकद्रव्यांचीं शरीरांत असलेली त्यांची उणीव न [illegible] रोग नाहींसे होतात. आणि हींच शरीरांतील घटकद्रव्यें निरोगी मनुष्यास प्रमाणाबाहेर दिल्यास [illegible] रोग उत्पन्न होतात. उघड आहे~~ कीं, शरीराचें कोणतेंही घटकद्रव्य शरीरास मिळालेंच नाहीं किंवा मिळत असूनही शरीर तें ग्रहण करूं शकत नाहीं तर त्या द्रव्याची शरीरांत उणीव होऊन इंद्रियें आपआपलीं कामें बरोबर करूं शकणार नाहींत म्हणजेच रोग होईल. एकंदरीत शरीरांत घटकद्रव्यांची उणीव म्हणजे रोग ह्याबद्दल कोणास संशय राहील असें वाटत नाहीं. पण कोणताही रोग म्हटला म्हणजे शरीरांतील घटकद्रव्याची उणीव ह्याबद्दल मात्र संशय राहील. कोणताही ब्राह्मण मनुष्य आहे हें खरें असलें तरी त्यावरून कोणताही मनुष्य ब्राह्मण आहेच असें ठरत नाहीं त्यासारखेंच हें आहे.

[illegible]

शारीर

धा[illegible]ं निरसन शरीराच्या किंवा शारीरिक

जीवाणूंच्या निरोगी स्थितींतील व्यापाराचें निरीक्षण केल्यानें होईल. शरीराच्या किंवा शारीरिक जीवाणूंच्या स्वस्थ स्थितींतील त्यांचा व्यापार म्हणजे (१) आपलें अन्न म्हणजे शरीरांतील घटक द्रव्यें किंवा तीं ज्यापासून उत्पन्न होतील तें खाणें. (२) तें पचविणें (३) त्यावर पुष्ट होणें (४) आपणासारखेंच नवीन जीव उत्पन्न करणें, (५) चलन, मनन, अन्नपचन, मलोत्सारण, अनवश्यक पदार्थांचें निःसारण, शरीरांतील निवर्तण, वगैरे, कामें करणें (६) ~~शरीराच्या कुवतीच्या बाहेर~~ (६) कामानें उत्पन्न झालेला थकवा व झीज भरून काढण्यासाठीं पुनः अन्न खाणें ~~जितकें काम जास्त करील तितकें अन्न जास्त खाणें~~ ~~होईल. हा सर्व व्यापार सुरळीत होण्यास एकाच~~ ह्या सर्व व्यापारांत बिघाड एकाच गोष्टीनें होतो: ~~आणि ती अन्न पचविता येणें ती ही की, शरीर जितकें जास्त काम करील तितकें जास्त अन्न त्यानें पचवितां आलें पाहिजे म्हणजे~~ शरीरास किंवा जीवाणूंस जितकें पाहिजे तितकें आणि जें पाहिजे तें अन्न पचविण्यास जितकें सोपें ~~पाहिजे~~ पाहिजे तितकें सोपें असें त्यास मिळालें पाहिजे. असें अन्न मिळत गेल्यास हा सर्व व्यापार सुरळीत चालतोच पाहिजे. अर्थात् रोगी होणें म्हणजे योग्य अन्न योग्य प्रमाणांत न मिळणें म्हणजेच शरीरांत घटकद्रव्याची उणीव होणें हेंच होय हें उघड आहे. ~~अर्थात~~ आणि ही उणीव ज्या अर्थी शरीरांतील घटक द्रव्यें विपरीतार्थकारी पद्धतीनें दिलीं असतां भरून येते त्या अर्थी शरीरघटकद्रव्यांनीं विपरीतार्थकारी पद्धतीनें ~~सर्वच~~ रोग बरे होऊं शकतात हें उघड आहे.

आतां ही शरीरघटकद्रव्यें किती व कोणती हाच प्रश्न उरलेला राहतो. ह्याबद्दल पुढील उतारे पहा.

"Two kinds of substances are needed in this process of tissue-building, and both are formed in the blood — namely, the organic and the inorganic constituents. Among the former

कामानें उत्पन्न झालेल्या झीजेनेंच होतो व ... ती ... कोंडल्यास

920

Organic Constituents are the sugar, fat and albuminous substances of the blood, serving as the physical basis of the tissues, while the water and salts—namely, potash, lime, silica, iron, magnesium and sodium—are the inorganic substances, which are believed to determine the particular kind of cell to be built-up. Other salts may from time to time be found, but the foregoing, however, embrace all which are constantly present.

(Twelve Tissue remedies page 17
by Boericke & Dewey)
edition 1914

Blood consists of water, sugar, fat, albuminous substances, chloride of sodium, chloride of potash, fluoride of lime, silica, iron, lime, magnesia, soda and potash. The latter are combined with phosphoric, carbonic and sulphuric acids.

(Twelve Tissue remedies
by Boericke & Dewey P. 16)
edition 1914

अर्थ
३० १.— शरीरपटाच्या घटनेकरितां दोन प्रकारच्या पदार्थांची गरज असते (हे दोन्ही प्रकारचे पदार्थ रक्तांत सांपडतात) ते पदार्थ सेंद्रिय आणि निरिंद्रिय असे होत. सेंद्रिय पदार्थामध्यें साखर, ~~[illegible]~~ चरबी आणि ओजोनी[illegible] पदार्थ येतात. आणि हेच पदार्थ शरीराच्या पटांचा स्थूल भाग बनवितात. पाणी व ~~[illegible]~~

(लोखंडाच्या खारवडेंत सांपडणारा धातु)

पोटॅशियम, कॅल्शियम, (चुन्यांत सांपडणारा धातु) सिलिका (वाळूंत सांपडणारा धातु) लोह, मॅग्नेशीयम आणि सोडियम (मिठांत सांपडणारा धातु) यांचे क्षार हे निरिंद्रिय पदार्थ होत त्यांच्यामुळेंच शरीरांतील प्रत्येक जिवाणूला त्याचें वैशिष्ट्य प्राप्त होतें, असा समज आहे. दुसरेही क्षार केव्हां केव्हां शरीरांत सांपडतात परंतु शरीरांत नेहमींच हाजर असणारे सारे क्षार वर दिले आहेत.

रक्तामध्यें साखर, चरबी, ओजोनोईश्वर पदार्थ, मीठ, पोटॅशीयम धातुपासून बनलेलें मीठ, कॅल्शीयम फ्लोराईड, सिलिका म्ह. वाळू, लोह कॅल्शीयम, मॅग्नेशीयम सोडियम आणि पोटॅशीयम हे पदार्थ सांपडतात. ह्यापैकीं पुढचे म्हणजे लोहादि पांच पदार्थ फॉस्फरस कॅरबॉन किंवा गंधक यांच्या आम्लाशीं (तेजाबाशीं) संयुक्त झालेले असतात.

ह्याच ग्रंथाच्या बावीसाव्या पानावर रक्ताची घटक-द्रव्यें दिलेलीं आहेत. त्यांच्या सहाय्यानें व वरील १८ व्या पानांतील उताऱ्याच्या सहाय्यानें रक्ताचे घटक पुढें दिलेल्या प्रमाणें सिद्ध होतात.

(१) साखर (२) चरबी (३) ओजस् (४) पाणी, (५) Iron phosphate (६) पोटॅशीयम सल्फेट (७) पोटॅशीयम क्लोराईड किंवा पोटॅशीयम धातूचें मीठ (८) पोटॅशीयम फॉस्फेट (९) सोडियम फॉस्फेट (१०) नेट्रम म्हणजेच सोडियम कारबोनेट अथवा पापडखार (११) कॅल्शीयम फॉस्फेट (१२) मॅग्नेशीयम फॉस्फेट (१३) मीठ (१४) सोडियम सल्फेट (१५) कॅल्शीयम फ्लोराईड (१६) सिलिका किंवा रेती (१७) कॅल्शीयम सल्फेट (पित्तामध्यें हें द्रव्य

प्रचुर उत्पन्न असतें असें पान ५८ मध्ये सांगितलें आहे. म्हणून हे शरीराचें १८ वे घटक मानिले आहे. ह्यापैकीं दहावे घटक जे सोडियम कारबोनेट याचें शरीरांतील पटांत कोठेंच अस्तित्व नाहीं फक्त रक्तांत आहे. पण तें अस्तित्व ही स्वतंत्र नाहीं. ह्या संबंधानें पुढील वचन पहा. (Encyclopaedia Britannica Vol 31 article on physiology page 719)

The plasma contains ..... (4) various inorganic salts of which the most abundant is sodium chloride but the most important are the phosphate & carbonate of soda. When carbonic acid is not being poured into the plasma from the plasma tissues, the soda is all taken up by phosphoric acid to form Na_2HPO_4 but when carbonic acid is in abundance it takes up a certain quantity & bi-carbonate of soda is formed.

अर्थः— रक्तांतील द्रवभागांत कित्येक निरिंद्रिय क्षार आहेत त्यांपैकीं मीठ हें सर्वांत जास्त आहे. परंतु सोडियम फॉस्फेट आणि सोडियम कारबोनेट हे फार महत्वाचे आहेत. जेव्हां शरीरपटांतून रक्ताच्या द्रवभागांत कारबानचें आम्ल पाझरत नसतें तेव्हां म्हणजे शुद्ध रक्ताच्या द्रवभागांत सोडा सर्व यांत सोडियम कारबोनेट फॉस्फरसच्या आम्लाशीं संयुक्त होऊन सोडियम फॉस्फेट बनलेलें असतें परंतु जेव्हां नीळ कारबानचें आम्ल रक्तांत प्रचुर असतें म्हणजे रक्त जेव्हां रक्त अशुद्ध असतें तेव्हां कारबॉनचें आम्ल

कांहीं थोड्या ~~क~~ सोडियमशी संयुक्त होऊन पापडखार बनविते.)

अशुद्ध रक्त फुफ्फुसांत येऊन शुद्ध होतें. तेव्हांच रक्तद्रवांत असलेला सोडियम कारबोनेट किंवा पापडखार नाहींसा होतो हें वरील उताऱ्यावरून उघड आहे आणि ह्या शुद्ध रक्ताचा द्रव पदार्थच शरीरांतील सर्व प्रकारच्या पटांचे व जीवाणूंचें पोषण करतो. (Boericke & Dewey Page 16)

"It (blood) does this by the transudation of a portion of its plasma into the surrounding tissues through the capillary walls, by which the losses sustained by the cells on account of tissue metamorphosis are made good."

शुद्ध रक्तद्रवांत ज्या अर्थी सोडियम कारबोनेट नसतें त्या अर्थी ते कोणत्याहि शरीरपटांत नसतेंच. हेंच कारबोनेट शरीराच्या कोणत्याही पटांत नसतें इतकेंच नाहीं तर कोणतेंही कारबोनेट (कॅरबॉनच्या आम्लांचे क्षार) शरीरांत नसतें.

"The Carbonates, as such, are according to Moleschott, without any influence in the process of Cell-formation."

(Boericke & Dewey P. 18)

मोलेशॉटच्या मताने कोणतेही कारबोनेट त्या जीवाणूंच्या घटनेवर परिणाम होत नाहीं.

एकंदरीत ज्या अर्थी शरीरांतच सोडियम फॉस्फेटपासून सोडियम कारबोनेट बनतो त्या अर्थी सोडियम कारबोनेट हा स्वतंत्र घटक मानण्याची जरूरी नाहीं. म्हणून तो गाळून टाकून स्वतंत्र शरीर घटक सोळाच मानले आहे.

ह्या सोळा शरीर घटकांपैकीं पहिले चार सर्वत्र मुबलक असल्यामुळें आणि ~~मूळ~~के लहानेच्या प्रमाणामुळें मनुष्यांत साहजिकच घेत असल्यामुळें त्यांची उणीव पडते असें ~~म्हणतां येत नाहीं.~~ मानण्याची जरूर नाहीं. म्हणून इतर बारा घटकांचाच बायोपॅथीमध्यें औषधी ह्या नांवानें निर्देश केला जातो. शरीरांतील हे घटक बाराच असल्यामुळें ह्या बारानींच सर्व चिकित्सा झाली पाहिजे. परंतु हें अजून कित्येक होमि-ओपाथिक डॉक्टरांस पटत नाहीं. Drs. Boericke & Deweyन म्हणतात "We donot sympathize with the attempt of Schussler and a few others to look upon the tissue remedies as being sufficient for all purposes - provings alone can verify this."

Preface

(preface to the 1st edition of twelve tissue remedies)

डा शुस्लर

सर्व

अर्थ: — [illegible]श्लर व इतर थोडे लोक शरीर घटक च[illegible] रोग दुरुस्त करतात असें

मानण्याचा प्रयत्न करतात त्याला आमची सहानुभूति नांहीं. सिद्धिचिह्नेंच ह्या विषयीं खात्री करूं शकतात."

ह्या उताऱ्यांत शारीरघटकांनींच म्हणजे शरीरांत हमेशा सांपडणाऱ्या पदार्थांनींच सर्व रोग दुरूस्त झाले पाहिजेत ह्या सिद्धांताची वर दिलेलीं प्रमाणें खोडून टाकलीं नांहींत म्हणून ह्या उताऱ्यांत कांहींच अर्थ नांहीं. शिवाय ह्या सिद्धांताचा ताळा पाहण्याची युक्ति ही ह्यांतच सांगितली आहे. ती युक्ति अशी कीं ह्या बारा शारीर घटकांच्या सिद्धिचिह्नांमध्ये ~~१~~ शरीरांत दिसून येणारे सर्वच रोग असतील तर हे बारा सर्व ~~[illegible]~~ रोगांच्या चिकित्सेस पुरे समजावे. ह्या युक्तिच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी बायोपथिचा वरील सिद्धांत डळमळत ~~दृढच~~ नांहीं ~~होतो~~. कारण ह्या बारांच्या सिद्धिचिह्नांत बहुतेक सर्वच रोग व रोगचिह्नें दिसून येतात, हें बोरिक आणि डिवी ह्यांच्या ह्याच ग्रंथावरून सू दिसून येतें. ~~ह्या मुद्याचा येथें विस्तार करणें असंभव आहे. शोधकांनीं ह्या बारांची सिद्धिचिह्नें पाहून आपली खात्री करून घ्यावी~~. आणि ह्या बारांच्या सिद्धि अजून ही पूर्णपणें झालेल्या नसल्यामुळें आणि दिवसें दिवस ह्यांच्या चिह्नांत भरच पडत असल्यामुळें हीं बारा औषधें सर्व रोग दुरूस्त करीत नांहींत असें आज म्हणतां येत नांहीं; आणि हीं बाराच सर्व रोग दुरूस्त करण्यास पुरीं आहेत ह्या विषयीं मागें दिलेलीं प्रमाणें कायम राहतात. तथापि बारा ह्या संख्ये विषयीं बायोपथीचा कांहीं आग्रह नांहीं. पुढें जर १२ पेक्षां अधिक शारीर घटक आहेत असें सिद्ध झाले तर त्यांचा स्वीकार करण्यास बायोपथीची कोणतीही हरकत नांहीं

आतां बायोपथीच्या बारा औषधांमध्ये पुढें भर पडण्याच्या संभव आहे म्हणून ही चिकित्सा पद्धती दोषी व त्याज्य आहे असें कोणाचें म्हणणें असेल तर तें चूक आहे. कारण होमिओपथीच्या औषधांत ही अमर्याद भर पुढें पडूं शकते तथापि तेवढ्यानें ती पद्धती दोषी व त्याज्य मानल्या जात नांहीं. तर मग जो पदार्थ शरीर घटक असेल तोच पदार्थ चिकित्सेंत योजावा अशी मर्यादा जिच्या धरीलं आहे ती बायोपथी दोषी व त्याज्य ठरूं शकत नांहीं दुसरें असें कीं ज्या रोग्याचीं चिन्हें बायोपथीच्या कोणत्याच औषधाशीं जुळत नांहींत ~~असा रोगी~~ आणि अर्थात ज्याचा रोग बायोपथीच्या औषधांनीं बसत नांहीं त्या रोग्याच्या चिन्हांशीं होमिओपथीचें जें औषध जुळेल तें बायोपथीचें तेरावें औषध म्हणून योजण्यास बायोपथीच्या दृष्टीनें हरकत नांहीं. [अर्थात होमिओपथीच्या सर्वच औषधावर बायोपथी योग्य प्रसंगीं हक्क सांगूं शकते म्हणून ही बायोपथीवरील ~~[illegible]~~ दोष ~~आक्षेप~~ टिकूं शकत नांहीं]

आतां ह्या प्रमाणें बायोपथीचें तत्त्व सिद्ध केल्यानंतर बायोपथी वरील कांहीं आक्षेपांचें समाधान करूं.

पहिला आक्षेप असा कीं ह्या बारा ~~औषधांनी~~ ~~[illegible]~~ शरीरास उपकारक अशा शरीर घटकांनीं जर शरीरांतील उणीव भरून जाऊन रोग बसतात तर त्यांच्या ~~अति~~ सेवनानें जे रोग बसतात तेच सां रोग त्यांच्याच अतिमात्र सेवनानें कां उत्पन्न होतात?

~~ह्या आक्षेपाचें समाधान करण्यात येत मागें दिलेल्या शुस्लरच्या ग्रंथातील उताऱ्यांत ही केलेला आहे~~

शारिर घटकांच्या अतिमात्र सेवनानें जे रोग उत्पन्न होतात तेच रोग त्या घटकांनी बसतात ही गोष्ट प्रत्यक्ष अनुभवासिध्द असल्यामुळें कोणासही नाकबूल करतां यावयाची नाहीं ह्यिचें कारण आपणास आज शोधून काढतां आलें नाहीं (तें कदाचित् पुढें समजेल) तरी हीवरून होमिओपथीचें समचिकित्सेचें तत्व आणि बायोपथीचें शारीरिक घटकांची उणीव भरून काढण्याचें तत्व हीं दोन्हीं तत्वें खरीं आहेत आणि ह्या दोन्हीं तत्वांच्या बुडाशीं आपणास आज ज्ञात न झालेलें असें कोणतें तरी एकच तत्व आहे असें म्हणणें भाग आहे. तें तत्व ज्ञात न झाल्यानें होमिओपथीच्या किंवा बायोपथीच्या ~~[illegible]~~ तत्वास कोणताच बाध येत नाहीं.

दुसरी शंका अशी कीं, रोग म्हणजे शारिर घटकांची उणीव आणि ती उणीव भरल्यानेंच रोग बसतात असें जर आहे, तर ह्या बारा शिवाय इतर पदार्थानें रोग बसलेले दिसतात हें कसें? ह्याचीं कारणें दोन आहेत. एक कारण असें कीं, इतर पदार्थांतही ह्या बारापैकीं एक किंवा अनेक पदार्थ असतात जसें बचनागांत (१) (Aconite) मध्यें (२) Iron phosphate (३) (Ferrum phos) असतें. हिंगामध्यें (४) (Asafoetida) (५) Iron phosphate आणि (६) Calcium sulphate ~~phosphate~~ (७) असतें. कुचल्यांत (८) (nux Vomica) मध्यें Sodium Sulphate असतें. इंद्रावणामध्यें (९) (Colocinth) किंवा ~~[illegible]~~ धोत्र्यामध्यें (१०) (Belladona) (११) magnessium phosphate असतें. ह्या संबंधीच्या माहितीचें कोष्टक (१२) Boerick & Dewey ह्यांनी ~~आपल्या~~ ग्रंथांत ~~पान~~

दिले आहे.

दुसरें कारण फारच थोड्यांच्या लक्षांत आलें आहे. तें असें कीं, रसायनशास्त्रदृष्ट्या जे पदार्थ एकाच वर्गांत येतात त्यांचे रासायनिक संयोग-वियोगधर्म सारखे असतात इतकेंच नाहीं तर त्या सारखेपणामुळें त्यांचे रोगनाशक व रोगोत्पादक धर्मही पुष्कळ अंशीं सारखेच असतात असें दिसून ~~[illegible]~~ येतें. रसायनशास्त्रदृष्ट्या प्रसिद्ध पदार्थांचें वर्गीकरण पुढील कोष्टकांत दिलेलें आहे. प्रत्येक पदार्थापुढें त्याचें परमाणु वजन (Atomic weight) दिलें आहे.

वर्ग पहिला	वर्ग दुसरा	वर्ग ४था	वर्ग ५वा	वर्ग ६वा	वर्ग ७वा	वर्ग ८वा
		कोळसा १२ किंवा करबॉन	नैट्रोजन १४	ऑक्सिजन १६	फ्लोराईन (१९)	
लिथियम ७	मॅग्नेशियम २४		फॉस्फरस ३१	गंधक ३२	क्लोराईन (३५½)	लोह (५६)
सोडियम २३	क्याल्शियम ४०	सिलिका २८	सोमल ७५			
पोट्याशियम ३९	जस्त ६५	कथिल ११८			मॅंगनीज (५५)	
तांबे ६३½	स्ट्रॉन्शियम ८७.६	शिसें २०७			ब्रोमाईन (८०)	
चांदी १०८	बेरियम १३७				आयोडाईन (१२७)	
सोनें १९७	पारा २००					

तिसऱ्या वर्गांत ~~प्रसिद्ध धातु~~ फक्त ॲलुमिनम (२७) हा एकच प्रसिद्ध धातु आहे. नवव्या वर्गांतील पदार्थांमध्येंही बरेंच रासायनिक साम्य असतें. ह्या कोष्टकाच्या साहाय्यानें चिकित्सा दृष्टीनें ज्या पुष्कळ पदार्थांचें साम्य दिसून येतें त्याची उपपत्ति चांगली लागते. मधुराज्वरांत (Typhoid) सोमलानें जें काम होमिओपथीक वैद्य करतात तेंच काम बायोकेमिक वैद्य कॅलिफॉसनें करतात. मधुराज्वरांतील [illegible]

reaching 40° to 42°. Very quick but small and feeble pulse; and later in a more advanced state, pulse irregular, and even absence of pulse, inspite of the tumultuous beating of the heart; pale face, sunken, sometimes livid; extreme adynamia with trembling of the limbs; lipothymic state, agony, and ~~agony~~ anxiety; typhomania, that is, alternate somnolency and muttering delirium; mouth and tongue dry, tongue almost motionless, lips fuliginous, grinding of the teeth; paralytic dysphagia, unquenchable thirst; and when the condition becomes worse there is a complete absence of thirst; diarrhea green, brown, very offensive, often involuntary paralysis of the bladder, great emaciation

(Practice of Medicine by Dr Jousset
Typhoid fever Page 228)

अर्थ: —— अतिशय ताप असून तो ४०-४२ अंशापर्यंत जाणें (फ्यारनहाईटप्रमाणें १०४ते १०७-८ पर्यंत चढणें). धमनी फार जलद, बारीक आणि अशक्त आणि पुढें पुढें अनियमित, आणि हृदय जोरजोरानें उडत असूनही धमनी दिसून न पडणें, ~~नि~~ चेहरा निस्तेज व कधीं कधीं निळा आणि गड्डु पडलेला; ~~अत्यंत~~ ~~असामर्थ्य~~ जीवशक्तीचा अत्यंत नाश, हातपाय कांपणें, ~~चक्कर~~, भ्रामासिक ग्लानि, ~~अस्वस्थता~~ बेचैनी आणि चिंता; ~~[illegible]~~ आळीपाळीनें ~~[illegible]~~ अस्पष्ट बडबड ~~[illegible]~~ आणि सुस्ती; तोंड व जीभ वाळून जाणे, जीभ न हालणें, [illegible]

स्नायूंची गतिशक्ति नष्ट झाल्यामुळें थिटकताना दुखणें; तृप्त न xiv
हो~~णारी~~णा तहान, आणि अतिजास्त बिघाड झाल्यास तहान नसणें,
हिरवा, नारिंगी फार घाणीचा ~~अशा आतिसार~~ अशी
हगवण; पुष्कळदां नकळत परसाकडे होणें, ~~[illegible]~~ मूत्राशयाच्या
स्नायूंची शक्ति नष्ट होणें, आणि अत्यंत ~~अशक्ती~~ रोडपणा. v.
हीं सर्व चिन्हें कॅलिफॉसमध्यें आहेत हें Boericke & Dewey चे ग्रंथ वाचून कोणासही समजेल. तथापि पुढील ~~सर्व~~ वचनांत तीं चिन्हें ~~पुष्कळ अंशीं एकत्र केलेलीं सांपडतील:—~~

वाचकांकरितां तेथील महत्वाचें ~~हीं वचनें~~ वचन पुढें देतो:—

~~Adynamia and decay are the characteristic states of Kali phos.~~

Offensive, carrion-like diarrhoea, adynamic or typhoid conditions. (Page 82 General action!)

अर्थ:— ~~मृत~~ प्रेतासारखी अतिशय दुर्गंधी येते अशी हगवण. जीवशक्तीच्या ह्रासामुळें उत्पन्न होणारी स्थीति किंवा मधुरज्वरांत उत्पन्न होणारी (जिचें वर्णन वरील सोमलाचे चिन्हांत दिलेलेंच आहे), स्थीति. ह्या साम्याबरोबरच कॅलिफॉसमधील फॉस्फरस आणि सोमल हे वरील कोष्टकांत एकाच वर्गांत आहेत ह्याचाही विचार करा. कॅलिफॉसचें आणि सोमल (Arsenic) ह्यांचें साम्य फिरंगोपदंश ([illegible]philis) आणि पटकी ह्या रोगांतही [illegible]

फिरंगोपदंश (Jousett page 59) — Arsenicum covers both the phagedenic ulceration and the Cachexia.

अर्थ:— सोमलाने चरणारे खांडूक आणि शरीर-ह्रास हे दोन्हीं बसतात.

फिरंगोपदंश (Boericke & Dewey page 317)

phagedenic chancre & bubo.

अर्थ:— चरणारे खांडूक आणि बद्द ह्या वर कॅलिफॉस द्यावे.

कॉलरा (Boericke & Dewey page 196)

'When the stools have the appearance of rice-water, collapse, livid blue countenance and low pulse.'

अर्थ:— जेव्हां ढाळ तांदुळाच्या धुवणासारखे असतात, जीवशक्तीचा-ह्रास, काळा निळा चेहरा आणि धमनी अशक्त.

कॉलरा— (Jousett page 258)

'Cases of acute poisoning by arsenic show a perfect picture of cholera during an algid state.'

अर्थ:— सोमलाचें विष ज्यानी घेतलें आहे तो जेव्हां थंड पडतो त्या स्थितीमध्यें तो पटकीनें बिमार असलेल्या मनुष्या सारखा (~~[illegible]~~ वर कॅलिफॉसच्या चिन्हांत वर्णिल्या सारखा) असतो.

~~कॅलिफर (Potassium Chloride)~~

पोटॅशीयम क्लोराईड व पोट्याशीयम आयोडाईड ह्या दोहोंचे किती साम्य आहे तें पहा. Herring's Condensed Materia Medica edited by [illegible]ington page 536 पहा.

Kali Iod.— Tissues— Scrofula, emaciation and loss of appetite ~~synovitis~~ synovitis; distends all tissues by interstitial infiltration; oedema, enlarged glands &c &c.

अर्थ :— पोटॅशियम आयोडाईड ~~हे~~ शरीरावर, ग्रन्थींचा राजयक्ष्मा, मांसह्रास, भूक नसणे, सांध्यांतील त्वचेचा ~~[illegible]~~ दाह, शरीरपटांतील छिद्रांत ~~पेशींत~~ ~~सूज~~ द्रवसंचय होऊन शरीरपट मोठे होणे, सूज, ग्रन्थि मोठ्या होणे इ.

Boericke and Dewey page 79

Dropsy - - - - - - fibrinous and lymph exudation in the interstitial connective tissues not becoming absorbed; chief remedy in glandular swellings, Scrofulous enlargement of glands.

अर्थ — सूज, फिब्रिन व लिम्फ ~~[illegible]~~ ह्या द्रवांचा छिद्रमय ~~[illegible]~~ आच्छादक पटांत संचय होणें. ग्रन्थि सुजून मोठ्या होणें, राजयक्ष्म्याने ग्रन्थि मोठ्या होणें. (त्यावर कॅलिमर चालते ते)

फिरंगोपदंशांत (Syphilis) सोनें व चांदी ह्यांचे साम्य पहा.

Aurum is a remedy for the tertiary period. We prescribe it chiefly in Caries of the bones of the face. Argentum has been prescribed in cases analogous to the preceding but not with the same success. - - - - - - - I think

अर्थ :— फिरंगोपदंशाच्या तिसऱ्या अवस्थेमध्ये सोनें हे एक औषध आहे. चेहऱ्याची हाडे जेव्हां कुजतात तेव्हां आम्ही हे मुख्यत्वेकरून देतो. वरसारख्याच विकारामध्ये चांदीही देतात परंतु [illegible]

४. यावरून दिसेल कीं सोनें व चांदी यांची फिरंगोपदंशासंबंधी (Syphilis) सिध्द चिन्हें सारखीच आहेत. ~~व~~ सोन्यापासून यश जास्त येतें याचें कारण त्याच्या परमाणूचें वजन जास्त आहे हें असावें. आमातिसारामध्यें ‡ कॅलिमूर आणि मर्क्युरि कोरोसिव्ह (पाऱ्याचें क्लोराईड) यांचें साम्य पहा.

Jousett's practice of Medicine page 303 पहा.

Mercurius Corrosivus produces a complete picture of dysentery - - - - (a) Mer. Corr. is indicated when the ~~[illegible]~~ disease is fully developed with very bloody stools and marked tenesmus

अर्थ :— रसकापुर हा निरोगी मनुष्यास दिला असतां आमातिसाराचें पूर्ण चित्र उत्पन्न होतें. जेव्हां आमातिसारांत परसाकडेमध्यें फार रक्त असतें आणि मुरडा (कळ) फार असतो तेव्हां हें औषध देणें इष्ट असतें

Boericke and Dewey page 197

(Kali mur) Intense pain in the abdomen, cutting as from knives, calls to stools every few minutes, with tenesmus, extorting cries, purging with slimy, sanious stools.

अर्थ :— कॅलिमूर — पोटांत फार दुखणें, चाकूनें कापल्याप्रमाणें वाटणें, मिनिट मिनिटानें परसाकडे लागणें, वयापुढें रडणें, चिकट, रक्तमिश्रित परसाकडे होणें.

एकाच वर्गांतील द्रव्यांत रासायनिक साम्य असतें इतकेंच नाहीं तर जवळ जवळच्या वर्गांतील पदार्थांतही रासायनिक साम्य असतें ही गोष्ट लक्षांत ठेवल्यास

~~[illegible]~~ रसकापुर आणि [illegible] यांचां

उत्पन्न होईल-

~~फिरंगोपदंशांतील कॅलिम्यूर व पारा यांचे साम्य पहा.~~
~~Boericke and Dewey page ३१७~~

~~Kali mur — Soft chancre, the principal remedy throughout. (3x tri~~ ~~Chronic~~

~~Dr. C. S. Saunder, of London, asserts that this drug is quite as specific in syphilis as mercury. He has proved this statement many times in practice.~~

~~अर्थ — कॅलिम्यूर — लंडनचे डॉ. सॉंडर असे विधान सांगतात की, या या प्रमाणेच कॅलिम्यूर हे औषधी फिरंगोपदंशावर (Syphilis) रामबाण उपाय आहे. त्यांनी असे हे विधान पुष्कळवेळां प्रत्यक्ष चिकित्सा करून सिद्ध करून दाखविलें आहे~~

फुफ्फुसावरण प्रतिश्याया दाहामध्यें आयोडईनचे मिठाशी आणि कॅलिम्यूरशी असलेलें साम्य पहा. Jousett page 801 पहा.

Iodine — Dropsy of the serous cavities is a leson produced by cronic poisoning with Iodine. Strong doses of Kali iodatum is also reported to produce pleurisy. The beneficial use in painting with Iodine in Cases of pleurisy called the attention of homoeopathic ~~physicians~~ practitioners to this remedy in the treatment of Chronic pleurisy.

अर्थ:— फुफ्फुसावरणदाह प्रतिश्याय — आयोडाईनच्या चिरकालीक विष प्रयोगानें रसस्रावक (वेष्टनीं बनलेल्या पिशव्यांमध्यें रससंचय उत्पन्न होतो. पोट्यासियम आयोडाईडच्या कडक
फुफ्फुसा- च्या प्रयो[illegible] गानीही प्रतिश्याय [illegible]

अशी प्रयोगकर्ते हकीकत सांगतात.
Boericke and Dewey - Pleurisy page 284
Kali mur - - - - - - - when there is plastic exudation
Natrum mur ~~——~~ when serous exudation has taken place.

अर्थ - कॅलिमूर - फुफ्फुसावरणप्रदाहात (प्रतिक्रियांत) घट्ट स्राव असेल तर कॅलिमूर देणे व सीरमसारखा पातळ स्राव असेल तर नेट्रममूर देणे.

मूत्राधिक्यरोगांत ~~उदकमेहामध्ये~~ (Interstitial nephritis) ऑरममूर आणि सोडियम आयोडाइडचें साम्य पहा. ~~Jousset~~ page 132

Iodine and especially Iodide of sodium have both in my hands as well as in the hands of a good many physicians caused a true & a durable amelioration in the manifestations ~~both~~ of ~~arterio sclerosis &~~ interstitial nephritis

Dr. Mitchell in Hahn. Monthly February 1898, among different remedies mentions aurum mur natronatum 2x even $\frac{1}{50}$ to $\frac{1}{25}$ of a grain of the crude (Jousset - page 135)

अर्थ:- आयोडाइन व विशेषतः सोडियम आयोडाइड ह्यांनी माझ्या व इतर डॉक्टरांच्या बिमारामध्यें हा रोग हमेशाकरतां घालविला.

डॉ. मिचेल हे हानिमॅनियन मन्थली नांवाच्या मासिक पुस्तकांत फेब्रुअरी १८९८च्या अंकांत लिहितात की, ह्या रोगांतील अनेक औषधामध्यें ऑरममूर नेट्रोनेटम हेही एक औषध आहे.

अशीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. ह्या संबंधानें डॉ. फॅरिंग-टन यांच्या clinical materia medica ह्या ग्रंथांतील स्थलीं दिलेले उतारे पहा.

I propose now to begin the study of the drugs obtained from the mineral Kingdom. I have placed on the board (see next page) for your study the elements, arranged in order according to some of their relations just as we find them in chemistry. I wish to explain here the general idea of the relation of drugs and especially of those belonging to the mineral Kingdom. (page 455)

Electro −	Electro +
Oxygen Ozone Nitric ac. Amyl Nitr.	Antozone
Sulphur Selenium Sulph. ac Carboneum Sulph	Hydrogen
Fluoric ac. Iodine Spongia Bromine Chlorine Muriatic ac Cyanogen	Ammonium Kalium Natrum Lithium
Carbo~~n~~ veg. Carbo an Graphites petroleum Cosmoline Silica	Calcarea Baryta carb. Strontia Carb.

See the reverse

मेटिल या नावरं, न उं धातू

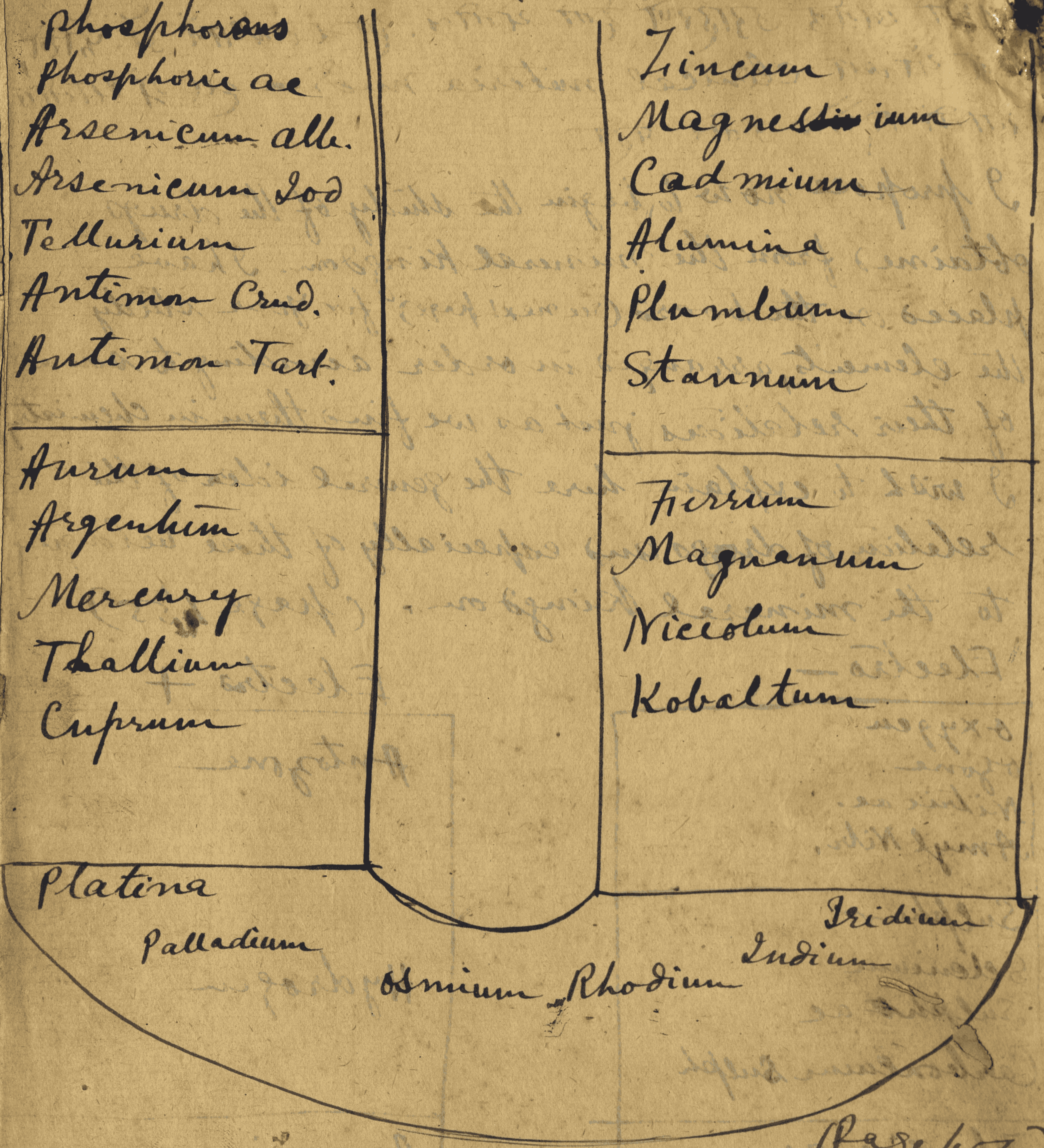
Phosphorous
Phosphoric ac
Arsenicum alb.
Arsenicum Iod
Tellurium
Antimon Crud.
Antimon Tart.
Aurum
Argentum
Mercury
Thallium
Cuprum
Zincum
Magne~~ssi~~ium
Cadmium
Alumina
Plumbum
Stannum
Ferrum
Magnanum
Niccolum
Kobaltum
Platina
Palladium
Osmium
Rhodium
Indium
Iridium

(Page 456)

you notice that here we have oxygen and sulphur. They are chemical elements which are placed near together in Chemistry and are similar not only as chemicals but also as medicines. ~~Next on the list we have Nitrogen which is used in the medicine in the form of Nitric acid.~~ Below this we have a list of remedies which constitute a group in Chemistry known as halogens; they consist of fluorine, fluoric acid, Iodine, bromine and spongia. The latter drug is placed here not as a chemical substance but as a drug which owes its medicinal properties to the Iodine & Bromine which it contains. It is of practical value to remember these drugs in this connection because they are not only chemically similar but they are also similar as medicines. ------- Next we have a group composed of phosphorous and its acid and Arsenicum. --- ------ Phosporous and Arsenic are continually placed in contrast in the physician's mind and it is often difficult for him to decide which he shall give. (page 457)

The antimony preparations are similar in form and isomorphous with sulphur and selenium. There is another fact which we may borrow from Chemistry and that is that substances ~~which~~ of similar crystalline structure have similar medicinal effects. These substances often replace each other in Chemistry. I give you these facts so that you may have a rational conception of drugs not as mere individuals but as consistent with nature and with themselves. ~~Here we have noble metals gold and silver. Then we may go up on this side tracing the drugs through the same relation we did on the other.~~ Everyone knows how closely related, chemically & medically are Barium and Strontium. This relation is very much like that of similarity [illegible] one another well.

सुरणें हेंच ज्या ज्या रोगामध्यें प्रधान चिन्ह आहे, ते सर्व रोग मिठानें बसतात. आणि मीठ हें तर शरीराचें घटक आहे. अशीं अनेक उदाहरणें दिसून आल्यामुळें हॅनिमॅनच्या पट्टशिष्य कॉन्स्टन्टाईन हेरिंग ह्यानें इ.स. १८८६ मध्यें पुढील वाक्य लिहिलें. "All constituents of the human body principally act on those organs wherein they have a function. All fulfill their functions when they are the Cause of symptoms." (Boericke + ~~Dewey~~ Dewey
Introduction.)
16
(Twelve tissue Remedies)

(क) अर्थ:— "शरीरांतील घटकपदार्थ (औषधीरूपानें दिले असतां) ज्या ज्या इंद्रियामध्यें त्यांस कामगिरी असते त्या त्या इंद्रियावर मुख्यत्वें करून काम करतात. तें तें शारीरिक घटकद्रव्य (म्हणजेच त्यांची उणीव) जेव्हां रोगचिन्हांचें कारण असतें तेव्हां तें तें घटकद्रव्य आपली आपली कामगिरी करतें. म्हणजेच रोगचिन्हें दुरुस्त करतें." ह्याचाच पुढें डॉ. ~~[illegible]~~ Grauvogl नें विस्तार केला. ~~आणि~~ त्याला असें दिसून आलें कीं, शरीरांतील हीं घटकद्रव्यें रोगी मनुष्यानें घेतल्यास जीं रोगचिन्हें बसतात तींच रोगचिन्हें निरोगी मनुष्यांत त्याच घटकद्रव्याच्या अतिमात्र सेवनानें उत्पन्न होतात. ह्या संबंधानें पुढील उतारा फार महत्वाचा आहे.

"Lime differs from all the substances which have hitherto come before us as medicines in that it is a normal constituent of the animal Body. It enters as you know into the composition not only of the bones & teeth, but

is that also of ~~f~~ muscle, nerve and nearly every other solid and fluid portion of the organism. It may hence be thought doubtful at the first blush, if such a substance can have pathogenetic properties beyond those belonging to any local influence it may exert. . . . .

Consider what must happen if they are administered in excess — if more is introduced than the tissues require for their health and integrity. Elimination will doubtless dispose of some of the superfluity. But the affinity of the substance for certain parts of the organism will still be attracting it thither and while its quality determines its destination, its quantity will prevent its acting as a food & being wholly assimilated. You cannot make perfect heal more healthy; and if you continue to ply a part with its natural stimuli and alimen beyond the point of perfect health you necessarily produce disease.

Now it has been fully ascertained, and is well set forth by Dr Von Grauvogl in his text-book of Homoeopathy, that the kind of disease produced is just that which ordinarily results from the deficiency of the substan in question. Thus the habitual drinkers of chalybeate waters become anaemic
H[illegible]s "Pharmacodynamics pages 338, 339

[illegible] १२८ पर्यंत

R.

अर्थः— आतां खनिजपदार्थांपासून तयार केलेल्या औषधींचा विचार करूं. जवळच्या पानावरच परस्परसाम्याच्या अनुरोधानें म्हणजे रसायनशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणेंच मूळ-तत्वांची ~~रचना~~ मांडणी केली आहे. ह्या ठिकाणीं औषधींच्या विशेषतः खनिज औषधींच्या परस्पर-संबंधाची कल्पना स्पष्ट करण्याची माझी इच्छा आहे. तुम्हाला येथें गंधक आणि ऑक्सिजन जवळ जवळ आहेत असें दिसून येईल. हीं दोन मूलतत्वें रसायनशास्त्रामध्यें जवळ जवळ ठेविलेलीं आहेत. आणि त्यांचे रासायनिक धर्मच सारखे आहेत असें नाहीं तर त्यांचे औषधीधर्म ही सारखे आहेत. ह्याच्या खालीं ज्याला रसायनशास्त्रांत हॅलोजिन्स म्हणतात त्यां~~चा संघ~~ औषधींची यादी दिली आहे तींत फ्लोराईन फ्लोरिक आम्ल आयोडाईन ब्रोमाईन आणि स्पॉन्जिया हे आहेत. स्पॉन्जिया ही वनस्पति येथें ठेवण्याचें कारण हेंच आहे कीं, त्यांत ~~असलेले~~ औषधी-धर्म त्यांत असलेल्या आयोडाईन व ब्रोमाईन ह्या ~~[illegible]~~ द्रव्या~~[illegible]~~मुळें आहेत. हीं द्रव्यें ह्या रीतीनें परस्पराशीं संबद्ध आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवणें व्यवहारांत उपयोगी आहे; कारण तीं द्रव्यें रसायनशास्त्र दृष्टीनेंच सारखीं नसून औषधीशास्त्र दृष्टीनें ही सारखीं आहेत. त्यानंतर फॉस्फरस आणि त्याचें आम्ल व सोमल यांचा एक संघ आहे. फॉस्फ-रस आणि सोमल ह्यांचे चिकित्सकांच्या मनांत नेहमीं भांडण होते, म्हणजे त्यांचे इतकें साम्य आहे कीं, त्या दोहोंपैकीं आपण कोणतें द्यावें हें चिकित्सकाला ठरविणें फार कठीण जाते. ऍन्टिमनिपासून उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांच्या आकार व पैलू ~~[illegible]~~ गंधक व सेलेनि-यम ह्यांच्या आकारव पैलू ह्यांशी सारखेच असतात. हीही एक गोष्ट रसायनशास्त्रापासून आपण घेतली पाहिजे आणि ती ही कीं, ज्यांचे आकार व पैलू सारखे

असतात. यांचे औषधीधर्महीं सारखेच असतात. रसायनशास्त्रांत असे पदार्थ नेहमीं एकमेकांची जागा घेतात. ह्या गोष्टी मी तुम्हास अशा करितां सांगतों कीं, औषधीं ~~[illegible]~~ पृथक् पृथक् ~~विचारानुसार~~ ~~मनांत न धरतां~~ व्यक्तीप्रमाणें वागतात असें न समजतां त्या स्पतः ~~[illegible]~~ शीं व ~~[illegible]~~ निसर्गाशीं जुळेल अशा रीतीनें वागतात अशी समंजस कल्पना तुमच्या मनांत असावी. रसायनशास्त्र दृष्ट्या आणि औषधिशास्त्रदृष्टीनेंही बेरियम आणि स्ट्रान्टियम यांचा किती निकट संबंध आहे हें प्रत्येकास माहित आहे. हा संबंध यांची उत्पत्ति एकाच ~~[illegible]~~ पदार्थापासून असावी ~~असा~~ अशासारखी आहे. आणि ह्यामुळेंच त्यांपैकीं एकानें चांगलें फळ मिळालें नाहीं म्हणजे दुसरा देऊनही चांगलें फळ मिळत नाहीं.

ह्या सर्व वृत्तान्तांचा विचार केल्यास शरीरघटक नसते त्या पदार्थांनीही रोग कां बसतात. या शंकेचें चांगल्या रीतीनें समाधान ~~[illegible]~~ होतें. ह्या प्रमाणें बायोपॅथीवरील आक्षेपांचें निरसन झाल्यामुळें बायोपॅथीचा होमिओपॅथिक चिकित्सकांनीही स्वीकार करावा आणि त्यानें चिकित्सा जास्त सोपी आणि (समोर ~~[illegible]~~ पहा) अर्थातच जास्त निश्चित आणि फलदायक करावी हें इष्ट आहे.

New Para

आयुर्वेदिक चिकित्सकांनीही बायोपॅथीक शास्त्राच्या सिद्धांतानुसार दोषविभागाची पुनर्घटना करावी हें इष्ट आहे. बारा पदार्थांनी सर्व रोग बसतात त्या अर्थी दोष तीन न मानतां बारा मानले पाहिजे

XOX

हें उघड आहे. आतां आयुर्वेदांत दिलेल्या कफ, वात, पित्त ह्या तीन दोषांच्या चिन्हांची विभागणी ~~[illegible]~~ करावयाची असल्यास पुढें दिल्याप्रमाणें करावी लागेल. व उष्णतेनेंही जास्त होणारा व थंडीनेंही जास्त होणारा आयुर्वेदास माहीत नसलेला ~~नवीन~~ चवथा दोष नवीनच मानावा लागेल. ह्यास आम्ही जलदोष असें नांव दिलें आहे.

पुढील पानावर पहा   See the reverse

आतांपर्यंत चार चिकित्सापध्दतींचें निरिक्षण केलें. ह्यापुढें येणाऱ्या चिकित्सापध्दती व ह्या चार पध्दति ह्यामध्यें एक फार मोठा फरक आहे. मागील चार पध्दतींमध्यें रोगहरणार्थ शरीरांत कोणतें तरी द्रव्य बाहेरून घालतात व पुढील पध्दतीमध्यें असें बाह्यद्रव्य शरीरांत घालीत नाहींत. अर्थात् द्रव्यानेंही रोग बसतात आणि द्रव्याशिवायही रोग बसतात हें गौडबंगाल आहे तरी कसें हें जाणण्याची इच्छा साहजीकच होते. हें कोडें रोगाचें वास्तविक स्वरूप समजल्याशिवाय उकलणार नाहीं. म्हणून मागील चार पध्दतींच्या निरीक्षणाच्या सहाय्यानें रोगाचें व चिकित्सेचें वास्तविक स्वरूप काय ह्याचा विचार करूं. ह्या संबंधानें आम्हीं मागें थोडेसें लिहिलेंच आहे. ~~शरीरांत व~~ रोग म्हणजे घटक द्रव्याची उणीव असें आम्हीं तेथें सिध्द केलें आहे. परंतु त्याचा जास्त खुलासा होणें जरूर आहे. कारण रोग म्हणजे घटक द्रव्याची उणीव असें म्हणावें तर अन्नांतून घटक द्रव्यें भरपूर घेतल्या जात असतांनाही किंवा मलावाटें पुष्कळ घटक द्रव्यें फेंकल्या जात असतांनाही रोग असतात त्याची उपपत्ति लागत नाहीं. उदा० लहान मुलास Rickets म्हणून हाडें मऊ होऊन वांकडें होण्याचा जो रोग होत असतो त्यांत हाडांत ~~रसांत~~ ~~Calsium~~ Calcium phosphate ची उणीव आ. त्यामुळें हाडें मऊ व वांकडीं होतात; तथापि अन्नांतून कॅल्शियम फॉस्फेट नेहमींपेक्षां जास्त जात असतो. आणि मग हि ~~Calsium~~ Calcium phosphate नें तो रोग बसतो. दुसरें उदाहरण मिरचें. मामुली किंवा [illegible]लीपेक्षां जास्त मीठ खात असतांही

असलेले रोग मर्दित मिश्रानें बसतात. [illegible] अन्नांत धारकद्रव्ये भरपूर असूनही रोग होणें किंवा शरीरांतून धारकद्रव्यें जास्त फेंकल्या जात असतांही रोग असणें आणि तेंच द्रव्य मर्दनानें जास्त सूक्ष्म करून दिल्यानें रोग बसणें ह्यावरून शरीरांतील धारकद्रव्याच्या अणिवेचें ~~म्हणजेच रोगाचें~~ कारण म्हणजे रोगाचें स्वरूप अन्नांतून मिळणाऱ्या स्थूल धारकद्रव्यांचें ग्रहण करण्याची शक्ति नसणें हेंच ठरतें. आणि म्हणूनच मर्दनानें जास्त सूक्ष्म अर्थात् ग्रहण करण्यास जास्त सोपें असें केलेल्या त्याच धारकद्रव्यानें किंवा समानधर्माच्या दुसऱ्या द्रव्यानें रोग बसतो. ह्याच विचारांचा पुढील उतारा पहा

A Child suffering ~~with~~ from rickets shows a lack of phosphate of lime in the bones due to a disturbed molecular motion of the molecules of this salt. The quantity of phosphate of lime intended for the bones, but failing to reach its goal, would accumulate within the blood were it not excreted by the urine, for it is the office of the kidneys to maintain the proper composition of the blood, and, therefore, to cast out every foreign substance or surplus supply of any one constituent. Now after the normal molecular motion of the phosphate of lime molecules is again established within the involved nutritive soil by administering small doses of the

salt, the surplus can again enter the general Circulation and the Cure of the Rachitis is brought about.

Every normal Cell has the faculty of absorbing or rejecting Certain substances. This property is diminished or ~~rejected~~ suspended when the cell has suffered a loss in one of its salts in Consequence of any irritation. As soon as this deficiency is made good by a supply of homogeneous meterial from the immediate nutritive soil, the equilibrium is re-established. But if the supply is not offered spontaneously, it is to be assumed that the needful salt is lacking in quantity, or, on the other hand, that the diseased cells have suffered a physical alteration besides, which precludes the entrance of the required tissue salt. In such a case the salt must be offered in a more diluted state, that is, a higher trituration or attenuation.

If the altered cells regain their integrity by recovering their loss, they can again perform their normal functions, and bring about the removal by Chemical processes of morbid products, exudations, etc. The biochemical therapeutics aids nature in her efforts to Cure by supplying the natural remedies

~~२००~~ १४३

lacking in certain parts, that is, the inorganic cell salts, and in this way corrects abnormal states of physiological chemistry.

The aim of biochemistry is to cover a deficiency directly. All other methods of cure reach this goal indirectly, when they make use of remedial agents heterogeneous to the constituents of the human organism. (Boericke & Dewey 'Twelve Tissue remedies' Page 20-21)

अर्थ:— मुलामध्यें हाडें वांकडीं होण्याचा जो रोग होतो त्यांत ~~calcis~~ कॅल्शियमफॉस्फेटच्या ~~या घटकद्रव्यांच्या~~ परमाणूंच्या गतींत विकार झाल्यामुळें हाडामध्यें ~~कॅल~~ त्या घटकाची उणीव होते. जितका कॅल्शियम फॉस्फेट हाडामध्यें जाऊन मिळावा तो त्या कारणामुळें तेथें जाऊन न पोहोंचल्यामुळें रक्तामध्यें सांचतो; आणि ~~[illegible]~~ म्हणून तो मूत्रावाटें बाहेर फेंकल्या जातो. कारण ~~मूत्रपिंडांचे~~ रक्ताची घटना कायम ठेवणें आणि त्या करितां रक्तांतील विजातीय पदार्थ किंवा जास्त प्रमाणांत झालेला शारीरघटक बाहेर फेंकून देणें हें मूत्रपिंडाचें कामच आहे. आतां कॅल्शियम फॉस्फेटच्या सूक्ष्ममात्रांनीं हे शरीरांतील पोषकद्रव्यांतील कॅल्शियम फॉस्फेटच्या ~~[illegible]~~ परमाणूंच्या ~~विकृत~~ ~~गति~~ गतीची विकृति नाहींशी होऊन ती पूर्व ~~[illegible]~~स्थितीवर आल्यावर रक्तांत जमणारा कॅल्शियम फॉस्फेट हाडामध्यें शोषून हाडें वांकडीं होण्याचा रोग दुरुस्त करूं शकतो.

प्रत्येक निरोगी जीवाणूला कांहीं पदार्थांचें ग्रहण करण्याची किंवा त्याग करण्याची स्वाभाविक शक्ति असते. ~~[illegible]~~ तरी [illegible]

कोणसा री

नसेल

एकाद्या ~~घद~~ घटक द्रव्याच्या नाश होतो तेव्हां जीवाणूची ही शक्ति कमी होते किंवा कांहीं वेळापुरती तरी नाहींशी होते. ही जीवाणूंत पडलेली शारिरघटकाची उणीव जीवाणूंचें पोषण करणारा जो शारिरद्रव त्यां~~तील~~तून सधर्म द्रव्यानें भरून निघते तेव्हां शरीर पूर्वस्थितीवर येतें. परंतु ~~ही उणीव~~ जीवाणूला हा पुरवठा स्वाभाविकपणें न मिळाला तर शरीरांत तें घटकद्रव्य कमी प्रमाणांत आहे किंवा ज्यामुळें रोगग्रस्त जीवाणू त्या घटकद्रव्याचें ग्रहण करूं शकत नाहीं अशी त्यांत विकृती आली असे मानलें पाहिजे. ह्या अवस्थेमध्यें तें शारिरघटकद्रव्य मर्दनानें जास्त सूक्ष्म केलेल्या स्थितीमध्यें जीवाणूला दिलें पाहिजे.

रोगग्रस्त जीवाणूंची उणीव भरून निघाल्यानें ते जेव्हां पूर्वस्थितीवर येतात तेव्हां ते आपापलें काम करूं शकतात आणि शरीरांत रोगामुळें उत्पन्न झालेले विकृत पदार्थ, ~~स्राव~~ वगैरे रासायनिक क्रियांनीं काढून टाकूं शकतात.

(Hughes Manual of Pharmacodynamics page 338.)

On the other side ~~of~~ it is a fact — ~~and upon the principle of Similia~~ Similibus should be so — that these elements of the tissues when given as medicines promote the assimilation from the food and blood of the very material of which they consist. We shall see when we come to Ferrum, that in this way anemia may be cured by doses of iron far too small to have any nutrition value.

दुसरे द्रव्य

अर्थात् [illegible] आहे कीं शारिरघटक द्रव्य

औषधीरूपानें (सूक्ष्मरूपानें) दिलें असतां तें अन्नांतून व रक्तांतून तेंच शरीरघटक द्रव्य ग्रहण करण्याची शक्ति वाढवितात. जेव्हां आपण लोहाच्या ~~आमा~~ पुढें विचार करूं तेव्हां आपणांस दिसून येईल कीं ह्या रीतीनें शरीरांत कोणतेंही पोषणकार्य करण्यास असमर्थ इतक्या लहान व सूक्ष्म अशा लोहाच्या मात्रांनीं रक्त~~क्षय~~ शोष (~~ज्यांत~~ शरीरांतील लोह कमी होत असतें) बसतो.

स्पष्टपणें बोलावयाचें म्हणजे ह्या उताऱ्यांचा अर्थ असा आहे. ~~शोषक~~ कोणत्या तरी क्षोभक कारणानें जीवाणू ~~हीन~~ अशक्त होतो ~~(रक्त घटक द्रव्य कमी होवून~~ तर तो जीवाणू त्याला पोषण करणारा जो भाकुल शरीरद्रव त्यांत असलेलें ~~[illegible]~~ एखादें घटक द्रव्य ग्रहण करूं शकत नाहीं, हेंच रोगाचें खरें स्वरूप होय आणि त्यावर तेंच घटक द्रव्य जीवाणूस ग्रहण करतां येईल इतकें ~~[illegible]~~ सूक्ष्म करून ~~दिल्यानें रो~~ देणें हीच चिकित्सा होय.

(एकंदरींत मागील चार चिकित्सापद्धतींच्या निरीक्षणानें असें ठरतें कीं ~~[illegible]~~ सूक्ष्मीकृत शरीरघटकद्रव्यानेंच रोग बसतात. तें बाहेरून घातलें तर रोग दुरुस्त होईलच. परंतु तें द्रव्य शरीरांतही असतेंच आणि शरीरांत असलेलें तें द्रव्यच जास्त सूक्ष्म होण्याची जर व्यवस्था केली तरीही रोग बसेल हें उघड आहे. पुढील चिकित्सापद्धतींचें रहस्य हेंच असलें पाहिजे हें अर्थातच ठरतें.) (मागें पहा)

ह्यावरील कांहीं आक्षेपांचा येथें विचार केला पाहिजे. सूक्ष्मीकृत द्रव्यानें रोग बसत नाहींत सूक्ष्मीकरणाच्या [illegible] द्रव्यपरमाणूंत जी गती उत्पन्न

पुढील चार पद्धती प्रमाणें उपचार करणें म्हणजे शरीरांत कोणती तरी कंपनात्मक गति उत्पन्न करणेंच होय. तशा गतीनें रोग बसतात आणि बाहेरून घातलेल्या द्रव्यांनीं ही रोग बसतात ह्या दोनही अनुभवांची उपपत्ति एकाच गोष्टीनें लावणें जरूर आहे (कारण दोनही प्रकारांनीं रोग बसतात हे शक्य नाहीं. रोग बसण्याची नैसर्गिक रीती एकच असली पाहिजे) आणि ती एक गोष्ट म्हणजे सूक्ष्मीकृत शरीर घटकानें रोग बसतात हीच संभवते. तिनें बाहेरून शरीरांत घातलेल्या सूक्ष्मीकृत शरीरघटकानें रोग बसतात ह्याची उपपत्ति लागते. आणि कंपनात्मक गतिनें रोग बसतात ह्याची ही उपपत्ति लागते. कारण कंपनात्मक गतिनें शरीरांतीलच शरीरघटकांचे सूक्ष्मीकरण होते अशी आपणास कल्पना करतां येते आणि हें कार्य पोषक क्रियातंतु करतात हें पुढें दाखविलेंच आहे. एकूण सूक्ष्मीकृत शरीरघटकांनींच रोग बसतात ही गोष्ट निश्चित आहे.

होते तिनेंच रोग बसतात असा एक आक्षेप येईल. तो बरोबर नांहीं. कारण कोणताही रोग कोणत्याही सूक्ष्मीकृत द्रव्यानें बसतो असें ~~नांहीं तर~~ नसून सूक्ष्मीकृत अशा विशिष्ट द्रव्यानेंच बसतो. जसें दाह हा सूक्ष्मीकृत लोहानेंच बसतो. प्रतिश्याय (catarrh) हा सूक्ष्मीकृत मीठानेंच बसतो. ~~rickets~~ हाडें वाकडे होण्याचा रोग सूक्ष्मीकृत क्यालशियम फास्फेटनेंच बसतो.

दुसरा आक्षेप मानसोपचार वाद्यांचा. तो असा "ज्या अर्थी सर्व पद्धती रोगनिवारणाच्या कामीं जवळ जवळ सारख्याच उपयोगी आहेत त्या अर्थी या सर्व पद्धतींत अहेतुकरीत्या एकाच व्यापक नियमाचा उपयोग होत असावा असें अनुमान निघतें व तें तर्कशास्त्र दृष्ट्या युक्त नांहीं काय? याच अनुमानापासून आरंभ करून मानसोपचार वैद्यांनीं अनेक प्रयोग करून सर्व प्रचालितपद्धतींचें निरीक्षण केलें व शेवटीं असा सिद्धांत काढला कीं रोगनिवारणाच्या कामीं उपयोगी पडणारी अशी एकच शक्ति जगांत आहे आणि ती शक्ति म्हणजे शरीरास अधिकारविशिष्ट प्रेरणा करून त्यास वाटेल त्या प्रकारच्या कार्याला प्रवृत्त करण्याची रोग्याच्याच मनाची नैसर्गिक शक्ति होय. या शक्तिला जागृत करून तिचें सहाय्य घेतल्या खेरीज रोगपरिहार करण्याचें ~~[illegible]~~ सामर्थ्य जगांतील कोणत्याही औषधिद्रव्यांत किंवा वैद्यकी करणाऱ्या व्यक्तींत नांहीं. ज्या ज्या ठिकाणीं रोगाचें परिमार्जन होतें त्या त्या ठिकाणीं ह्याच शक्तीचा उपयोग झालेला असतो. आणि या शक्तिला प्रवृत्त करण्याचें मार्ग असंख्य असल्यामुळेंच असंख्य उपचारपद्धती आज सुखानें नांदू शकल्या आहेत" (गणपुले ह्यांचे मानसोपचार [illegible])

~~[illegible]~~ १७८

कोणत्याही पद्धतीनें चिकित्सा करणाऱ्या वैद्याला व त्याच्या बिमाराला ही मन हें असतेंच. त्यामुळें हा ~~सिद्धांतावरून कोणत्याच चिकित्सापद्धतीची सुटका होऊं शकणार नांहीं असें~~ सिद्धांत ~~[illegible]~~ सर्वच इतर चिकित्सा-पद्धतींचा समूळ घात करतो. म्हणून त्याचा येथेंच विचार करणें जरूर आहे.

मनाच्या शक्तीनेंच (म्हणजे इच्छेनेंच) रोग दुरुस्त होतात असें जर आहे तर एकच रोगी एकाच्च वैद्याचें एक औषध घेत असतांनां दुरुस्त होत नांहीं पण दुसरें औषध घेत असतांनां दुरुस्त होतो हें कसें? अशा प्रकारचे अनुभव नेहमीं येतात, ह्या अशा अनुभवात व्यतिरेकानें ~~[illegible] सहाय्यासिवाय ही~~ रोग केवळ औषधीनेंच बसला असें ठरतें. फार ~~[illegible]~~ झाल्यास मनाची शक्ति व औषधी यांच्या संयोगानें रोग बसला असे ठरेल. परंतु हें दुसरें अनुमान टिकत नांहीं. कारण (मागें पहा) वैद्य व रोगी ह्या दोघांचाही औषधावर विश्वास नसतांनां देखील औषध रोग दुरुस्त करतें

omit! किंवा अकस्मात् रोग दुरुस्त व्हावा अशा हेतु-शिवाय घेतलेल्या पदार्थांनीं ही रोग दुरुस्त होतात असे अनुभव येतात. ~~एका बिमाराच्या स्वतःच येणें. म्हणून केवळ औषधीनें मनाच्या सहाय्या शिवाय रोग बसणार~~. ह्या शिवाय आकस्मिकपणें देण्यांत आलेल्या पदार्थांनीं रोग उत्पन्न होतात. अर्थात ~~पदार्थांमध्ये रोगोत्पादक शक्ति आहे अर्थात [illegible] त्यांच्यामध्ये रोगनाशक शक्ति ही आहे असें म्हणणे आणि प्रतीति~~ तेच पदार्थ तेच रोग प्रतीति येच्या वेळीं बसवितात हें निःसंशय सिद्ध होतें. ~~म्हणून~~ एकंदरीत मनाच्या सहाय्या शिवाय ही केवळ पदार्थांनींच रोग बसतात आणि केवळ

मनाच्या शक्तिनेंही रोग बसतात असें जर आहे तर मग मनाच्या शक्तिनें शरीरांतीलच शारीर घटक द्रव्यांचें सूक्ष्मीकरण होऊन त्यानें रोग बसतात असें मानून खरोखर रोगहारक शक्ति सूक्ष्मीकृत शारीरघटकांतच आहे असाच सिद्धांत ठरविणें योग्य आहे. आतां मनाच्या शक्तीनें शरीरांतील घटक द्रव्य जास्त सूक्ष्म कसें होतें अशी शंका कोणास आल्यास ~~[illegible]~~ तिचें समाधान करणें कठीण नाहीं. मनाच्या शक्तिनें शरीरांत गती उत्पन्न होते आणि गतीमुळें शारीरद्रव्यास सूक्ष्मत्व येतें इतकेंच येथें सुचवितो. ह्याचा पूर्ण विचार पुढें मानसोपचार निरीक्षणांत करूं.

पुढील चिकित्सापद्धती संबंधानें ही प्रस्तावना करून त्यापैकीं जीवाणूंच्या पोषणानें रोग बसतात असेंच आम्हां ~~[illegible]~~ प्रमाणें माननारी ~~प्रधान~~ जी Hydropathy तिचें निरीक्षण करूं. Hydropathy चे ~~[illegible]~~ जुना व नवा असे दोन पंथ आहेत. त्यामधील फरक पुढील उताऱ्यावरून दिसेल:

The Natural Method Commands a wealth of forms in which water may be applied: packs, enemas, douches, shower baths, half-baths, whole-baths, sitz-baths and steam-baths of Various descriptions. These many remedies, however, prove in part superfluous and Confusing when once insight into the true nature of disease has been gained. The new art of healing simplifies the application of water as much as possible.

Whilst on the ordinary Nature Cure System the diet, at all events very often, has been wholly unregulated; arbitarily accomonodated to the traditionary mixed diet, the New Science of Healing prescribes a non-stimulant system of dietetics based on natural laws and accurately and clearly defined.

As you see, ~~the~~, the deviations from the usual methods of the Nature Cure System — which, I repeat it again, has nevertheless, worked wonders — are so great, that I feel quite justified in giving my theory and practice a new name that of the New Science of Healing without Drugs and without Operations. (The New Science of Healing By Louis Kuhne Page 849

अर्थ:— नैसर्गिक चिकित्सापध्दतीमध्यें पाण्याचेच बहुप्रकारानें प्रयोग करतां येतो:— आर्द्रवस्त्रबंधन, बस्ति, पाण्याचीधार, जलबिंदुस्नान, अर्धस्नान, पूर्णस्नान, उपविश्यस्नान, बाष्पस्नान हे सर्व प्रयोग निरनिराळ्या प्रकारानें या पद्धतींत योजल्या जातात. परंतु हे सर्व उपाय रोग्यांच्या स्वरूपाचें रहस्य समजल्यानंतर अनवश्यक आणि श्रमोत्पादक होतात. नवीन निसर्ग-चिकित्सेंत हे पाण्याचे प्रयोग शक्य तितके सोपे केले आहेत. जुन्या निसर्गचिकित्सेंत रोग्यांच्या अन्नाबद्दल्या कांहींच नियम नाहीं. अथवा पूर्वपरंपरागत मिश्र ~~अन्नामध्यें~~ आहाराशीं कशी तरी अन्नाची जुळणी करतात. परंतु नवीन शास्त्रांत स्वाभाविक नियमानुसार अनुत्तेजक आहार घ्यावा असा नियम केला असून त्याचें स्वरूप स्पष्टपणें आणि बारकाईनें ठरविलें आहे. ~~जुन्या~~

जुन्या शास्त्रांत हे जे दोन फरक केले आहेत (हा मी ~~केलेल्या~~ पुनः सांगतो कीं, या पद्धतीनें चमत्कारिक

माझ्या या नवीन पद्धतीला नवीन नांव देणें मला अगदीं वाजवी वाटते. आणि तें नांव औषधी शिवाय ~~खेरीज~~ आणि शस्त्रक्रियेशिवाय रोग दुरुस्त करण्याचें नवीन शास्त्र हें होय.

ह्यावरून दिसतें कीं, नवें व जुनें निसर्गचिकित्साशास्त्रज्ञ ह्याकरितां पाण्यानेंच निरनिराळ्या प्रकारानें चिकित्सा करतात. ह्या चिकित्सापद्धतीचें म्हणजे जिला कोणी जल-चिकित्सा (Hydropathy) असें म्हणतात तिचें रहस्य पुढील उताऱ्यांत स्पष्ट करून दाखविलें आहे.

~~ह्या दोन्ही पद्धतींच्या तत्वांची उत्तम माहिती अगदीं थोडक्यांत~~ (Encyclop. Brit. Vol. XII page 542, 43 ~~मध्यें दिली आहे~~. तेथील महत्वाचे उतारे: ~~पुढें देतों~~.

Hydropathy is the treatment of disease by water, used outwardly and inwardly. Like many descriptive names, the word "hydropathy" is defective and even misleading, the active agents in the treatment being heat and cold, of which water is little more than the vehicle, and not the only one: Thermo-therapeutics (or thermo-therapy) is a term less open to objection. The name "hydropathy," however, as being itself an advance on an earlier and less happy designation "the water cure" as having obtained general currency, is here employed.

अर्थः— जलचिकित्सा म्हणजे पाण्याचा आंतून किंवा बाहेरून उपयोग करणें. इतर पुष्कळ वर्णनात्मक

नांवप्रमाणें ~~सहेतुक~~ हें नांव ही अन्वर्थबोधक व भ्रमोत्पादकही आहे. कारण ह्या चिकित्सेंत प्रत्यक्ष कार्य करणारे थंडी आणि उष्णता हे होत आणि पाणी हें केवळ शरीरास थंडी किंवा उष्णता पोहचविण्याच्या अनेक साधनांपैकीं एक होय. ह्या चिकित्सापद्धतीचें शीतोष्णचिकित्सा हें नांव ठेवल्यास तें जास्त निर्दोष होईल.

———X———

हैड्रोपथीक चिकित्सा परीक्षण
(पान १५१ ते १६०)

Hydropathy

The theoretical basis of hydropathy is wide and fundamental enough to include within its~~elf~~ scope all disease. Each individual cell of the mass constituting in various forms and combinations the human body being in ~~its~~ its growth and function~~s~~

मूलग्राही

dependant ~~on~~ ~~the~~ regulated by the nervous and Vascular systems, themselves cellular, and every derangment of these cells originating in or being attended with a derangement of their nervous and Vascular supply, and that supply being powerfully and in quite diverse ways influenced by heat and Cold,—all morbid Conditions of economy may be influenced materially by the regulated employment of heat and Cold, which are entitled therefore to rank as powerful factors in therapeutics.

अर्थः — जलचिकित्सेचें तत्व इतकें व्यापक आणि मूलग्राहि आहे कीं, त्याच्या सहाय्यानें सर्वच रोग बसविता ~~येत~~ येतात. हें मानवी शरीर निरनिराळ्या आकाराच्या जीवाणूंनीं आणि त्यांच्या संयोगानें बनलेलें आहे. ~~हे~~ हे जीवाणूं देखील आपल्या वाढीसाठीं आणि काम करण्याचें सामर्थ्य येण्यासाठीं तंतुमण्डलावर आणि रक्ताभिसरणेंद्रियावर अवलंबून असतात. (तंतुमण्डल आणि रक्ताभिसरणेंद्रियें हींहि स्वतः जीवाणूंचीच बनलेलीं आहेत.) अर्थात जीवाणूंत झालेली विकृति ही तंतुमंडळाच्या आणि रक्ताच्या ~~विकृतीमुळेंच~~ पुरवठ्याच्या विकृतीमुळें उत्पन्न होते. आणि हा पुरवठा थंडी आणि उष्णता ह्यांनीं भिन्न भिन्न रीतीनें आणि पाहिजे तितक्या प्रमाणांत (जोरानें) कमीजास्त करता येतो. आणि म्हणून शरीरांतील सर्व रोग थंडी आणि उष्णता यांच्या प्रयोगानें ~~रोग~~ बसविता येतात. अर्थात चिकित्साशास्त्रामध्यें

थंडी आणि उष्णता हे जोरदार उपाय मानल्यांत आले पाहिजेत.

The agents of hydropathy are at once simple and complex – simple in their elements, and complex in their combinations and modifications. They afford the physician a series of effects almost infinite in variety, both in kind and in degree, both immediate and remote. According as heat and cold are used in their extreme or their intermediate degrees, singly or in combination, successively or alternately, momentarily or continuously, dry or moist, and according as the primary action is utilized or the secondary, do their effects differ. (P.544)

अर्थ:— जलचिकित्सेचे उपाय साधे तसेंच ~~क्लिष्ट~~ संकीर्णही आहेत. ते स्वतः साधेच आहेत परंतु हे साधे उपायच त्यांत निरनिराळे फेरबदल केल्यानें व त्यांचे निरनिराळे संयोग केल्यानें ~~हे~~ संकीर्ण होतात. या अनेकविध उपायांनीं वैद्य शरीरावर अनेकविध परिणाम करूं शकतो; हे परिणाम निरनिराळ्या प्रकारचे निरनिराळ्या जोराचे, तात्कालिन किंवा दूरचे असतात. हे असे भिन्न भिन्न आणि असंख्य प्रकारचे ~~प्रकार~~ परिणाम होण्याचीं कारणें:- उष्णता किंवा थंडीचा मध्यम मानानें पाकीने ओलीने किंवा तीक्ष्ण मानानें ~~उपयोग केल्यानें~~ एकेकाचा किंवा संयोगाने ओलीपणाने किंवा वारंवार एकट्याचा उपयोग केल्यास ~~थंड~~ क्षणभर किंवा एकसारखा करीत

शुष्क किंवा आर्द्र पद्धतीनें अथवा उपायाच्या क्रियेचा किंवा प्रतिक्रियेचा उपयोग करून ~~घेतल्यानें भिन्न भिन्न होतात.~~ घेण्याच्या हेतूनें करणें हीं होत.

ह्या शेवटल्या उताऱ्यापुढें प्रतिक्रियेचे नियम सांगितलेले आहेत तो भाग आम्हीं ह्या निबंधांत प्रतिक्रियेचे नियम सिद्ध करतांना दिलेलाच आहे. ह्या तिन्ही उताऱ्यावरून जलचिकित्सेचें तत्व ठरतें तें हेंच कीं, थंडीचा किंवा ऊष्णतेचा शरीरावर प्रयोग करून त्याच्या क्रियेनें अथवा त्या क्रियेनंतर होणाऱ्या प्रतिक्रियेनें रोग दुरुस्त करावा. क्रियेनें रोग दुरुस्त करावयाचा असल्यास प्रतिक्रिया टाळतां येईल इतक्या जोरानें क्रिया केली पाहिजे. आणि प्रतिक्रियेनें रोग दुरुस्त करावयाचा असल्यास क्रिया क्षणिक व मंद प्रकारची केली पाहिजे हें उघड आहे. ह्या दोन रीतींपैकीं पहिली रीति खरोखर रोगहारक नसून अन्यरोगोत्पादकच आहे हें ज्यांनीं आम्हीं ग्रन्थाच्या आरंभीच केलेला चिकित्सातत्वविचार वाचला असेल त्याला अगदीं स्पष्ट दिसून येईल. ह्या संबंधानें माझ्या पहाण्यांत आलेलें एक उदाहरण दिल्यास वावगें होणार नाहीं. एक बाई मोटरगाडींत बसली असतां त्या मोटरला कांहीं अपघात होऊन तिच्या डोक्याला फार जबर धक्का बसला व ती मूर्छित होऊन पडली. ती एक दिवस मूर्छितावस्थेंतच होती. बाहेरून कांहीं जखम झाली नव्हती परंतु तोंडांतून व नाकांतून रक्त पडत होतें आणि डोक्यांचा दाह होऊन ~~तें~~ फार सुजून गेलें. ह्यावर ॲलोपथीक डॉक्टरांनीं संबंध पाहिमीर बर्फ ठेऊन चिकित्सा केली. ह्या चिकित्सेचा परिणाम असा झाला कीं, डोक्याचा दाह व सूज, तोंडांतून ~~व~~ व नाकांतून रक्त पडणें हीं चिन्हें बंद झालीं

९५५

परंतु ~~जिभेला रुचि न समजणें~~ अरुचि (tastelessness) खातांना ऐकूं न येणें, ~~त्या~~
~~डोक्याला दुखापत झाली होती~~ नव्हती ~~या आहीं स्पष्टपणें न दिसणें~~
~~घेरी आली वाटणें~~
A मळकी असणें व त्या मळकीमुळें भूक लागली असूनही पोटांत
अन्न न जाणें हीं ~~नवीन~~ * चिन्हें विभागास आघात झाल्यावर उत्पन्न झालेलीं. ~~(मूल रोगाची)~~ ह्यां ~~रोगकुलव्यक्त~~ त्रासदायक चि-
न्हांकरितां ती बाई माझ्याकडे आली. तेव्हां अपघातामुळें झाले-
लीं चिन्हें माझ्या औषधानें पुनः उत्पन्न होतील व तीं
उत्पन्न झाल्यावर त्या चिन्हांवरही औषधी द्यावी लागेल
असें सांगून, मी त्रासदायक ~~नवीन~~ चिन्हांवर जें औषध होतें तें तिला
दिलें. ~~सर्व नवीन चिन्हें निरोपत.~~ १०/१२ दिवसांत मळकी पूर्णपणें
व इतर ~~नवीन~~ चिन्हें अंशतः कमी झालीं ~~असतां~~ व
तोंडांतून रक्त पडणें, डोक्याची सूज, डोकें दुखणें, हीं
आघातापासून झालेलीं चिन्हें पुनः प्रकट झालीं. त्यावरही
योग्य औषध दिल्यानें तींही बसलीं. ह्यावरून दिसेल कीं,
क्विनीच्या उपायांनी मूळ रोग दुरुस्त झाला नव्हता.
क्विनीनें मळकी वगैरे ~~नवीन~~ रोगचिन्हें उत्पन्न केल्यामुळें
किंवा वाढविल्यामुळें आघातापासून झालेलीं रोगचिन्हें फक्त अव्यक्तस्थितीला
प्राप्त झालीं आणि म्हणूनच योग्य औषधींनीं ~~नवीन~~
रोगचिन्हें नाहींशीं करतांच आघातापासून झालेलीं चिन्हें
पूर्ववत् प्रकट झाली.] ~~ह्यावरून~~ (मागे पहा)

* ह्या चिन्हांना त्रासदायक चिन्हें म्हटलें आहे व आणि पुढें ⁑ भागीत चिन्हांना अपघात चिन्हें म्हटलें आहे

९ वा
फार्म संपूर्ण.

~~फार्म~~ १० वा
सुरु केलें.
१५५ पासून

~~ह्यावरून~~ एकंदरीत असें स्पष्ट आहे कीं, जलचिकित्से~~नाही~~चाही
उपयोग करतांना प्रयोगाच्या क्रियेनें रोग दुरुस्त करे-
ण्याचा प्रयत्न करणें हें चूक आहे. अर्थात् प्रयोगाच्या
प्रतिक्रियेनें म्हणजेच समचिकित्सातत्वाप्रमाणें जलाचा
प्रयोग करून रोग दुरुस्त करणें हेंच शास्त्रीय ठरतें.
आणि ही गोष्ट ~~मुळीच~~ स्पष्टपणेंतरी जलचिकित्सा ~~[illegible]~~ शास्त्रांत सांगितली नाहीं
हा या चिकित्सापद्धतीचा मोठा दोष आहे.

एका रोग्याला मलबद्धता होती. ~~[illegible]~~ तीवर त्यानें पात्रस्नाना-(Tub-bath)-चा प्रयोग केला. त्यानें मलबद्धता गेली पण फुफ्फुसावरणप्रतिश्याय (Wet Pleurisy) झाली. असें त्याला दोनदां झालें. मीच त्याला त्यांतून दोनहीवेळीं वाचविलें. दुसऱ्या एका बिमारास खरूज व इसब होता. त्यावर त्यानें बाष्पस्नानाचा (Steam-bath)-चा प्रयोग केला. त्यानें खरूज व इसब गेली पण मूत्रसादरोग (Acute Bright's disease) हा मूत्रपिंडाचा मारक रोग उत्पन्न झाला. मीच त्याला त्या रोगातून वाचाविलें तेव्हां ~~झाला~~ पुनः खरूज व इसब ~~उत्पन्न~~ प्रकट झाला. योग्य चिकित्सा करून ते रोग ही दुसराकोणताच रोग उत्पन्न न करतां मी दुरुस्त केले.

वर जें आम्हीं सांगितलें आहे त्याच्याच पुष्टीकरणार्थ पुढील उतारा जलचिकित्सेच्या ग्रन्थांतूनच आम्ही देतोंः

जलोपचारांत ध्यावयाची सावधगिरी:— "जलोपचार करतांना पुढील गोष्टी मुख्यत्वेंकरून विसरतां कामा नये."

(१) व्यक्तिविषयक विचार:— गार पाण्यापासून अनाहित न होऊं देतां हितच साधावयाचें असेल, तर रोग्याची शरीरप्रकृति, त्याचें वयोमान, त्याची जाति (स्त्रीपुरुषभेद) व विशेषेंकरून रोग्याची व्यक्तिविषयक प्रतिक्रियाशक्ति यांचा जरूर विचार झाला पाहिजे.

(२) "सौम्य उपचार बहुतेक वेळां अत्युत्तम गुणदायी होत असतो, ही गोष्ट चांगली ध्यानांत ठेविली पाहिजे. पाण्याच्या उष्णतेंतील मोठे फरक शरीराच्या ज्ञानतंतूंना व रक्तवाहिन्यांना जागे करून उत्तेजित करतात, परंतु पाण्याच्या उष्णतेंतील फरक थोडा ठेविल्यास त्याच ज्ञानतंतूंना व त्याच रक्तवाहिन्यांना आराम वाटून ते ज्ञानतंतू व त्या रक्तवाहिन्या मजबूत बनत असतात. उपचार पुष्कळ वेळ करीत राहिल्यास, त्यांत पाण्याच्या उष्णतेचा फाजील फरक राहिल्यास अगर ते उपचार फाजील वारंवार झाल्यास कांहींच हित न होतां, उलट फार अनाहित होईल.

(३) "सर्व नैसर्गिक उपचाराप्रमाणें उदकोपचार सुरू केल्यानंतर, विकार थोडा जोराचा वाढल्यासारखा वाटल्यास तो बरा होण्याची क्रिया सुरू झाली आहे; व रोग शरीराबाहेर घालविण्याची चेतना शक्ति हळूं हळूं वाढत चालली आहे असें समजावें.

एडॉल्फ.
("डॉ. पाणी" पृष्ठ ७६-७७)
(गोपाळ रामचंद्र दाते यांचा)

~~[illegible]~~

१५८

ह्या उताऱ्यांतील तिसऱ्या सावधागिरीवरून जलचिकित्सेचे प्रयोग समचिकित्सातत्वाला धरूनच केले पाहिजेत असें ठरतें. आणि पहिल्या दोन सावधागिऱ्यांवरून असें ठरतें कीं जलचिकित्सेचा प्रयोग विपरीतचिकित्सापद्धतीनें करावयाचा असल्यास, जास्त थोडी प्रतिक्रियेच्या पहिल्या नियमाप्रमाणे प्रतिक्रिया ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ होईल इतका सौम्य असावा. परंतु हा सौम्य प्रयोग रोग हरण करूं शकणार नाहीं. फक्त त्या रोगापासून उत्पन्न होणारे दुसरे मारक रोग टाळील हें उघड आहे. हीं तत्वें जलचिकित्साशास्त्रांत स्पष्टपणें सांगितलेलीं नाहींत. ~~पान १६० नंतर~~

जलचिकित्सा ही समचिकित्सातत्वानुसारच करावयाची असें तत्व या शास्त्रांत स्वीकारलें तरी देखील हें शास्त्र अपुरेंच आहे. समचिकित्सातत्वाप्रमाणें नेटकी आणि शास्त्रशुद्ध चिकित्सा करण्याला निरोगी मनुष्याच्या शरीराच्या निरनिराळ्या भागावर थंडीचा किंवा उष्णतेचा प्रयोग करून त्या ~~क्रियेचे~~ प्रयोगाच्या क्रियेच्या वेळीं कोणतीं कोणतीं चिन्हें उत्पन्न होतात हें पूर्णपणें आणि सूक्ष्मपणें पाहिलेलें असलें पाहिजे. असें ह्या शास्त्रांत अजून केलेलें नसल्यामुळें कोणत्याही शास्त्रीय मनुष्यानें ही चिकित्सा करण्यास धजूं नये. शिवाय ह्याप्रमाणें करून सर्व प्रकारच्या उष्ण व शीत प्रयोगांची सिद्धचिन्हें ठरविलीं जातील तेव्हां मानवी शरीरास होणाऱ्या सर्वच रोगांचा व रोगचिन्हांचा त्यांत अंतर्भाव होतो किंवा नाहीं हें पहावें लागेल. होत नसल्यास हें शास्त्र तेव्हांही अपुरें ठरेल.

सूक्ष्मीकृत शारीरघटक द्रव्यानें रोग दुरुस्त होतात असें जें आम्हीं मागें ठरविलें आहे त्याच्या दृष्टीनेंही जलचिकित्सेचा विचार करतां येतो. रक्ताभिसरणेंद्रियें व ~~[illegible]~~ तंतुमण्डल यांच्या क्रिया जलचिकित्सेनें उत्तेजित करून ~~नी~~ रोगग्रस्त जीवाणूंचें पोषण करणें हें जलचिकित्सेचें तत्व होय असें Encyclopaedia? मधून घेतलेल्या दुसऱ्या उताऱ्यांत म्हटलेंच आहे. ~~[illegible]~~ तंतुमण्डलाला व रक्ताभिसरणेंद्रियाला उत्तेजित केल्यानें शारीरघटक द्रव्याचें सूक्ष्मीकरण होतें हें आम्हीं पुढें दाखविणारच आहोंत. अर्थात् जलचिकित्सेनें जेव्हां रोग दुरुस्त होतो तेव्हां तो वास्तविक सूक्ष्मीकृत शारीरिक द्रव्यांनींच होतो हें उघड आहे.

आतां हें शारीरिक घटकांच्या सूक्ष्मीकरणाचें कार्य ∴ क्षीणशक्ति अशा रक्ताभिसरणेंद्रियाकडून व ~~[illegible]~~ तंतुमण्डलाकडून करवितांना त्यांना उत्तेजित केल्यास त्या उत्तेजनानंतर प्रतिक्रियेनें त्यांना मांद्य उत्पन्न होईल व त्या मांद्यामुळें जीवाणूंच्या पोषणास अडथळा येऊन रोग पुनः परत येईल हें उघड आहे. ~~उ~~ परंतु रक्ताभिसरणेंद्रियें व ~~[illegible]~~ तंतुमंडल यांना मांद्य ~~आणून~~ येईल अशी चिकित्सा केल्यास रोग तत्काळ जास्त झालेला दिसेल, ~~परंतु~~ तथापि प्रतिक्रियेनें रक्ताभिसरणेंद्रियें व ~~[illegible]~~ तंतुमंडळ उत्तेजित होऊन रोग नाहींसा होईल हेंही उघड आहे. एकंदरीत या दृष्टीनें विचार केला तरी असेंच ठरतें कीं, जलचिकित्सा करतांना ती समचिकित्सा तत्वानुसारच केली पाहिजे.

आतां जीवाणूंना लागणारें पोषण रक्तांतूनच घेववून रोग दुरुस्त करावयांच्या या पद्धतीच्या चिकित्सेमध्यें सिद्धि येण्याला ~~स्वतंत्र~~ शारीरिघटकद्रव्य रक्तांत असलें पाहिजे व असावें तितक्या प्रमाणांत असलें पाहिजे. अशी परिस्थिति नस-
~~त्यास~~

∴ जीवाणूतील विकृति-यांच्या दुर्बलत्वामुळेंच रोग होतो असें मागील उताऱ्यांत म्हटलेंच आहे

∴ (जीवाणूतील विकृति यांच्या दुर्बलत्वामुळेंच रोग होतो असें मागील उताऱ्यांत म्हटलेंच आहे

-ण्यास या चिकित्सापद्धतीनें रोग दुरुस्त होणार नाहीं, हें उघड आहे. ~~आणि हि गोष्ट या शास्त्रांत मान्यही केली आहे.~~

~~अशा प्रसंगीं सूक्ष्मीकृत शरीरघटक द्रव्य बाहेरून घातल्यास रोग दुरुस्त होण्याचा संभव आहे. संभव आहे असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, ज्याच्या रक्तांतील शरीरघटक नाहींसे किंवा कमी होऊन ज्याचें रक्त इतकें विकृत किंवा बिघडलेलें आहे~~ ~~की~~ ~~मनु~~ ~~त्या मनुष्याचा रोग जलचिकित्सेनें असाध्य तर आहेच परंतु इतर चिकित्सा पद्धतींनींही असाध्यच असेल असा संशय~~ ~~असेल~~~~. येतो.~~

अशा प्रसंगीं जें काम ~~[illegible] करण्यास~~ शरीर स्वतः करूं शकत नाहीं तें काम (त्याच्या कडून करविण्याच्या भरीस न पडतां दुसऱ्या कडून, शरीराच्या फायद्याकरितां करविल्यास म्हणजेच आयतें सूक्ष्म केलेलें असें शरीरास अवश्य तें द्रव्य बाहेरून पुरविल्यास रोग दुरुस्त होण्याचा फार संभव आहे. अर्थात् जेथें जलचिकित्सेनें कार्य होत नाहीं तेथें निराश न होतां होमिओपॅथी~~नें~~क किंवा बायोपॅथी~~नें~~क औषधांनीं प्रयत्न करून पाहिला पाहिजे असें सिद्ध होतें. डॉ. कुन्हे म्हणतात:— No one should, however, suppose, ~~suppose~~ that these remedies ~~(adapted to the circumstances of each individual case)~~ will infalliably cure every patient. As I have already remarked, I can cure all diseases, but not all patients.

~~for~~ अर्थः— परंतु कोणी असें समजूं नये कीं, वर सांगितलेल्या उपायांनीं प्रत्येक रोगी निःसंशयपणें ~~बरा होईल~~ झाला पाहिजे. कारण पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, या उपायांनीं सर्व रोग ~~[illegible]~~ बरे करतां येतात परंतु सर्व रोगी बरे करतां येतात असें म्हणवत नाहीं.

यावरून दिसेल कीं, जलचिकित्सेनेंही कांहीं रोग्यांना फायदा होत नाहीं आणि याचें कारण रोग्याचें अत्यंत क्षीणत्व असें जरी

ह्या शास्त्रांत म्हटलें असलें तरी त्या क्षीण शरीरास बाहेरून मदत मिळाल्यास तें दुरुस्त व्हावें असेंच कोणत्याहि समंजस मनुष्यास वाटेल. आणि आम्हीं वर दाखविल्याप्रमाणें सूक्ष्मीकृत शारीरिक द्रव्यानें शरीरास बाहेरून मदत करतां येतेंच. ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास जलचिकित्सा ही होमिओपॅथी किंवा बायोपॅथीपेक्षां कमी दर्जाची व अपुरी ठरते.

हें जें आम्हीं जलचिकित्सेसंबंधीं लिहिलें आहे तें पुढें येणाऱ्या इतर चिकित्सा पध्दतींनाही लागूं पडतें हें उघड आहे म्हणून त्या त्या पध्दतींच्या निरीक्षणांत पुनः पुनः सांगण्याची जरूरी नाहीं.

येथपर्यंत जलचिकित्सेचें अगदीं शास्त्रीयदृष्ट्या ~~वि~~परीक्षण केलें. आतां बिमारांच्या व परिचारकांच्या सोईच्या दृष्टीनेंही विचार केल्यास तें वावगें होणार नाहीं. जलचिकित्सेचे प्रयोग करतांना रोग्याला व परिचारकांना पुष्कळ तकलीफ पडते, ~~व~~ कंटाळा ~~येतो~~ वाटतो, व उपकरणें पुष्कळ लागतात. ~~वारंवार - सुकी सेक्याची फार भीति असते व सुकी झाल्यास परिणाम भयंकर होतात. प्रयोग चालू असतांना हवा लागूं नये अशी खबरदारी घ्यावी लागते.~~ ह्या मानानें होमिओपथीची किंवा बायोपथीची एखादी दुसरी मात्रा घेऊन स्वस्थ निजून राहणें किंवा आपले मामुली व्यवहार सुरक्षितपणें करणें बिमाराला कितितरी जास्त सोईचें असलें पाहिजे! बायोपथी किंवा होमिओपॅथीसारख्या अत्यंत सुखकर अशा चिकित्सापध्दति रोग्यांना दुरुस्त करण्याला तयार असतांना अत्यंत कष्टदायक अशा ~~व~~ जलचिकित्सेचा आश्रय करणारे रोगी व त्यांचे हितचिंतक हतभागीच समजले पाहिजेत.

Chromopathy पान ~~१६९~~ - १८७

वर्ण~~मल~~ ~~किरण~~ चिकित्सा निरीक्षण.

जलचिकित्सा ज्याप्रमाणें ऊष्णता व थंडी ह्यावर अवलंबून आहे त्याप्रमाणें वर्णचिकित्साही थंडी आणि ऊष्णता ह्यांनींच आपलें कार्य करिते म्हणून आतां वर्णचिकित्सेचाच विचार करूं. ह्या पद्धतीवर डॉ. बॅबिट यांचा ग्रंथ वाचून व स्वतः अनुभव घेऊन पण्डित ज्वालाप्रसाद झा ह्यांनीं एक २३ पानांचा ग्रंथ लिहिला आहे. ह्या पद्धतीचा एवढाच एक महत्वाचा ग्रन्थ उपलब्ध आहे. त्या ग्रंथावरून क्रोमोपथी संबंधानें जी माहिती मिळते त्या माहिती वरून हें निरीक्षण लिहिलें आहे. ह्या ~~ग्रंथांतील~~ चिकित्सेचें तत्व पुढील वाक्यावरून समजेल

'The Cause of disease according to the science of chromopathy is the want of a certain Colour in the human system. ~~And the~~ .... On a broad principle there are two principal Colours the red & the blue - Yellow representing the midde point between both. These are the three principle Colours of the Rainbow. Thus we are required to know which colour is wanting in a certain body and how to makeup that Colour to remove the disease. Thus if a man wants red Colour in the system, he would be idle, lazy and sleepy. He would feel loss of appetite, Constipated and so on. If a man wants blue Colour, he would be hot-tempered, active, he would get feverish, may take to purging, and so on. (Page 1)

Blue colour is cooling, soothing, electric and stringent and it is always used in heated conditions of the system, whether local or general. (P. 7)

Red Colour. This colour is heating, non-electric and non-stringent. It is useful in removing dormant conditions of the system. It expands what has been contracted by an undue blue colour. It is the colour ~~It is the colour~~ which can cure partial or total paralysis. It ~~Can Cure Cold inflamations. Local paralysis Can be Cured can be Cured by red light thrown on the diseased part.~~ (page 20-21)

~~अर्थ~~:

Deep blue ~~Colour~~ :— This colour has some of red in it. It may be called Indigo or even purple though purple has more of red than blue. ~~Some~~ diseases require blue colour but at the same time a little of red is necessary. All the diseases of (page 17) not Cancelled

~~the lungs~~ and the bronchial tube require ~~a little red combined with blue. The~~ intestines requires a little excitement ~~to them to~~ enable them to throw the dis~~agreeable~~ matter ~~of the system~~.

~~Orange~~ Yellow — This is the best colour to remove constipation of the bowels. ~~Long treatment is necessary for thoroughly exciting the bowels.~~ To produce sudden heat in them by taking large

doses of this colour would prove injurious and complications may arise; ~~but a slow and steady use of this colour internally is sure to cure constipation of however long standing it may be~~. (page 18)

अर्थः— वर्णचिकित्सेच्या शास्त्राप्रमाणें रोगाचें कारण मनुष्याच्या शरीरांत कोणता तरी ~~रंग~~ वर्ण कमी होणें हेंच होय. स्थूलमानानें मुख्य रंग दोनच आहेत. ते लाल आणि अस्मानी हे होत. पिवळा त्या दोहोंच्या मध्यबिंदूवर आहे. हे इंद्रधनुष्यांतील मुख्य रंग होत. अर्थात कोणत्या ~~[illegible]~~ ~~शरीरांत~~ मनुष्यांत कोणता रंग कमी आहे, आणि रोग नाहींसा करण्याकरितां त्या ~~[illegible]~~ रंगाची भरती कशी करावी हें समजणें जरूर आहे. उदा० कोणत्याही मनुष्याला जर लाल रंगाची जरूरी असेल तर तो आळशी, सुस्त आणि झोपाळू असा ~~[illegible]~~ राहील, त्याची भूक मंद होईल, मलाचा अवष्टंभ होईल आणि अशींच इतरही चिन्हें होतील. जर कोणा मनुष्याला अस्मानी रंगाची जरूरी असेल तर तो रागीट स्वभावाचा, चळवळ्या राहील. त्याला ताप येईल व त्याला हगवण लागेल. आणि अशींच इतर चिन्हें होतील.

अस्मानी रंग हा थंड करणारा, शांत करणारा, वीज उत्पन्न करणारा आकुंचन उत्पन्न करणारा असा आहे. आणि ~~शरीरांत~~ ~~[illegible]~~ शरीरांत [illegible] उत्पन्न करणारे रंग [illegible]

उत्पन्न झालेल्या ~~शारीरिक~~ सार्वत्रिक किंवा स्थानिक उष्ण स्थितीवर त्याचा उपयोग करतात.

लाल रंग हा उष्णता उत्पन्न करणारा, वीज उत्पन्न न करणारा आणि आकुंचन उत्पन्न न करणारा असा आहे. शरीरांतील पांध नाहीसें करण्याकडे त्याचा उपयोग होतो. असमानी रंग अतिशय झाल्यामुळें जे आकुंचित झाले असेल ते हा रंग विस्तृत करतो. ~~अपूर्ण किंवा पूर्ण लकव्याला~~ ~~स्थानिक~~ ~~किंवा~~ ~~पूर्ण किंवा अपूर्ण लकव्याला~~ पूर्ण किंवा अपूर्ण लकवा ह्यानें दुरुस्त होतो.

गहरा असमानी — ह्या रंगांत ~~[illegible]~~ कांहीं लाल रंग असतोच त्यालाच निळा किंवा जांभळा असेंही म्हणतां येईल. तथापि जांभळ्यामध्यें असमानी पेक्षां लाल रंगच जास्त असतो. कांहीं रोगांना असमानी हा रंग लागतो परंतु त्याचवेळीं थोडासा लाल रंगही लागत असतो.

पिवळा :— मलावष्टंभ नाहीसा करण्याला पिवळा हाच रंग उत्तम आहे. — — — —

योग्यमात्रा घेऊन ह्या रंगाच्या ~~[illegible]~~ मलाशयामध्यें एकाएकी उष्णता उत्पन्न केल्यानें नुकसान होईल आणि उपद्रव (अन्य रोग) उत्पन्न होतील

ह्या उताऱ्यावरून व ग्रंथांतील इतर भागांवरून दिसेल कीं, लाल नारिंगी व पिवळा हे उष्णता उत्पन्न करणारे रंग होत. हिरवा व ~~अ~~ असमानी हे थंडी उत्पन्न करणारे रंग होत.

व गांभिका हे अंशतः थंडी व अंशतः उष्णता उत्पन्न करतात. ~~सांम्या~~ उष्णतेनें किंवा थंडीनें ~~[illegible]~~ तंतुमण्डल व रक्ताभिसरणक्रियें ह्यांचें उत्तेजन ~~किंवा बंध~~ होऊन जीवाणूंचें पोषण होईल व ह्या रीतीनें रोग दुरुस्त होईल. ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास रोगाच्या चिकित्सेचें सामान्य तत्व व चिकित्सा जी मागें आम्हीं ठरविली आहे त्याला अनुरूप असेंच हें आहे. म्हणजे शरीराच्या निरनिराळ्या भागास लावलेल्या रंगापासून उत्पन्न झालेल्या उष्णतेनें व थंडीनें रोग दुरुस्त होतात ही गोष्ट खरीच आहे. तथापि ह्या चिकित्सेनें रोग नाहींसे होण्यास तिचा समचिकित्सा पध्दतीप्रमाणेंच उपयोग केला पाहिजे. कारण रंगानीं उत्पन्न केलेली उष्णता किंवा थंडी ह्यां~~ना~~वर देखील प्रतिक्रियेच्या नियमाचा अमल आहेच. रंगांचा जो शरीरावर परिणाम होतो तो ते थंडी किंवा उष्णता उत्पन्न करतात म्हणून नव्हे तर रंग स्वतः शक्तिरूप असल्यामुळें ते आपली शक्ति जीवाणूंना देऊन त्यांचा रोग (म्हणजेच त्या त्या विशिष्ट गतींचा जीवाणूंतील अभाव ~~नाहींसा~~ ~~[illegible]~~) हरण करतात असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तरी देखील रंगांचा उपयोग समचिकित्सापध्दतीनेंच केला पाहिजे.

कारण रंगांच्या साहाय्यानें जीवनांतील गति वाढविल्यानंतर प्रतिक्रियेनें ती लवकरच कमी होऊन रोग पुनः परत येईल. ह्या शास्त्रांत शरीरावर कोणतीही क्रिया केली असतां त्यानंतर होणाऱ्या प्रतिक्रियेचा ~~[illegible]~~ बिलकुलच — जलचिकित्सेंत केला आहे इतकाही विचार केला नाहीं. म्हणजे वर्णचिकित्सेचा प्रयोग करतांना वर्णाच्या क्रियेनें किंवा त्या नंतर होणाऱ्या प्रतिक्रियेनें किंवा ह्या दोहोंपैकीं इष्ट वाटेल तिनें रोग दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करावा हें कांहींच सांगितलें नाहीं. ~~असल~~ त्यामुळें ह्या शास्त्राप्रमाणें जी चिकित्सा होते ती कधी विपरीत पध्दतीची कधी विपरितार्थकारि पध्दतीची कधीं मिश्रित प्रकाराची अशी असल्यामुळें काकतालियन्यायानें कधीं रोग दुरुस्त होतील व कधीं दुरुस्त होणार नाहींत हें उघड आहे. म्हणून क्रोमोपथीची वास्तविक सिध्दिदायक चिकित्सा करावयाची असल्यास ती समचिकित्सापध्दतीनेंच केली पाहिजे. आणि समचिकित्सा पध्दतीनें ती चिकित्सा बिनचुक करतां यावी म्हणून ~~[illegible]~~ प्रत्येक रंगानें निरोगी मनुष्यांमध्यें कोणतीं कोणतीं चिन्हें उत्पन्न होतात हें सूक्ष्मपणें व पूर्णपणें पाहिलें पाहिजे. परंतु हें काम अजून क्रोमोपथीकांकडून करण्यांत आलेलें नाहीं हा वर्णचिकित्साशास्त्राचा मोठा दोष होय.

वर सांगितलेल्या दोषामुळें वर्णचिकित्सा ॲलोपथीप्रमाणेंच अन्यरोगोत्पादक व केवळ तत्काळ फळ देणारी अशी झालेली आहे. दोन महिने क्रोमोपथीची चिकित्सा

१९८

आलेल्या एका बुद्धिमान बिमाराने अशी हकीकत मला सांगितली कीं, त्याला असलेल्या मलावष्टंभाला औषध दिले असतां मलावष्टंभ नाहींसा होई परंतु अंगांत उष्णता वाटत असे. व उष्णतेकरितां औषध दिल्यास उष्णता कमी होऊन मलावष्टंभ वाटत असे. दुसरी एक बाई बारीक तापानें व इतर विकारांनीं पुष्कळ दिवसापासून बिमार होती. तिला पुढें मूर्छेचा विकार झाला असतां वर्णचिकित्सा सुरू केली गेली. त्या चिकित्सेनें तिची मूर्छा फारच लवकर नाहींशी झाली तेव्हां त्या बाईचा एक हितचिंतक वर्णचिकित्सेची व त्या वर्णचिकित्सकाची मजजवळ फार तारीफ करूं लागला. मी त्याला ~~विचारलें~~ तिचा ताप वाढला कीं काय असें विचारलें. त्यानें होय म्हटलें तेव्हां त्यांतच भय आहे, चिकित्सेनें मूर्छा बसविली परंतु ताप वाढविला असें मी त्याला सांगितलें. पुढें खरोखरच एक दोन दिवसांत त्या बाईचा ताप अतिशय भडकून तिला मृत्यु आला. मी स्वतः इ.स. १९०६ मध्यें मलबद्धतेनें बिमार होतो. तेव्हां माझा ह्या शास्त्रावर फार भरंवसा होता. मी नारिंगी रंगाचें पाणी घेत असे. ते घेतल्यानें ~~अंगांत उष्णता वाढून~~ मलबद्धता नाहींशी होई (मागे पहा) ते घेणें बंद केलें म्हणजे पूर्ववत् स्थिति येत असे. एकंदरीत आठ महिन्यांच्या चिकित्सेनंतर माझी स्थिति पूर्वींपेक्षां जास्तच बिघडली. म्हणून मला ही चिकित्सा सोडावी लागली.

१९८

~~केव्हां केव्हां (~~

~~ज्वर कमी करण्याक्ता~~ एकंदरीत ~~ही चिकित्सा हि~~, समचिकित्सा तत्वानुसार ही चिकित्सा न केली गेली तर एक रोग बसून दुसरा उत्पन्न होणें आणि रोग तात्पुरताच बसून पुनः परत येणें हे दोष ह्या पद्धतींत असतात. (भाग पहा) ह्या संबंधानें येथील प्रसिद्ध वर्णचिकित्सक आणि मानसोपचारचिकित्सक श्री. वनसोळे यांचेंही मत असेंच आहे. येथील दुसरे वर्णचिकित्सक श्री. फडनवीस ह्यांचेही मत असेंच आहे की, ह्या चिकित्सेनें केव्हां केव्हां एक रोग बसून दुसरे रोग उत्पन्न होतात. या विषयीं त्यांचा व माझा श्रीयुत रामभाऊ परांजपे वकील यांचे घरीं झालेला संवाद महत्वाचा आहे व म्हणून तो येथें संक्षिप्तपणें फाजील भाग गाळून दिला आहे.

फडनविस :— ॲलोपथी ~~[illegible]~~ ही सर्व चिकित्सापद्धतीमध्यें श्रेष्ठ आहे.

मी :— काय हो! तुम्हाला तो ~~[illegible]~~ हिस्लॉप कॉलेजमध्यें मुकरजी नांवाचा प्रोफेसर होता तो माहित आहे काय?

फडनविस — होय

मी — तो आम्लपित्तानें (acidity) बिमार होता व त्यानें श्री. खरोंचें औषध (वर्णचिकित्सेचें) सहा महिने घेतलें तरी तो बरा कां झाला नाहीं.

फड० — अहो खरोंच्या मेथडनें (पद्धतीनें) असें होतें माझ्या मेथडनें असें होत नाहीं.

मी — खरोंची व आपली मेथड भिन्न कशी तें

फडनविस:— खेरांच्या मेथडनें रोग बरा झाला तरी इंद्रियांमध्यें Coordination उत्पन्न होत नाही.

मी— Coordination म्हणजे काय तें मला समजावून सांगा.

फडनविस:— म्हणजे इंद्रियें आपली क्रिया बरोबर करीत नाहींत.

मी— याचा अर्थ एक रोग बसतो पण दुसरा उत्पन्न होतो असा समजूं काय?

फडनवीस:— समजा

परांजपे— Oh yes. I now understand why when I was using chromopathy in my family the round of sickness never came to an end; and also why a similar thing happened in your (Fadnis's) family.

अर्थ:— हां! आता मला समजतें! मी जेव्हां आपल्या कुटुंबामध्यें वर्णचिकित्सेचा उपयोग करीत होतो तेव्हां बिमारांचें रहाटगाडगें कधींच थांबत नव्हतें. आणि अहो फडणवीस ~~[illegible]~~ तुमच्याही कुटुंबांत असेंच होत असे. याचें कारण आतां मला समजलें.

मी— अहो फडणवीस तुमची मेथड मला आता सांगा.

फडणवीस— तें माझें Trade secret (व्यापाराचें गुह्य) आहे. तें मी सांगूं शकत नाही.

मी— याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. पण मी तुम्हाला एक गोष्ट सांगून ठेवतो. ती मेथड जर तुम्ही उघड करून दाखवाल तर ती Homoeopathy (होमीओपॅथी) हून भिन्न नाहीं असें मी सिद्ध करून देईन.

(मागें पहा)

एकंदरीत असें दिसून येईल कीं, वर्णचिकित्सेचें तत्व निर्दोष नाहीं.

हें निरीक्षण संपविण्यापूर्वीं वर्णचिकित्सकांना एक सूचना करणें वावगें होणार नाहीं. ही चिकित्सा करतांना ते निरनिराळ्या रंगांच्या ज्या शीशा किंवा कांच वापरतात त्यांचा रंग शास्त्रीय पध्दतीनें ठरवित नाहींत असें मला दिसून आहे. कोणत्याही कांचाचा रंग ठरविण्याकरितां त्या कांचांतून सूर्याचे किरण घेऊन त्यांचे लोलकानें (Prism) पृथक्करण करावें. प्रत्यक्ष सूर्याच्या किरणांचेही दुसऱ्या एखाद्या लोलकानें पृथक्करण करावें. ह्या दोन्हीं पृथक्कृत वर्णचित्रांच्या तुलनेनें कांचेचा रंग साधा किंवा मिश्रित आहे कीं, काय व साधा असल्यास कोणता आणि मिश्रित असल्यास कोणत्या वर्णांचे मिश्रण त्या कांचाच्या वर्णांत आहे हें शास्त्रीयरीत्या नक्की ठरवितां येते. ह्या रीतीचा उपयोग करून जर वर्णचिकित्सक चिकित्सा करतील तर आपण अमक्याच वर्णानें चिकित्सा करतो हें त्यांना निश्चितपणें सांगतां येईल. असें न केल्यास त्यांच्या शास्त्रांत घोटाळा नेहमीं कायम राहील.

ह्या चिकित्सेंतील औषधें सुखप्राप्य आहेत व ह्या चिकित्सेंत जलचिकित्सेइतका (Hydropathy) त्रासही नाहीं, हें खरें आहे. तथापि ह्या औषधांचा चांगला उपयोग करून घ्यावयाचा असल्यास निरनिराळ्या वर्णांची सिद्धिचिन्हें ठरवून त्यांचा समचिकित्सापध्दतीनें उपयोग करावा हें पुनः सवडा सुचवून हें वर्णचिकित्सा निरीक्षण संपवितो.

—×—

(Electropathy) विद्युत चिकित्सा निरीक्षण

जल चिकित्सा आणि वर्णचिकित्सा ह्या उष्णतेवर अवलंबून आहेत. उष्णता ही एकप्रकारची गतिच आहे. आणि विद्युत ही एकप्रकारची गतीचें आहे. म्हणून आता विद्युत चिकित्सेचा विचार करूं.

1 विद्युत ही तीन प्रकारची आहे. गॅल्व्हानिक किंवा रासायनिक किंवा अविच्छिन्न विद्युत फॅरॅडिक किंवा विच्छिन्नप्रवाह ~~विद्युतांतरित~~ विद्युत आणि तिसरी स्टॅटिक किंवा घर्षणजन्य विद्युत. या तिन्हीं प्रकारच्या विजांचा रोगहरणाकडे उपयोग केला जातो. विद्युत चिकित्सेचें सामान्य तत्व पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल. "The latest and most plausible theory regarding electricity is, that it is a mode of motion or other manifestation of a very exceptional form of matter called ether." (Electro therapeutical practice page 7 by Chas. S. Neiswangi M.D.)

Althaus gives excellent reasons for believing that the work of the brain cell is of an electrical nature ~~and compares the axons to conductors and their myeline sheaths as insulators, so that there is isolated conduction among the whole of fully matured nerve fibres, up to the point where they reach the peripheral or central terminations of the sensory organs or the muscles; where the myline sheath disappears and the axons become nacked, allowing of the free transmission of the current. Thus the axons of the neuron resemble the conducting cords of the battery.~~ - - - - - - - - - -

In health the nerves are all in a state of vibrations, due, in all probability, to the currents of electricity which traverse the body in every direction, and when a nerve loses its vibratory action its function is destroyed and degeneration commences. (page 8-9)

~~But~~ when we come to consider the fact that all animal and vegetable life is not only due to but dependent upon the electrical conditions that surround and are within them, is it not reasonable to suppose that we should be able to restore the equilibrium of the body (health) by supplying electricity from some outside source?
(page 8)

अर्थः— विजेसंबंधीं अगदीं आलीकडला आणि सर्वांस पसंत पडण्याजोगा सिध्दान्त असा आहे कीं, ईथर (आकाशतत्व) ह्या नांवाच्या विलक्षण पदार्थाची विज ही एक गति किंवा ~~अ~~ गतीसारखीच दुसरी कांहीं तरी विकृति आहे. मेंदूतील जीवाणूंचे काम देखील विजेच्याच स्वरूपाचें आहे असें मानण्यास कांहीं उत्तम प्रमाणें ऑल्थसनें दिलीं आहेत. - - - - - - - . निरोगी स्थितीमध्यें शरीरांतील ~~[illegible]~~ तंतूमध्यें कंपन चालू असतें. बहुतकरून त्यांचें कारण शरीरांत चोंहीकडे चालू असलेले विजेचे प्रवाह हेंच होत. आणि जेव्हां ~~[illegible]~~ तंतूचें कंपन नाहींसें होतें तेव्हां ~~[illegible]~~ तंतूची शक्ति नाहींशी होऊन विकार सुरू होतो. पशू आणि वनस्पति ह्यांतील जीवक्रिया त्यांत आणि त्यांभोंवती असलेल्या विजेमुळें होतात व विजेवरच

अवलंबून असतात असें जेव्हां आपणास दिसून येते तेव्हां शरीरास ^बाहेरून विद्युत् ~~बाहेर~~ पुरविल्यानें रोगग्रस्त शरीर पूर्वस्थितीवर आणतां येईल असें मानणें समंजस नाहीं अवा

ह्या उताऱ्यांवरून दिसून येईल कीं, मज्जातंतु-मंडळांत विजेचे प्रवाह चालू असतात ते प्रवाह नाहींसे झाल्यानें रोग उत्पन्न होतो आणि ते प्रवाह बाहेरून आंत घातल्यानें रोग बसतो असें ^विद्युत्~~[illegible]~~चिकित्सा शास्त्राचें मत दिसतें. विज म्हणजे मज्जातंतूंची विशिष्ट कंपनात्मक गति. ती नाहींशी झाली असतां बाहेरून विजेच्या सहाय्यानें मज्जातंतू~~ंनी~~ मध्यें ती गति उत्पन्न केल्यानें रोग नाहींसा होईल असा ह्या शास्त्राचा मतलब आहे.

आतां तिन्ही प्रकारच्या विजांचें शरीरावर जें विशिष्ट कार्य होतें त्याबद्दल माहिती सांगतो. ~~[illegible]~~

(१) रासायनिक विद्युत— 'While the positive pole will alleviate an inflamatory condition, a negative application will produce a state Simulating inflamation. (Page 31)

अर्थ:— विजेचा धन ध्रुव दाह शांत करतो व ऋण ध्रुव दाहसारखी स्थिति उत्पन्न करतो.

(२) फॅरॅडिक ~~किंवा विद्युत प्रवाह प्रेरित विद्युत्~~ किंवा विच्छिन्न ^प्रवाह विद्युत् ~~प्रवाह~~— या प्रकार~~च्या~~ विजें-तही प्रेरित विद्युत् प्रवाह आणि प्रेरक* विद्युत्प्रवाह असे दोन प्रकार आहेत. ह्यांच्या क्रियेविषयीं पुढील उतारा पहा. " The difference in the action of the two poles is not nearly so marked as in the Galvanic Current, though the positive is more Sedative and the negative more stemulating. The primary

* (हा रासायनिक
विद्युत् प्रवाहच असतो)
विद्युत

or inducing Current is more useful in stimulating muscular Contraction where sedation is not important; the secondary, or induced Current, is more useful where sedation is called for.

(Gynecology By James C. Wood A.M.; M.D.)
page 159.

अर्थ— रासायनिक विजेच्या दोन ध्रुवांच्या परिणाम जसा अगदीं परस्पर विरुध्द असतो (स्पष्टपणें दिसतो) तसा ह्या विजेच्या ध्रुवांचा नसतो (स्पष्टपणें दिसत नाहीं). तथापि ऋणध्रुव जास्त उत्तेजक आणि धनध्रुव शामक (रणारा) आहे. प्रेरकप्रवाह जेव्हा ~~जेथें~~ शमन ~~करण्याची~~ करणें महत्वाचें नसतें तेव्हां ~~तेव्हां~~ स्नायूंचें आकुंचन उत्तेजित करण्या~~च्या~~ ~~ला~~ अधिक उपयोगाचा आहे. प्रेरितप्रवाह शमन करण्याची जरूर असते तेव्हां अधिक उपयोगाचा आहे.

The effects of the faradic current depend also upon the frequency of the interruptions—interruptions of high frequency acting as a high sedative, whereas slow interruptions contract and relax muscular tissue. ~~The general or systematic effects~~ (page 159)
Gynecology By J.C. Wood.

अर्थः— ह्या विजेचे परिणाम विच्छेदाच्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. विच्छेदांचें प्रमाण फारच जास्त असल्यास ही विज शामक परिणाम करते आणि विच्छेदांचें मान कमी असल्यास स्नायू आकुंचित होऊन ढिले होतात

(3) स्टॅटिक् किंवा ~~[illegible]~~ घर्षणजन्य विद्युत

Every time a spark passes between the prime Conductors of a static machine oscillations are set up, sometimes many millions per second, and these Vibrations, when the patient is included in the circuit, are conveyed to the nerves.

~~In a former chapter we noted the fact that~~ In health the nerves are all in a state of Vibration, and when they lose their Vibratory action their function is des~~troyed~~ troyed and degenerative changes Commence.

Cancelled.

~~A very simple illustration will serve to show how static electricity does its work and why it is especially adapted for the treatment of disturbances of the nervous system.~~

The nerves in normal Condition Vibrate differently, and each one will respond only to the Vibration that suits it; so, when the function of a nerve is destroyed, it becomes necessary to bring it within the range or subject it to a rate of Vibration equal to its own.

In static electricity we have a wide range of Vibration, from a few up to many millions per second; and as long as the patient Comes within this area of oscillation each nerve is taking the Vibration which suits it, which would account, in a measure, for the almost magical results we sometimes have in Certain forms of

Neuralgia, migraine etc. (page 60 – 61)

अर्थः— घर्षण विद्युत् यंत्रांच्या मुख्य वाहकामध्यें विजेची ठिणगी जेव्हां जेव्हां उत्पन्न होते तेव्हां तेव्हां कंपन सुरू होतें. ते कंपन कधीं कधीं एका सेकंदांत विसेक दशलक्ष होतें. हे कंपन विजेच्या ~~मार्गांमध्यें~~ मंडलांत बिमारही असला तर त्याच्या तंतूनाही प्राप्त होतें.

आरोग्यावस्थेमध्यें सर्वच तंतू कंपनात्मक स्थितींत असतात. आणि जेव्हां त्यांचें कंपन नाहीसें होतें तेव्हा त्यांची कार्यशक्ति नाहीशी होते आणि विकृति सुरू होते. आरोग्यावस्थेंत तंतु निरनिराळ्या प्रकारानें (वेगानें) कंपित असतात. आणि ज्या तंतूला ~~जी कंपनसंख्या~~ ज्या प्रकारचें कंपन मानवतें त्या प्रकारचेंच कंपन तो स्वीकारतो किंवा ग्रहण करतो आणि म्हणून जेव्हां कोणत्याही तंतूची कार्यशक्ति नाहीशी होते तेव्हां त्याच्या कंपनाचा जितका वेग असेल तितक्याच वेगाच्या कंपनाचा त्यावर प्रयोग करणें जरूर आहे.

घर्षण जन्य विजेच्या कंपनांच्या प्रकारांची मर्यादा फार मोठी आहे. म्हणजे हें कंपन एका सेकंदास फार थोड्या दशलक्षांपासून उच्चक दशलक्षांपर्यंत होतें. आणि जोपर्यंत बिमार हा मर्यादेच्या आंतमध्येंच असतो तोपर्यंत त्याचा प्रत्येक तंतू त्याला ज्या प्रकारचें कंपन मानवतें त्या प्रकारचें कंपन स्वीकारतो. आणि ह्या रीतीनें तंतुशूल, शिरःशूळ वगैरे रोगामध्यें जादूसारखा जो परिणाम दिसून येतो त्याची कांहींशी उपपत्ति लागते.

Conclusion

In Conclusion and briefly, static electricity is an equalizer of the nervous forces, hastens the elimination of waste products, such as urea, Carbon dioxide etc, and causes a dilatation of the Cutaneous Vessels. (P. 64)

अर्थ:— थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे घर्षण विद्युत् ही ~~[illegible]~~ तंतूंची विकृत शक्ति पूर्वस्थितीवर आणते. मूत्रसत्व कार्बोनिक ऑसिड वायु यांच्या उत्सर्जनाला प्रोत्साहन करते आणि त्वचेंतील रक्तवाहिन्याला विस्तृत करते.

I have observed also remarkable improvement in disturbed Visceral function (such ~~e.g.~~ as dyspepsia, habitual constipation, diabetes, Vertigo, Asthma etc.) after the use of static insulation for from ten to twenty minutes at a sitting. (Wood's Gynecology Gyn~~aeco~~cology page 165)

अर्थ:— आंतरेंद्रियांचीक्रिया बिघडली असतां म्हणजे ~~अग्नि~~ अपचन, मलावष्टंभ, मधुमेह, चक्कर, श्वास वगैरे रोगांत घर्षणजन्य विजेच्या ~~दर~~ प्रत्येक वेळीस दहा वीस मिनिटें प्रयोग ~~[illegible]~~ केल्यानें त्यांत भरण्याइतका फायदा झाल्याचें मला दिसून आलें आहे.

भाग १० वा समाप्त

११ वा सुरू

पृ. १८९०

ह्या इतक्या उताऱ्यांवरून मज्जातंतूंची कंपनात्मक गति नाहींशी होणें म्हणजेच रोग व ती गति तीनपैकीं कोणत्यातरी ~~वि~~ एका विजेचा शरीरावर प्रयोग करून ती गति रोगग्रस्त तंतुमंडळास ~~मज्जामंडळास~~ मिळवून देणें हेंच चिकित्सा हें ह्या शास्त्राचें रहस्य दिसतें. परंतु ~~मज्जा~~ तंतुमंडळांत ही कंपनात्मक गति कशी उत्पन्न होते ह्याचा विचार केल्यास रोगाचें हें स्वरूप व ही चिकित्सा कितपत खरी आहे हें दिसून येईल.

~~मेंदूतील~~ रासायनिक विद्युत् उत्पन्न करण्याकरितां ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या पदार्थांनीं भरलेली बॅटरी (घट) ~~पाहिजे~~ व बॅटरीच्या दोन टोकांना जोडणाऱ्या तारा असतात

~~१३०~~ १६८

(त्याचप्रमाणें शरीरांतही मेंदूमध्यें पुष्कळ जीवाणू (cells) असून त्यांच्यापासून शरीराच्या प्रत्येक भागास तंतुरूपी तारा पसरलेल्या असतात. बॅटरीमध्यें रासायनिक क्रिया सुरू झाली म्हणजे तारांमधून वीज वाहूं लागते. त्याप्रमाणेंच मेंदूंतील जीवाणूमध्यें रासायनिक किंवा त्यासारखीच दुसरी कोणतीतरी क्रिया झाल्यानेंच तंतूमध्यें कंपनात्मक गति उत्पन्न होते हें निर्विवाद आहे. बॅटरींतील रासायनिक क्रिया ~~उत्पन्न~~ होण्यास ज्याप्रमाणें निरनिराळे पदार्थ लागतात त्याप्रमाणेंच मेंदूंतील जीवाणूंमध्यें तंतुमंडळांत कंपन उत्पन्न करणारी जी क्रिया होते ती क्रिया होण्यासही मेंदूंतील जीवाणूंतही अवश्य ते निरनिराळे पदार्थ अवश्य त्या प्रमाणांत असले पाहिजे हें उघड आहे. एकंदरीत तंतुमंडळांतील कंपन मेंदूंतील जीवाणूमधील पदार्थांवर अवलंबून असल्यामुळें तंतुमंडळांतील कंपनाच्या अभावाचें कारण मेंदूच्या जीवाणूंतील घटकद्रव्याचा अभाव हेंच ठरते आणि हेंच रोगाचें खरें स्वरूप होय. म्हणून रोगाची वास्तविक चिकित्सा जीवाणूंना त्यांचें घटकद्रव्य कोण्यातरी रीतीनें पोहोंचविणें हीच होय. म्हणून रोग व चि~~आतां~~कित्सा याबद्दल या चिकित्सापद्धतीचें जें रहस्य आहे तें मान्य होण्याजोगें नाहीं.

आतां विजेनें तंतुमंडळां~~ना~~ला उत्तेजित करून आम्हीं पुढें दाखविल्याप्रमाणें शरीरांतीलच शारीरिक घटकद्रव्याचें सद्गुणीकरण करतां येईल व अशारीतीनें रोग

हे दर्शवितां येईल, हे खरें. तथापि हें कार्य करतांना ~~सम~~ ~~चिकित्सा~~ शरीरावर केलेल्या कोणत्याहि क्रियेनंतर प्रतिक्रिया होते ह्या नियमाला व ह्या नियमावरच अवलंबून असलेल्या समांचे कि सांतत्वाला सोडतां येत नाही हें पुढील उता-याबरून दिसून येईल.

(page 187) ✱ See the reverse.

We ~~record ver~~ - - - - - - - - - ~~recall~~ very vividly one case, that of a man who fell from a street car and injured the nerve that supplies the ~~left~~ internal ~~recato~~ the muscle of the eye. In consequence of this injury he had diplopia or double vision. When we held up a ball before him, before the machine was in action he always saw two balls. - - - - - - - - Then when the machine was started he would after five or ten minutes see only one ball. The ~~reason for this was~~

~~Page 187~~

page 188 ~~If~~ As soon as the machine was stopped he again ~~saw~~ two balls.

~~Static~~ electricity is an equalizer of nervous forces. It will temporarily reduce a high temperature or it will elevate a low or sub-normal temperature. ~~It will reduce a high pulse or raise a low pulse~~

~~उर्फ~~ ____ ~~If a nerve~~

*If a nerve is not Vibrating normally, it will choose its Vibratory tone from the Currents generated by the Static machine and Vibrate in a normal way. Every nerve in the body is taking the Vibrations which are peculiar to it and they are normal for the time being. *(Page 187)

underlining is ours

(Conti-nue — We recall he after this)

अर्थः— जर एखादा ~~[illegible]~~ तंतू ~~स्वाभाविक प्रकारानें~~ योग्य तऱ्हेनें कांपत नसेल तर घर्षणजन्य विजेच्या यंत्रानें उत्पन्न केलेल्या प्रवाहांपैकीं, आपणांस योग्य ती कंपनात्मक गति तो निवडून घेईल आणि योग्य रीतीनें कांपूं लागेल. शरीरांतील प्रत्येक ~~[illegible]~~ तंतू त्याला त्याला अवश्य तें कंपन स्वीकारून तितक्या वेळापुरतो (यंत्र चालूं असतें तोंपर्यंतच) योग्य रीतीनें कांपूं लागतो.

आम्हाला एका बिमाराची चांगली आठवण आहे. तो रस्त्यांतील गाडींतून पडला आणि उजव्या डोळ्या ~~[illegible]~~ ला नाकाकडे फिरविणाऱ्या स्नायूला चालन देणारा त्याचा ~~[illegible]~~ तंतू दुखावला. त्यामुळें त्याला ~~[illegible]~~ एका वस्तूचे ठिकाणीं दोन वस्तु दिसावयास लागल्या. त्याच्यापुढें आम्हीं एक चेंडू धरला म्हणजे यंत्र सुरूं होण्यापूर्वीं त्याला दोन चेंडू दिसत. यंत्र सुरूं केलें म्हणजे पांच दहा मिनिटांनी त्याला एकच चेंडू दिसे. यंत्र बंद केल्याबरोबर त्याला पुनः दोन चेंडू दिसत.

घर्षणजन्य विद्युत ~~[illegible]~~ तंतुमंडळाच्या शक्तीला पूर्वस्थितीवर आणते. ~~[illegible]~~ ज्वराला तात्पुरतें कमी करते अथवा शरीराची कमी झालेली उष्णता ~~अथवा शरीराची उष्णता कमी झाली असल्यास ती (वाढविते.~~ वाढविते.

ह्या उताऱ्यांवरून दिसेल कीं, विज देखील प्रतिक्रियेचा अमल ज्या राज्यांत आहे त्या राज्यांतच आहे.

राहते.

विजेचा समचिकित्सापद्धतीनें प्रयोग झाल्यास रोग बसतात हें पुढील वचनावरून दिसेल. " I have had many bad cases of brachial, ~~siatic~~ sciatic and circumflex neuritis entirely relieved in from 30 to 40 ~~forty~~ days ~~by the~~ use of the Morton wave current (~~Static~~ electricity) The first treatments naturally cause the ~~treatments~~ pain to be made worse" ~~and~~ (page 254-255, Electro therapeutical practice)

अर्थात— हाताच्या मांडीच्या व खांद्याच्या ~~[illegible]~~ तंतूच्या दाहानें ~~बिहा~~ बिमार असलेले पुष्कळ रोगी मजकडे आले व ते मॉर्टन साहेबांनी योजलेल्या घर्षणजन्य विजेच्या प्रवाहाच्या प्रयोगानें तिस चाळीस दिवसांत पूर्णपणे बरे झाले. पहिल्या पहिल्या प्रयोगांनीं हें दुःख स्वभावतःच जास्त होतें.

To prescribe ~~laxatives for habitual~~

To cure a case of constipation is to restore to good health in a large percentage of cases. - - - - - - - - - - To prescribe laxatives for habitual use is to temporarily relieve only and to permanently increase the difficulty. But in electricity we have a therapeutic agent for the permanent relief of this ailment that can not be overestimated. The common factor in the cause of constipation is relaxation of abdominal muscles - - - - - - - - - - - All that is necessary to relieve this condition is to ~~f~~ impart a better tone to these muscles by the use of a Galvanic current interrupted about hundred times per minute. - - - - - - - - - As a rule no evacuation follows the treatment but one takes place the next day. . . . .

The electro-static wave current or surging ~~on the other hand~~ is even more universally benificial than the interrupted Galvanic. The treatment is painless; This is given for twenty minutes daily until there is an improvement; then every other day. In some cases evacuation occurs the following day in others two, three or more treatments are necessary before obtaining a result. (Pages 99 and 100)

अर्थः- मलावष्टंभ दुरुस्त केल्यानें ~~दैकंम~~ पुष्कळच बिमारींची तब्यत दुरुस्त होते. ह्या बिमारीवर हमेशा घेण्याकरितां सारक औषधें ~~देणें~~ दिल्यानें बिमारी फक्त तितक्यापुरती दुरुस्त होते व ~~बेहमी करितां~~ त्यानंतर हमेशा करितां कायम होते. परंतु विज हा असा उपाय आहे कीं, त्यानें ही बिमारी हमेशाकरितां नाहींशी होते आणि त्या उपायाची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. मलावष्टंभाचें * साधारण कारण ~~असें आहे कीं~~, पोटांतील स्नायू ढिले होणें हें होय. ही स्थीति दुरुस्त करण्याला एका मिनिटांत ~~[illegible]~~ शंभरदा विच्छेन होणाऱ्या रासायनिक विद्युत प्रवाहाच्या प्रयोग करून ह्या स्नायूंना जास्त शक्ति आणणें इतकेंच अवश्य आहे.

सामान्यतः ह्या प्रयोगानंतर मलाचें उत्सर्जन होत नाहीं. परंतु दुसऱ्या दिवशीं होतें.

घर्षणजन्य विद्युत प्रवाह (मॉर्टन साहेबानें योजलेला) हा विच्छेन रासायनिक प्रवाहापेक्षांही अधिकच बिमारांत फायदेशीर होतो. ह्याच्या प्रयोगापासून कांहीं ~~[illegible]~~ दुःख होत नाहीं. त्याचा प्रयोग फायदा होईपर्यंत दररोज वीस

मिनिटेंपर्यंत करतात नंतर एका दिवसा आड करतात. कांहीं बिमारामध्यें दुसऱ्या दिवशीं मलोत्सर्जन होतें. परंतु कांहीं बिमारांत मलोत्सर्जन होण्यापूर्वीं दोन तीन किंवा आधिक वेळ प्रयोग करावा लागतो.

ह्या उताऱ्यांवरून दिसेल कीं विजेच्या समाधोकितेनें उपयोग केला असतां मलावष्टंभ दुरुस्त होतो. कारण (१) मलावष्टंभांत पोटांतील स्नायू ढिले झालेले असतात. आणि विच्छिन्न रासायनिक प्रवाहानें म्हणजेच प्रेरक विजेच्या प्रवाहानें स्नायू ढिले होतात हें मागील एका उताऱ्यांत सांगितलेलेंच आहे. (२) मलावष्टंभावर सारक औषध देऊं नये असें ग्रंथकार स्वतःच म्हणतो. (३) प्रयोग सुरू केल्यानंतर लगेच मलोत्सर्जन न होतां एक दोन तीन किंवा आधिक दिवसांनीही होतें. गर्भिणीकि ह्या पद्धतीनें प्रयोग केल्यानें रोग दुरुस्त होतात ह्याचें एक उदाहरण Joussetच्या Practice of Medicine ह्या ग्रंथांतही आहे.

Page 671-72

Lately a patient of Dr. Tessier, suffering from Vomiting of pregnancy & reduced to an extremely alarming condition was rapidly cured by electricity while all our usual remedies failed. We give below the technique of this treatment which has resulted in success in a great many cases. The positive pole should be applied above the clavicle.- - - - - - - - - -
The negative electrode . . . . should be placed over the umbilicus.

अर्थः— अलिकडे डॉ. टेशिअर यांच्या एका बिमाराला गर्भि-

~~१२८~~ १२८

पयामुळें उलटी होत होती. त्यामुळें तिची कारण अतिप्रदुष्ट अवस्था आली होती. आमचे मामुली उपाय निरुपयोगी ठरल्या नंतर तिला विद्युत् प्रयोगानें फारच ~~आम~~ लवकर आराम वाटला. ह्या प्रयोगाच्या ज्या प्रक्रियेनें पुष्कळ बिमारांना फायदा झाला ती प्रक्रिया सांगतो. धनध्रुव गळसरीच्या वर ~~[illegible]~~ लावावा आणि ऋणध्रुव हा नाभिवर ठेवावा. २

येथें ऋणध्रुव हा दाह उत्पन्न करणारा असल्यामुळें त्यानें जठरांत दाह उत्पन्न करून उलटी वाढवावी. परंतु परिणामी ती बसते म्हणून ही समाचिकित्साच होय. ~~[illegible]~~ see Ellis remark after this.

वरील अनेक उताऱ्यावरून विजेच्या क्रियेनंतर प्रतिक्रिया होते ही गोष्ट सिद्ध होते. अर्थात् विजेचा उपयोग समाचिकित्सा पद्धतीनें केला पाहिजे हेंही सिद्ध होतें.
~~डॉ. Jousset यांचें मत असेंच आहे.~~

~~Page 46.~~

~~Continuous Currents calm the Convulsions in animals poisoned by strychnine & the rythmical Convulsions which occur in dogs suffering from Chorea. Hence it has been concluded that Continuous Currents have a paralysing action & may be employed in tetanus. Tetanus~~

विजेचा उपयोग जर समाचिकित्सा पद्धतीनें करावयाचा तर तिची सिद्धिचिन्हें सदृशपणें ठरविलीं पाहिजेत. कोणती वीज कोणत्या ठिकाणीं कशा तऱ्हेनें लाविली असतां कोणतीं चिन्हें उत्पन्न होतात हें सदृशपणें व पूर्णपणें माहीत करून घेतले पाहिजे व तें काम अजून झालेलें नाहीं. म्हणूनही ह्या पद्धतीला नेटकेपणा अजून आलेला नाहीं. ही गोष्ट पुढील उताऱ्यांतही कबूल केली आहे.

(Add after समाधीवर ला-ह्रांस on the reverse page beginning with a new para.)

धनुर्वात हा रोग रासायनिक विजेने बसतो हीहि समाचिकित्साच होय असें पुढील उताऱ्यावरून दिसेल.

Continuous Currents calm the convulsions in animals poisoned by strychnine, and the rhythmical convulsions which occur in dogs suffering from chorea. Hence it has been concluded that continuous currents have a paralysing action and may be employed in tetanus. But the facts which we have just mentioned explained by the law of similia do not prove the paralysing action of continuous currents in physiological conditions, but simply ~~that~~ their curative action in the pathological state, action more naturally explained by homoeopathy, as undoubtedly continuous currents can produce convulsive jerkings in hea persons. (Jousset's Practice of Medicine page 4 6) (Ibid-page 46)

अर्थः- स्ट्रिक्नाइन विषाने बिमार झालेल्या पशुंमधील आचके, आणि नृत्यवाताने बिमार झालेल्या कुत्र्यांतील तालबद्ध आचके रासायनिक विद्युत् प्रवाहानें शांत होतात. यावरून कोणी असे अनुमान करतात कीं, रासायनिक विद्युत प्रवाहाने इंद्रियास लकवा होतो (म्हणजे त्यांची गतिशक्ती नष्ट होते.) आणि म्हणून त्याचा धनुर्वातावर उपयोग करतां येतो.

☒ परंतु आम्ही उल्लेखाच वर सांगितलेल्या गोष्टीची खरोखर उपपत्ति ज्याअर्थी समाचिकित्सा तत्वानेंच घडते, त्याअर्थी रासायनिक विद्युत् प्रवाहाने निरोगी मनुष्यांत लकवा होतो हे सिद्ध न होतां फक्त आचक्यांचा रोग तो प्रवाह बसवितो एवढेच सिद्ध होते. रासायनिक विद्युत प्रवाह निरोगी मनुष्यामध्यें आचके उत्पन्न करतात हे निःसंशय असल्यामुळे वर सांगितलेल्या गोष्टीची उपपत्ति समाचिकित्सातत्वाने ~~साधारणच~~ सहज घडते. ☒

☒ पण आमच्या मतेंन विजेच्या रोगहारक शक्तिच्या तत्वां विषयीं डाक्टरांसही असा भ्रम होतो हे दिसून पडल.

(Add after समचिकित्सा होय on the reverse page beginning with a new para.)

धनुर्वात हा रोग रासायनिक विजेने बसतो ही समचिकित्सा होय असें पुढील उताऱ्यावरून दिसेल.

Continuous Currents calm the convulsions in animals poisoned by strychnine, and the rhythmical convulsions which occur in dogs suffering from chorea. Hence it has been concluded that continuous currents have a paralysing action and may be employed in tetanus. But the facts which we have just mentioned explained by the law of similia do not prove the paralysing action of continuous currents in physiological conditions, but simply ~~that~~ their curative action in the pathological state, action more naturally explained by homoeopathy, as undoubtedly continuous currents can produce convulsive jerkings in hea persons. (Jousset's Practice of Medicine Page 416 (Ibid-page 416)

अर्थ:- स्ट्रिक्नाइन विषानें बिमार झालेल्या पशुमधील आचके, आणि नृत्यवाताने बिमार झालेल्या कुत्र्यांतील तालबद्ध आचके रासायनिक विद्युत् प्रवाहानें शांत होतात. यावरून कोणी असें अनुमान करतात कीं, रासायनिक विद्युत् प्रवाहानें इंद्रियास लकवा होतो (म्हणजे त्यांची गतिशक्ति नष्ट होते.) आणि म्हणून त्याचा धनुर्वातावर उपयोग करतां येतो. परंतु आम्हीं मुकसाच वर सांगितलेल्या गोष्टींची खरोखर उपपत्ति ज्याअर्थी समचिकित्सा तत्वानेंच लागते, ~~त्या~~ अर्थीं रासायनिक विद्युत् प्रवाहानें निरोगी मनुष्यांत लकवा होतो हें सिद्ध न होतां फक्त आचक्यांच्या रोगांत प्रवाह बसविणें एवढेंच सिद्ध होते. रासायनिक विद्युत् प्रवाह निरोगी मनुष्यामध्यें आचके उत्पन्न करतात हें निःसंशय असल्यामुळें वर सांगितलेल्या गोष्टींची उपपत्ति समचिकित्सा तत्वानें ~~[illegible]~~ सहज लागते. ⊠

⊠ ए. आपल्या वैद्य विजेच्या रोगहारक शक्तीच्या तत्वां विषयीं शाहाण्यासही असा भ्रम होतो हें दिसून येईल.

~~२६~~ ११६

Like other things that have ~~[illegible]~~ offered obstacles, electricity has more than once discouraged its adepts and only seems to shine with occasional brilliancy.

We seem to be living in the presence of ever dissolving facts, or what we once consider facts, but which our experience of today forces us to discard. This only goes to prove that electricity, like other branches of medicine, is not an exact science, and all the enthusiasm we may put in the subject does not make it more than a single remedial agent of very wide range. (Electric therapeutics page 2)

अर्थः— अडथळे केल्याशिवाय ~~केवळ~~ वश न होणाऱ्या इतर कांहीं गोष्टीप्रमाणें विजेनें देखील आपल्या ~~भक्तांना~~ उपासकांस पुष्कळ वेळां निराश केलें आहे आणि फक्त मधून मधून एखाद्या प्रसंगीच ती चमकतांना दिसते. ~~पुष्कळ गोष्टी आपल्यापुढें येऊन~~ एके-वेळीं ज्या गोष्टी सत्य आहेत असें आम्ही मानत होतो त्याच गोष्टी आजच्या अनुभवामुळें आभास असल्य ~~मानाव्या~~ टाकून द्याव्या लागतात. ~~[illegible]~~ ह्याप्रमाणें वस्तु दिसून वारंवार अदृश्य होतात. ह्यावरून एवढें सिद्ध होतें कीं, चिकित्सा शास्त्राच्या इतर शाखांप्रमाणेंच विद्युत्-चिकित्सा शास्त्रही निश्चित शास्त्र नाहीं हें सिद्ध होतें. आणि आपण कितीही उत्साह-पूर्वक विद्युत्-चिकित्सा शास्त्राचा पुरस्कार केला तरी पुष्कळ प्रसंगी उपयोगी पडणाऱ्या अनेक औषधी उपायांपैकीं वीज ही एक आहे ह्यापेक्षां जास्त कांहीं सिद्ध होत नाहीं.

ह्या उताऱ्यावरून विद्युत्-चिकित्सा शास्त्र अनिश्चित आहे हें उघड होतें. ह्या अनिश्चितपणाचें कारण आम्ही वर दाखविलेल्या [illegible]

उपयोग करावा हें विद्युद्भक्तांस अजून समजलें नाहीं हेंच होय, हेंही उघड आहे. विद्युद्भक्तांनी समजा कीं त्या तत्वाधिकारातून तिची सिद्धिचिन्हें ठरविली तर त्यानंतरच विजेनें सर्व रोग दुरुस्त होतात कीं नाहीं हें ठरवितां येईल. विजेनें सर्वच रोग दुरुस्त होतील हेंही आज निश्चितपणें सांगता येत नाहीं. एकंदरीत हें शास्त्र अनिश्चित व अपूर्ण आहे.

Psychopathy

मानसोपचारशास्त्र निरीक्षण.

आतां सायकोपॅथी म्हणजे मानसोपचारपद्धतीचा विचार ~~क~~ करूं. ~~'मान~~ "बाह्य उपायांचे सहाय्य घेऊन किंवा त्यांच्या सहाय्यावाचून मानसिक सूचनांचा संदेश शरीराच्या रोगपीडित भागाला योग्य रीतीनें पाठविल्यास त्या भागाची व्याधी नाहींशी होते हा मुख्य मूलभूत सिद्धान्त व यापासून निष्पन्न होणारे अनेक उपसिद्धान्त मिळून जें शास्त्र ~~ब~~ बनते तें 'मानसोपचार शास्त्र' होय. (गणपुले कृत मानसोपचार शास्त्र पृ. ७)

आधुनिक शास्त्रज्ञांच्या मतें रोग किंवा आरोग्य हें नेहमीं सूक्ष्मपेशींविषयकच असावयाचें. ज्या स्थितींत सर्व सूक्ष्मपेशी आपआपलीं कामें यथास्थितपणें करीत असतात व त्या कामामुळें होणारी झीज आपली आपणच भरून काढूं शकतात. त्या स्थितीला 'आरोग्य' म्हणतां येईल. उलट आपापली झीज भरून काढण्याचें सूक्ष्मपेशींच्या अंगचें सामर्थ्य जेव्हां नाहींसें किंवा कमी होते, किंवा नेमून दिलेलीं कामें करण्याची पात्रता जेव्हां सूक्ष्मपेशींत राहत नाहीं तेव्हां शरीराच्या त्या स्थितीला 'रोग' असें म्हणतां येईल. रोगाची हीच ~~मीमांसा~~ मीमांसा आज सर्व शास्त्रज्ञांनी मान्य केली असून मानसोपचार शास्त्राची इमारत देखील याच ~~मीमांसेवर~~ मीमांसेवर उभी राहिलेली आहे. (पृ. १२५)

या दोन उताऱ्यांवरून दिसून येईल कीं, जीवाणूला आपली झीज भरून काढण्याची शक्ति नसणें म्हणजेच आपोआप अन्न ग्रहण करण्याची शक्ति नसणें हेंच रोगाचें स्वरूप होय. आम्हीही मागें हेंच स्वरूप ठरविलें आहे. ~~३~~ मानसोपचारांत फक्त ही झीज ~~मानसिक प्रेरणेनेंच~~ भरून काढण्याची शक्ति मानसिक प्रेरणेनें उत्पन्न होते असें ~~मानसशास्त्र उर्फ~~ मानसोपचारशास्त्र [illegible] होता आणि तो [illegible]

विशेष आहे. आतां मानसिक प्रेरणेनें जीवाणूचें स्वतःचें अन्न ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य कां न असें वाढतें ह्याचा विचार करूं. म्हणजे मानसोपचाराची सत्यता किंवा असत्यता चांगली समजून येईल.

~~मज्जा~~ तंतु मंडळामध्यें जे अनेक प्रकारचे ~~मज्जा~~ तंतू आहेत त्यामध्येंच पोषक ~~मज्जा~~ क्रिया तंतूही आहेत (Trophic nerves). ह्यांचें कार्य असें आहे कीं, त्यांचा अमल शरीराच्या ज्या ज्या भागा~~त~~वर असेल त्या त्या भागाला स्वतःचें पोषण करून घ्यावयाला मदत करावयाची.

Trophic nerves:— The nutrition of the body is dependant, to a certain extent, upon the nervous system. Thus in certain diseases of the spinal cord bedsores very rapidly form over the sacrum. While the nervous system exercises an important influence over the nutrition of a part. (Ashby's Physiology Page 223)

पोषक~~मज्जातंतु~~ क्रियातंतु

अर्थः— शरीराचें पोषण कांही अंशीं ~~मज्जा~~ तंतुमंडळावर अवलंबून आहे. उदा० सुषुम्ने ~~[illegible]~~च्या कांही रोगामध्यें त्रिकास्थीवर ~~[illegible]~~ निजून निजून व्रण उत्पन्न होतात. ~~[illegible]~~ आणि ~~[illegible]~~ शरीराच्या भागांच्या पोषणावर ~~मज्जा~~ तंतुमण्डळाचा अमल चालतो.

आतां ~~मज्जा~~ तंतुमण्डळाचा पोषणावर ताबा कसा चालतो तें पाहूं: क्रिया~~मज्जा~~तंतु हे मेंदूमध्यें किंवा सुषुम्ना नाडीमध्यें उत्पन्न होणारी रासायनिक विद्युत् किंवा त्यासारखीच इतर कोणती तरी शक्ति शरीराच्या निरनिराळ्या भागाकडे पोहोंचवितात. electropathy मध्यें ~~[illegible]~~ (विद्युत्~~[illegible]~~ चिकित्सा शास्त्रांत~~[illegible]~~). ~~मागील प्रकरणांत~~ मेंदूत~~[illegible]~~ उत्पन्न झालेली विज म्हणजेच कंपनात्मक गति क्रिया~~मज्जा~~तंतु, शरीराच्या निरनिराळ्या भागाकडे पोहोंचवितात असें मानतें आहे. Encyclo Brit.~~[illegible]~~ मधील पुढील उतारा ही ह्याच विषयासंबंधानें वाचण्याजोगा आहे. "The nerves may be regarded as Conducto

of a mode of energy which for want of a better word is called 'nerve force' originating either in the nerves themselves on the application of a stimulus or in the terminal organs or in the central organs. (page 23 Vol I of Physiology)

अर्थ:— ~~मज्जा~~ तंतु हे एक प्रकारची शक्ति एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं वाहून नेतात हें असें मानण्यास हरकत नाहीं; ह्या शक्तीला दुसरा चांगलासा शब्द नसल्यामुळे '~~मज्जा~~ तंतु शक्ति' असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ही शक्ति ~~मज्जा~~ तंतूवर एखाद्या ~~कांहीं~~ उत्तेजक कारणांचा प्रयोग केला असतां ~~मज्जांत मध्येच~~ किंवा ज्ञानेंद्रियामध्यें किंवा मेंदूतील किंवा सुषुम्नेंतील इंद्रियामध्यें उत्पन्न होते.

एकंदरीत पोषक क्रिया ~~मज्जा~~ तंतु विद्युत् शक्ति किंवा तिच्यासारखीच दुसरी कोणती तरी शक्ति मेंदूतून घेऊन शरीराच्या निरनिराळ्या भागांस ~~घेऊन मेंदूतून घेऊन~~ नेऊन पोहोचवितात, असें मानण्यास हरकत नाहीं. आतां शक्तीचा परिणाम गति हा आहेच. अर्थात् पोषक क्रिया ~~मज्जा~~ तंतु शरीराच्या निरनिराळ्या भागांत कोणत्या तरी प्रकारची गति उत्पन्न करतात हें निश्चित आहे. आणि अशा गतीनें जीवाणूंचें पोषण होण्यास मदत होते हेंही निश्चितच आहे. ~~तेव्हां~~ गतीचा आणि पोषणाचा संबंध होण्यास म्हणजेच गतीपासून पोषण ~~होणें~~ उत्पन्न होण्याला मध्यंतरी, त्या गतीनें पोषक द्रव्याचें स्फुटीकरण होणें हेंच असलें पाहिजे. ह्या शिवाय दुसरी कल्पनाच करणें शक्य नाहीं. आपलें अन्न ग्रहण करण्यास असमर्थ अशा एकपेशींना म्ह. जीवाणूंना तें अन्न ग्रहण करण्यास

[illegible] आवश्य होता आणि ती [illegible] करण्याचे सहाय्यान

प्रकृत अन्नाच्या सूक्ष्मीकरणाशिवाय इतर कशानेंच व्हावयाची नाहीं. म्हणूनच पोषक क्रिया तंतु पेशींच्या अन्नाला म्ह. शारीरधारक द्रव्यांना जास्त सूक्ष्म करून त्यांच्या पोषणास मदत करते असें मानावें लागतें. अर्थात् पोषक क्रिया तंतूला उत्तेजित केल्यानें शारीरधारक द्रव्याचें सूक्ष्मीकरण होऊन रोग बसतात असें मानण्यास कोणतीच हरकत नाहीं.

आतां मानसोपचार शास्त्रांतील मुख्य सिध्दान्त कोणता तें चांगलें लक्षांत येईल, रोग्याच्या किंवा वैद्याच्या इच्छाशक्तीनें पोषक तंतू उत्तेजित करतां येतात हाच तो सिध्दान्त होय. ~~हा खरा आहे किंवा नाहीं हें प्रत्यक्ष अनुभवानेंच केवळ इच्छाशक्तीनें (रोग्याच्या किंवा वैद्याच्या) रोग बरे होतात किंवा नाहीं हा अनुभव घेतल्यानेंच हा सिध्दान्त खरा आहे किंवा नाहीं हें ठरवितां येईल.~~ आणि हा प्रत्यक्ष अनुभवानें खरा दिसून येतो. कारण प्रत्यक्ष अनुभवावरून मानसोपचारानें रोग बसलेले आपण पाहतो.

~~इच्छाशक्तीनें~~ वैद्याच्या किंवा रोग्याच्या इच्छाशक्तीनें किंवा वैद्य व रोगी या दोघांच्याही इच्छाशक्तीनें पोषक तंतूंचें उत्तेजन होऊन रोग दुरुस्त होतात हें जें आमचें म्हणणे आहे त्याला मानसोपचारवाल्यांचीही संमति आहेच. कारण ते तार्किक मन (Conscious or objective mind) व तर्कातीत मन (Sub-Conscious or subjective mind) असे मनाचे दोन विभाग मानतात. आणि असेंही मानतात कीं, इच्छाशक्ति हा एक तार्किक मनाचा धर्म आहे. आणि तार्किक मनाला तर्कातीत मनाच्या कार्याला प्रोत्साहन देतां येते; आणि तर्कातीत मनाच्या अनेक कार्यांपैकीं शरीरपोषण हें एक कार्य आहे. हें सर्व पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

adequately [illegible] exercise)

~~१२८~~ १२१

„तर्कातीत मनाचें कार्यक्षेत्र कितीतरी अधिक विस्तृत आहे. तर्कातीत मनाकडून होणाऱ्या सर्व कामांमध्यें शरीराच्या अहेतुक-क्रिया व अवस्था यांजवरील त्याचा ताबा अत्यंत महत्वाचा होय. शरीरशास्त्रवेत्त्यांच्या मतें मनुष्याचे बहुतेक शरीरव्यापार अहेतुक असून त्यांचा व तार्किक मनाचा संबंध नसतो. इच्छाशक्ति (will) बुद्धि (intellect) व भावना (Emotion) हे तीन तार्किक मनाचे गुण 'तर्कातीत मनांत असून, शरीर पोषणाचें कार्य चालविण्याच्या (Nutrition) गुणही त्याचें ठायीं आहे. व या गुणाचें महत्व अतिशय आहे. केवळ अहेतुक क्रियांपुरतीच तर्कातीत मनाची हुकमत चालत नसून सहेतुक क्रियांच्या बाबतींतही त्याच्या व्यापाराची गरज असते. व्हान हार्टमन म्हणतात अमुक एक क्रिया सहेतुकपणें करण्याची ज्यावेळीं आपण इच्छा करतो, त्यावेळीं त्या क्रियेला अवश्य लागणारी निरनिराळ्या स्नायूंची हालचाल घडवून आणण्याची आज्ञा तार्किक मनाकडून तर्कातीत मनाला होत असते. उदाहरणार्थ - आपल्या तान्ह्या बाळाला पुढें पाहून त्याला दूध पाजण्याची इच्छा झाल्यास कांहीं स्त्रियांना आपल्या स्तनांतून दुधस्राव अधिकप्रमाणावर सहेतुकपणें करतां येतो.' ” (पृ. ५८ ——)

एकंदरींत इच्छाशक्तीनें रोग दुरुस्त होतात ही गोष्ट खरी आहे व ती कोणी नाकबूल करणार नाहीं. तथापि इच्छाशक्तीनें शरीरावर जी कांहीं क्रिया घडते ती क्रिया क्रियेनंतर प्रतिक्रिया होते या नियमाला अपवाद नाहीं. हें उघड अनुभवावरून दिसून येईल. रा. गणपुले यांच्या मानसोपचारशास्त्रांत (page ---) असें सांगितलें आहे कीं “एका बाईचा संधिवात वैद्याच्या घरीं दुरुस्त होई व आपल्या घरीं गेल्यावर परत येई. याची उपपत्ति ती [illegible] होती आणि ती [illegible]

बाई स्वतः पुनः रोगसूचना घेत असावी अशी जरी दिली आहे तरी ती उपपत्ती पहिल्यानदाच वैद्याच्या घरीं तिचा रोग बसल्यानंतर ती घरीं परत गेली आणि तिचा रोग परत आला ह्याला लागूं पडत नाहीं. पहिल्यानदा तिचा रोग परत आला त्याची उपपत्ति प्रतिक्रियेशिवाय दुसऱ्या कशानेंच लागत नाहीं. तसेंच पुढील उदाहरण पहा:- Jousset नें स्वतः अनुभवलेली हकीकत Practice of Medicine ह्या पुस्तकांत पुढील प्रमाणें दिलेली आहे. "M. B. having every sign of degeneration suffered for several years from hypochondriasis, which had compelled him to drop his mental work - . . . . At the age of twenty-five reduced to an almost absolute impotency, he suffered for several months from a very incomplete paraplegia & could only walk with the help of two servants. Travelling, watering places living in high regions, all were useless. . . . . At that time war with Prussia broke out. This impotent ~~invalid~~ invalid excited by patriotism, entered a battalion, & to my great surprise I met him on Champs Elysees skirmishing with the enemy. There we have a patient who had reached a very advanced degree of hypochondriasis & who under the influence of a moral sentiment was cured almost abruptly. This amelioration, however, unfortunately was of but a few month's duration, & the disease resumed its course.

अर्थः— एम. बी. यांना ~~पुष्क~~क वर्षापासून रोगभ्रम हा रोग झाला होता. विकृतीचें प्रत्येक चिन्ह त्याच्या ठिकाणीं होतें. त्याला आपलें मानसिक काम सोडून द्यावें लागलें होतें. पंचवीसाव्या वर्षीं तो ~~तो~~ अगदी दुर्बल होऊन गेला होता. त्याच्या पायाला [illegible] झाला होता आणि तो [illegible] सहाय्यानें

(add after [illegible] on the reverse)

एक चाकूराक्त होता. प्रवास, रोजीरक्क ~~[illegible]~~ इत्यांचें स्नान पर्वतावर राहणें, वगैरे सर्व उपाय निकामयोगी झाले. त्या वेळीं प्राशियाशीं लढाई सुरू झाली. तेव्हां ~~य~~ हा दुर्बल स्वदेशाभिमानानें प्रेरित होऊन सैन्यांत शिरला. आणि त्याला एकोणीसीं येथें ~~बारू~~बरशीं लढतांना मी पाहिलें. व त्यामुळें मला फार आश्चर्य वाटलें. हें रोगप्रमाच्या बहुतक दुर्गावस्थेस पोहोंचलेला रोगी इच्छाशक्तीच्या जोरानें एकाएकी दुरुस्त झाल्याचें उदाहरण आहे. परंतु दुर्दैवानें त्याचें आरोग्य थोडे महिनेच टिकलें व त्यानंतर रोग आपल्या क्रमानें वाढूं लागला.

पहिलें उदाहरण वैद्याच्या इच्छाशक्तीनें दुरुस्त झालेला रोग ~~दुरुस्त झाल्याचें~~ परत आल्याचें होय. दुसरें उदाहरण रोग्याच्या इच्छेनें बसलेला रोग परत आल्याचें होय. ह्यावरून मानसोपचारांतही क्रियेनंतर प्रतिक्रिया होते आणि तिनें रोग परत येतो हें सिद्ध होतें. * See the reverse (१) ह्या संबंधानें मला पाठविलेल्या पत्रांत श्रीयुत गणपुलेही असें लिहितात, "रोगनाशक स्वप्नां करणें बंद केल्यानंतर रोग पुनः परत येतो असें तर कधीं होत नाहींना? रोग पुनः परत येतो- रोग्याचें तार्किक मन तशाच तऱ्हेचा रोगी पाहिल्यावर जर भीतीमुळें एकाग्र होईल व autosuggestion घेऊं लागेल तर रोग पुनः उद्भवेल." येथें रोग परत येण्याचें जें कारण दिलें आहे तें मान्य होण्याजोगें नाहीं. कारण ज्याचा रोग एकदां बसला तो रोग परत येईल ही कल्पना अंमल करील हें समजत नाहीं. (मागें पहा २) एकंदरीत रोग परत येतात हें खरें व त्याचें खरें कारण प्रतिक्रिया हेंच होय. म्हणून मानसोपचारांचाही प्रयोग रोग हमेशाकरितां बसवावयाचा असल्यास समाधीनें

* (Add after सिद्ध होतें.) (७)

पुढील उताऱ्यांत हाच सिद्धांत गर्भित आहे:—

The numerous cases of temporary arrest of disease, while not showing power to cure, yet exhibit a wonderful power of some sort.

Henry H. Goddard.
(Art of Life page — 210 by Ghosh)

अर्थ:— मानसोपचारानें रोग कांहीं वेळपुरता रोखल्या गेला अशीं पुष्कळच उदाहरणें आहेत त्यावरून मानसोपचारामध्यें रोग दुरुस्त करण्याची शक्ति आहे असें जरी सिद्ध होत नाहीं तरी त्यावरून रोगावर मानसोपचारांचा कोणत्या तरी प्रकारचा आश्चर्यकारक परिणाम होतो असें स्पष्ट दिसून येतें.

१९२४च्या Medical annual मध्येंही वरील सिद्धान्ताचें पोषण करणारा पुढील अनुभव दिला आहे. (page 370)

"When M. Coue returns to Nancy they (patients) return to their symptoms."

अर्थ:— जेव्हां डॉ. कुए हा वैद्य रोग्यांना सोडून नॅन्सी येथील आपल्या घराकडे परत जातो तेव्हां बिमारही आपल्या रुग्णस्थितिकडे परत जातात.

(२)

शिवाय हे कारण खरें असतें तर त्यानें इतरही (म्हणजेच विपरीतार्थकारी पद्धतीनें बसलेले) रोग ही पुनः परतले असते. पण तसें तर घडत नाहीं.

* (Add after सिद्ध होतें.) (१)

पुढील उतार्‍यांत हाच सिद्धांत गर्भित आहे:—

"The numerous cases of temporary arrest of disease, while not showing power to cure, yet exhibit a wonderful power of some sort."

Henry H. Goddard. (Art of life page 210 by Ghosh)

अर्थ:— मानसोपचारानें रोग काही वेळापुरता रोखला गेला अशीं पुष्कळच उदाहरणें आहेत त्यावरून मानसोपचारामध्यें रोग दुरुस्त करण्याची शक्ति आहे असें जरी सिद्ध होत नाहीं तरी त्यावरून रोगावर मानसोपचारांचा कोणत्या तरी प्रकारचा आश्चर्यकारक परिणाम होतो असें स्पष्ट दिसून येतें.

१९२८ च्या Medical annual मध्येंही वरील सिद्धान्ताचें पोषण करणारा पुढील अनुभव दिला आहे. (page 390)

"When M. Coué returns to Nancy they (patients) return to their symptoms."

अर्थ:— जेव्हां डॉ. कूए हा वैद्य रोग्यांना सोडून नॅन्सी येथील आपल्या घराला परत जातो तेव्हां फिरून ही आपल्या रुग्णस्थितीकडे परत जातात.

(२)

सिवाय हें कारण खरें असतें तर त्यानें इतरही (म्हणजे च विपरीतार्थकारी पद्धतीनें बसलेले) रोग ही पुनः परतले असते. पण तसें तर घडत नाहीं.

केवळ औषधींनें जितके रोग दुरुस्त होतात तितकेच रोग जर मानसोपचारानें बरे होत असतील तर मानसोपचाराच्या भानगडींत पडण्याची गरजच राहत नाहीं. अशी ही शोचनीय स्थिति मानसोपचारास आली तिचें कारण ॲलोपथीच्या शोचनीय स्थितीचें जें, तेंच होय ह्यांत संशय नाहीं.

येथें मानसोपचार समचिकित्सापद्धतीनें कसा करावा व विपरीतचिकित्सापद्धतीनें कसा करावा हा प्रश्न उद्भवतो. मानसोपचारशास्त्रांत ह्या प्रश्नाचा विचार केला नसल्यामुळें त्या पद्धतीचे पुरस्कर्ते तर हा प्रश्न आम्हाला विचारतीलच. आमच्या मतें रोग्याचीं रोगचिन्हें वाढावीं असें वैद्यानें ~~चिकित्सकानें~~ फारच थोडावेळ पण तीक्ष्णतेनें चिंतन करणें ही मानसिक समचिकित्सा होईल. आणि रोग्याचीं रोगचिन्हें दुरुस्त व्हावीं असें चिंतन करणें ही विपरीत मानसिकचिकित्सा होय. ह्याप्रकारच्या समचिकित्सेनें रोग तत्काळ वाढत~~ात~~ हें निश्चित आहे. जारण, मारण, उच्चाटण अशा तीक्ष्ण व दीर्घकालीन प्रयोगांनीं ज्या अर्थी मनुष्यांचें नुकसान करतां येतें त्याअर्थी मानसिक समचिकित्सेनें रोग तत्काळ वाढलाच पाहिजे. परंतु प्रतिक्रियेनें हमेशा करितां दुरुस्त होईल. ~~विपरीत मानसिक चिकित्सेचाही उपयोग आम्हीं मागें जे विपरीत चिकित्सा केली आणि सापद्धतीचे नियम दिले आहेत त्या नियमानुसार केल्यास अधिक शीघ्र होतील.~~ विपरित मानसिक चिकित्सेनेंही रोग तितक्यापुरतां कमी होईल. ह्या चिकित्सेचाही आम्हीं मागें सांगितलेल्या प्रसंगी उपयोग करतां येईल. मानसोपचाराची प्रसिद्धि ह्या विपरीत पद्धतीमुळेंच झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

(add after उपाय हा on the reverse)

"Perhaps the ~~most~~ important contribution on therapeutics proper is that of Yelland in his treatment of hysterical fits. . . . . . . Yelland starts by reproducing the fit to order, "~~This is effected by pursuading the patient to do so, or in case of difficulty the pt. is to~~

"This is effected by pursuading the patient to do so, or in the case of difficulty, the patient is commanded to close his eyes tightly and to make his body tense - - - - - - - In the majority of cases an attack is readily reproduced by the latter method."

अर्थ: — डॉ. येलँड ~~यांनी~~ हे पिशाच्चबाधेच्या झटक्यावर जो उपचार करतात त्यांत मानसोपचारशास्त्रात सर्वांत मोठी भर पडली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. आपल्या इच्छेने किंवा हुकमाने ते पिशाच्चबाधेचा झटका उत्पन्न करून ~~[illegible]~~ उपचारास सुरुवात करतात. " आपल्या हुकमाने पिशाच्चबाधेचा झटका आणण्याकरिता ~~[illegible]~~ तो झटका आणून घेण्याकरिता ते बिमारांचें मन वळवितात. ते होणे न साधल्यास बिमाराला आपले डोळे घट्ट आवळून अंग ताठ करण्याला ते हुकूम करतात. ह्या दुसऱ्या उपायांनी बहुतेक रोग्यांत पिशाच्चबाधेचा झटका सहज उत्पन्न होतो.

~~ह्यावरून~~ आम्ही वर मानसिक सर्व चिकित्सेची रीति सांगितली तशीच ही आहे; आणि ती सिद्धिदायक ही होते असे वरील उताऱ्यावरून दिसते. ह्यावरून आणि मानसोपचारांतही क्रियेनंतर मोठे श्रेय होते... (see the reverse ~~add here~~ [illegible] this) (to ask)

विंचवाचें किंवा सापाचें विष, डोकें दुखणें वगैरे सारख्या
थोड्या वेळ राहणाऱ्या तथापि अत्यंत त्रास दायक किंवा मारक
अशा विकाऱ्यावर ज्या अर्थी विपरीत चिकित्सेचा उपचार
उत्तम उपयोग होतो त्या अर्थी त्यावर विपरीत मानसोप-
चार फायदेशीर होतात आणि मानसोपचाराची कीर्ति
वाढवितात हें उघड आहे. तथापि मानसोपचारशास्त्रांत
दृढता व पूर्णता आणावयाची असेल तर त्यांनीही
समचिकित्सापद्धतीचा स्वीकार केला पाहिजे. आतां ह्या
मानसिक समचिकित्सेनें या प्रचारें कोठें ~~दिसत~~ कधीं दिसून येत
~~रोग बरा केलेल्याचें उदाहरण~~ नाहीं हे खरें तथापि १८८६ ह्या मेडिकल ॲडव्हान्सच्या ~~अंकांत डॉ. एल~~
~~आम्हास देतां येत नाहीं व आम्हीं ही अशा तऱ्हेचे उप-~~ वरून डॉ. डुलेड हे पिशाच्चबाधेवर मानसिक उपचार समचिकित्सापद्धतीने
~~चार केले पाहिजे नाहीं हें खरें आहे~~. करतात असें दिसून येतें. यासंबंधी पुढील उतारा पहा: see the reverse
~~तथापि मानसोपचारानंतरही प्रतिक्रिया~~ होते हें निश्चितपणें सिद्ध झालें
असल्यामुळें मानसिक समचिकित्सेनेंच रोग हमेशा ~~[illegible]~~
करितां बसेल हें निःसंशय आहे.

आतां शेवटीं एक मुद्दा लिहून हें प्रकरण संपवितो. मान-
सोपचार ~~[illegible]~~ दोन प्रकारचा करतां येईल. (१) रोग्यानें स्वतः
दुसऱ्या कोणाचें सहाय्य न घेतां हा उपचार स्वतः वर करून
घेणें; (२) चिकित्सकानें हा उपचार रोग्यावर करणें.
पहिल्या प्रकारामध्यें रोगी स्वतःच आपल्या पोषक
मज्जातंतूवर क्रिया करील. दुसऱ्या प्रकारांत चिकि-
त्सकानें आपल्या मेंदूमध्यें उत्पन्न केलेली कल्पना भक्क
गतीं रोग्याच्या पोषक मज्जातंतूला प्राप्त होईल.
आम्हीं जो मागें चिकित्सापद्धतींचा विभाग केला त्यांतील
पहिल्या विभागांतील चिकित्सापद्धती मध्ये [illegible]

कोणतें तरी द्रव्य घालतात. हैड्रोपथी, क्रोमोपथी व इलेक्ट्रोपथी ह्या तीन पद्धतीमध्यें बाहेरून कोणती तरी शक्ति शरीरांत घालतात. मानसोपचाराच्या दोन प्रकारांपैकीं, दुसऱ्या प्रकारांतही बाहेरून एक विशिष्ट प्रकारची शक्ति शरीरांत घातल्या जाते. मानसोपचाराच्या पहिल्या प्रकारांत मात्र असें कांहीं होत नाहीं. म्हणून हा पहिला प्रकार खरोखर रोगहारक होईल किंवा नाहीं व झाल्यास सर्वच रोगांचें निवारण करील किंवा नाहीं अशी शंका येते. या शंकेचें समाधान मानसोपचारशास्त्रांत कोठें सापडत नाहीं. ~~एकं~~

एकंदरींत मानसोपचारशास्त्रांत नवीन शोध करण्याला पुष्कळच जागा आहे. आणि केवळ त्यावरच (मानसोपचारावरच) अवलंबून राहूं नये. ही गोष्ट पुढील उताऱ्यांनही सुचविलेली आहे.

“सूचनोपचारामुळें सर्व औषधावर बहिष्कार पडतो अशांतील गोष्ट नाहीं. उदाहरणार्थ, क्वोयनेल, पारद (mercury) लोह वगैरे औषधांची योग्यता सूचनोपचारामुळें कमी ठरत नाहीं. किंवा त्यांचा उपयोगही पूर्ण त्याज्य ठरत नाहीं; ~~मद्य, सर्पविष बोवा केलेल्या अनेक अवश्यक औषधांना सूचनोपचारामुळें भय मिळेल आणि ज्या औषधांमुळें पंचेंद्रियांच्या क्रिया बिघडतात व रोगप्रतिबंधक शक्ति~~ डॉ. मनरो यांची ही विचारसरणि अत्यंत सरळ, समतोल आणि माननीय अशीच प्रत्येकास वाटेल यांविषयीं आम्हांस खात्री आहे.” डॉ. मन्रो

“पहिली गोष्ट ही कीं, प्राणद्रव्याकडे दुर्लक्ष करूनही केवळ सूचनाभियोगानें देहसंरक्षण व देहपोषण करता

येईल, असें मानसोपचारशास्त्राचें मुळीं म्हणणेंच नाहीं. - - -

-०- - - मानवी देहाच्या धारणपोषणास ज्या प्राणद्रव्यांची (Life essentials) अवश्यकता आहे त्यांकडे दुर्लक्ष करणें तर लांबच राहिलें पण त्यांचें महत्व लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा अट्टाहास जर कोणी करीत असतील तर ते मानसोपचारवादीच होत. मनुष्यानें हवा, पाणी व अन्न या तीन द्रव्यांचे जर यथायोग्य सेवन केलें नाहीं तर तो लवकरच मृत्युमुखी पडेल." (पृ. २५०)

" आपल्या शरीराच्या वाढीला ऑक्सिजन, कार्बन, वगैरे फक्त चवदा द्रव्यांची जरूरी असते. ~~पण यांच पैकीं~~ ~~द्रव्यांपैकीं एकाही द्रव्याचा अभावापासून उत्पन्न होणार नाहीं आणि इतर कित्येक जीं द्रव्यें स्वयंपाकांत असत होतील अशा अन्नाचें सेवन करतांना आपण [illegible] नाहीं विचार करीत नाहीं ही किती दुर्दैवाची गोष्ट होय! शरीरास विजातीय अन्नापासून अपाय होतो असें नव्हे तर जे पदार्थ एकाकी स्वरूपांत शरीरास उपयुक्त असतात तेच दुसऱ्या स्वरूपांत प्राणघातक शत्रू ठरतात~~

Cancelled

(पृ. २२०)

ह्या दोन उताऱ्यांपैकीं, पहिल्या उताऱ्यांत पारा, क्वीनेल वगैरे ह्या औषधांना मानसोपचाराचा स्वीकार केला असतां आजिबात फाटा देता येणार नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे ह्यावरून मानसोपचारशास्त्र अपूर्ण ठरतें. दुसऱ्या उताऱ्यांतही प्राण-पोषक द्रव्याशिवाय (biopathy मध्यें जीं द्रव्यें शरीरधातु ~~[illegible]~~ मानतात तीच ही होत) मानसोपचार लंगडे आहे, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. मानसोपचारसिद्धीला जर प्राणद्रव्यांची मदत पाहिजे तर अर्थातच ती रोगग्रस्त शरीराला पचविता येईल इतक्या रीतीनें सूक्ष्म असावेत

शरीरांत ग्रहण करतां येत नसेल व त्यामुळें शरी-
रांतूं त्यांची व विशेषतः जें द्रव्य रेचनजन्य कमी झालें असेल त्या द्रव्याची भरत पाहिजे हें उघड आहे. अर्थात् बायोपथीच्या सहाय्या-शिवाय केवळ मानसोपचाराला पूर्णपणें सिद्धि मिळूं शकत नाहीं. बायोपथी मात्र केवळ सूक्ष्मीकृत प्राणद्रव्यांनी रोग दुरुस्त करते. अर्थात् बायोपथी ही मानसोपचारापेक्षां स्च श्रेष्ठ ठरते.

आतां सामान्य अन्नांतूनच मिळणाऱ्या सूक्ष्म प्राणद्रव्यांना मानसो-पचारानें आम्हीं जास्त सूक्ष्म करून रोग बरविता. अर्थात् बायोपथीच्या दृष्टीनें मानसोपचार पूर्णच असले पाहिजेत असे मानसोपचारवादी म्हणतील. परंतु हें त्यांचे म्हणणें बरोबर नाहीं. ~~एक तर~~ आम्हीं मागें बायोपथीचें व हामिओपथीचें ऐक्य दाखविलें आहे, त्यावरून मानसोपचारांनाही ~~[illegible]~~ ~~अवश्यकता सिद्ध होते. परंतु र मानसोपचारांत समाधि-क्रिया स्वीकारलेली नसल्यामुळें मानसोपचारांतील [illegible] अवगणना ठरते.~~

मानसिक क्रियेनें ज्यास्त सूक्ष्म आलेले शारीरिघटक द्रव्य जीवात्मला मिळालें असतां बाहेरून दिलेल्या द्रव्यानें त्या-प्रमाणें प्रथमतः रोग जास्त होतो त्याप्रमाणेंच रोग जास्त होईल. अर्थात् खरी रोगहारक मानसिकउपचिकित्सा ही समाधीक्रियात्मक ~~[illegible]~~ असली पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून ~~दुसरें मानसिक क्रियेनें शारीरघटकांचें सूक्ष्मीकरण शरीरावरून करणें [illegible] एकाच अवश्य शारीर घटकाचें सूक्ष्मीकरण न होतां सर्वच शारीरघटकांचें सूक्ष्मीकरण होईल. ही क्रिया~~ समाधिक्रियेच्या अभावामुळें मानसोपचारशास्त्र लंगडें पडलें आहे.

ह्याप्रमाणे चालू असलेल्या मुख्य चिकित्सापद्धतींचे परीक्षण केलेले आहे. लंघन चिकित्सा, दुग्धचिकित्सा, वगैरे किरकोळ चिकित्सापद्धतींचे आणि युनानी चिकित्सापद्धतींचे परीक्षण केले नाहीं. तथापि येथील आठ चिकित्सापद्धतींचें परीक्षण ज्या तत्वानुसार केलें तीं तत्वें ज्याला चांगली समजतील त्यांना ह्या चिकित्सापद्धतींचेंही परीक्षण सहज करतां येईल. म्हणून विस्तार भयास्तव ह्या पद्धतींचे परीक्षण येथें केलेलें नाहीं. थोडक्यात सांगावयाचें असल्यास होमिओपथी व बायोकेमेस्ट्री ह्याशिवाय इतर सर्व पद्धती अपूर्ण, फक्त कांहीं रोग बसविण्याच्या किंवा फक्त कांही रोगी दुरुस्त करणाऱ्या किंवा केवळ रोगाचे कारण नाहीसें करणाऱ्या किंवा रोगाला जास्त वाढून देणाऱ्या म्हणजे विपरीत चिकित्सेच्या स्वरूपाच्या किंवा अन्यरोगोत्पत्तीच्या स्वरूपाच्या आहेत. समचिकित्सापद्धतीचा त्यांना जितक्यापुरता आश्रय आहे. किंवा रोगाचें कारण नाहीसें करण्याकडे त्यांचा जितक्यापुरता उपयोग होतो तितक्यापुरत्याच त्या सिद्धिदायक आहेत. असें सुज्ञ हा निबंध वाचून त्यांतील तत्वांच्या चष्म्यांतून त्यांच्याकडे पाहिल्यास दिसून येईल, अशी आशा आहे.

आतां ही तत्वें कोणती तीं थोडक्यात सांगून हा निबंध संपवितों.

रोग दुरुस्त करण्या करितां (१) रोगाचें कारण नाहीसे केलें [illegible] पाहिजे. परंतु इतक्यानेंच कार्यसिद्धि होत नाहीं. ह्या सिद्धि करतां (२) समचिकित्सा पद्धतीनें रोगाची चिकित्सा केली पाहीजे (३) कधीं कधीं विपरीत चिकित्साही करावी लागेल परंतु पहिल्या तत्वानुसार मात्र रोगाचे कारण नाहीसें करण्याकरताच तितक्या पुरतीच, प्रतिक्रिया पहिल्या नियमाप्रमाणें होईल इतकीच केली पाहिजे. (४) समचिकित्सा करण्या करितां पाहिजे त्या वस्तूंचा किंवा शक्तिचा उपयोग करतां येई
परंतु त्या अनंत उपायांनीं भांबावून जाऊन बुद्धी

भ्रंश उत्पन्न होऊं नये म्हणून केवळ शारीरघटक द्रव्यांचाच उपयोग समचिकित्सापद्धतीनें करणें इष्ट आहे. विद्युत, किरण वगैरे शक्तींचा उपयोग करावयाचा असल्यास तोही समचिकित्सा पद्धतीनेंच केला पाहिजे. त्या करितां त्यांचीही सिद्धिचिन्हे पाहिली पाहिजेत.

हीं तत्वें आमचा निबंध वाचून स्वतंत्रपणें विचार करणाऱ्या व प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन पाहणाऱ्या मनुष्याला पटतील अशी आमची खात्री आहे. परंतु स्वतंत्रपणें विचार करणारी व प्रत्यक्ष अनुभव सूक्ष्मपणें घेऊन पाहणारी मनुष्यें या जगांत इतकीं थोडी आहेत कीं, सुताप्रमाणें "उर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नच कश्चित् शृणोति मे। स्वास्थ्यं समचिकित्सैव कुतस्सा किन्न सेव्यते। असे मला ही म्हणावे लागेल असे मला दिसत आहे. तथापि हा निबंध लिहिण्याचे प्रयोजन भवभूतीनें आपल्या पुढील श्लोकांत सांगितलें तेंच होय.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां
जानंतु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालोह्ययं निरवधिर्विपुलाच पृथ्वी॥१॥

—×—

~~[illegible]~~ मी इतकीच केली पाहिजे. (२) समाचिकित्सा करण्याकरितां पाहिजे त्या वस्तूंचा किंवा शक्तींचा उपयोग ~~असावास~~ करतां येईल. परंतु ह्या अनंत उपायांनीं भांबावून जाऊन बुद्धीला भ्रंश उत्पन्न होऊं नये म्हणून केवळ शरीरघटक द्रव्यांचाच उपयोग समचिकित्सापद्धतीनें करणें इष्ट आहे. विद्युत् किरण वगैरे शक्तींचा उपयोग करावयाचा असल्यास तोही समाचिकित्सा पद्धतीनेंच केला पाहिजे; ~~[illegible]~~ व त्या करितां त्यांचीही सिध्दिचिन्हें पाहिलीं पाहिजेत.

हीं तत्वें आमचा निबंध वाचून स्वतंत्रपणें विचार करणाऱ्याच व प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन पाहणाऱ्या मनुष्याला पटतील अशी आमची खात्री आहे. परंतु स्वतंत्रपणें विचार करणारी व प्रत्यक्ष अनुभव स्वतःपणें घेऊन पाहणारी मनुष्यें या जगांत इतकीं थोडी आहेत कीं, सुतराम्पणें ~~मलाही~~ " ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति मे । स्वास्थं समाचीकित्सैव कुर्यात्साकिन्नसेवेत असे मलाही म्हणावें लागेल असें मला दिसत आहे. तथापि हा निबंध लिहिण्याचें प्रयोजन भवभूतीनें आपल्या पुढील श्लोकांत सांगितलें तेंच होय.

ये ~~[illegible]~~ नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां
जानंतु ते ~~[illegible]~~ किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यो ~~[illegible]~~ स्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुलाच पृथ्वी ॥

S

ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञाम्।
जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा।
कालो ह्ययं निरवधि विपुला च पृथ्वी ॥१५

Allopathy
आयुर्वेद
Homoeopathy
Hydeopathy
Biopathy
Chromopathy
Psysopathy
Electropathy

```
[OrderDescription]
,CREATED=24.01.20 15:55
,TRANSFERRED=2020/01/27 at 11:18:27
,PAGES=236
,TYPE=STD
,NAME=S0002654
,Book Name=M-2133-CHIKITSA PARIKSHAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
```

,FILE35=00

,FILE36=00

,FILE37=00

```
FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
```

,FILE81=00

,FILE82=00

,FILE83=00

```
FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
```

,FILE127=

,FILE128=

,FILE129=

```
FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
```

,FILE173=

,FILE174=

,FILE175=

```
FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
```

,FILE219=

,FILE220=

,FILE221=

```
FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,
```